

Benda Gyula

Bevezető helyett

A történeti demográfia utóbbi tíz éve Magyarországon

ASIC ITUR AD ASTRA most megjelenő számát tervezve arra gondoltam, ideje lenne megmutatni az ELTE Bölcsészettudományi Karán folyó oktatási és kutatói munkához kötődő történeti demográfiai, illetve az anyakönyvre támaszkodó társadalomtörténeti munkák örvendetesen szélesedő palettáját. Megítélésem szerint erősödőben van a demográfiai szemlélet, illetve egyre gyakoribb az anyakönyvek bevonása a társadalomtörténeti kérdések vizsgálatánál. A tervezett tabló azonban nem válhatott teljessé. Egyrészt a szakdolgozatok, tudományos diákköri munkák közül néhány már más helyen jelent meg, másrészt a folyó kutatások esetében végül sem sikerült a kutatómunkáról ismertetést, cikket kapnunk. Az itt megjelenő tanulmányok tehát csak egy részét adják a hallgatók, doktoranduszok és fiatal kutatók munkájának, érzékeltek azonban, hogy megnőtt azon kutatások száma, amelyek közös jellemzője egyrészt a történeti demográfiai kérdésfeltevés, másrészt az egyházi anyakönyvekre építő társadalomtörténeti feldolgozás. Eredetileg a válogatás jellegét a történeti demográfia megnevezéssel határoztam meg, menet közben azonban magamnak mint szerkesztőnek is meglepetésként derült ki, hogy e téren az érdeklődés elmozdult egy szélesebb értelmű társadalomtörténet irányában.

Bevezetőmben szeretném vázlatosan elhelyezni az utolsó tíz év törekvéseit, eredményeit a hazai történetírás hosszabb távú történetében, majd pedig megkísérlem bemutatni az újabb kutatásokat, akár megjelennek a válogatásban, akár nem.¹

A történeti demográfia a múlt század 50-es és 60-as éveiben vált a modern gazdaság- és társadalomtörténet egyik legdinamikusabb területévé Európában és Észak-Amerikában. Ennek okaként rámutathatunk arra, hogy e tudományterület megtalálta azt a módszert, amellyel a demográfiai kérdések pontos, mérésen alapuló vizsgálata egészen a 16. század végéig visszavihetően beilleszthető volt a korszak történelmét uraló időszemléletbe, módszertanilag pedig

¹ Az utolsó évtized történeti demográfiai irodalmáról jó áttekintést ad a KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet történeti demográfiai évkönyvsorozata (2000–2004). Hamarosan elkészül egy teljes magyar bibliográfiai áttekintés is, Faragó Tamás szerkesztésében (jelenleg számítógépes formában elérhető a KSH Népeség-tudományi Kutatóintézetében).

modellszerűen megfelelt az 1960-as évek törekvéseinek, a kvantifikációnak. A módszer, amelyik mindezt lehetővé tette, a családrekonstrukció volt.

1953-ban jelent meg Louis Henry francia demográfus cikke a *Population* folyóiratban az általa az egyházi anyakönyvek feldolgozására alkalmazott új módszerről, majd erre reagálva Pierre Goubert történész az *Annales*-ban ismertette saját anyakönyvi feldolgozási tapasztalatait és módszerét. 1956-ban adták ki L. Henry kézikönyvét (*Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*), majd 1958-ban megjelent a normandiai Crulai plébániáról a mintaszerű és modellé váló esettanulmánya is. L. Henryt a termékenység csökkenése foglalkoztatta, ezért kísérte meg a házasság női termékenység alakulását történeti távlatokban – egy természetes termékenységi állapotot feltételezve – vizsgálni. Henry az anyakönyvekből rekonstruálta egy házaspár demográfiai életpályáját, történetét: azaz a születés időpontját, a házasságkötés idejét, a gyerekek születési, halálozási és házassági adatait, végül pedig a házaspár halálának időpontját. Ennek során a nevek lehetővé tették a különböző egyházi aktusokban (keresztelés, házasságkötés, temetés) előforduló személyi adatok összehozását egy családi adatlapon (ezért nevezzük ezt a feldolgozást gyakran nominálisnak, szemben az aktusok gyakoriságát számbavevő nem-nominális feldolgozással). Az adatlapok elemzésére pedig igényes statisztikai, matematikai eljárásokkal finom, összehasonlításra alkalmas mutatókat lehet kidolgozni. Pierre Goubert-t a gazdasági konjunktúra és a demográfiai jelenségek összefüggése foglalkoztatta, ennek mérésére alkalmazta az anyakönyvi rekonstrukció módszerét (Az ő disszertációja (*Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*) 1960-ban jelent meg.)

Az új, az anyakönyvek feldolgozására épülő történeti demográfia a történettudomány sikerágazata lett Franciaországban, s a módszer elterjed az európai stílusú egyházi anyakönyvezés egész területén. Angliában Colyton egyházközsége vált a családrekonstrukció nyomán ismertté (A. Wrigley és társai), két flamand falu vizsgálatával csatlakozott a belga történeti demográfia is, Kanadában a francia népesség vizsgálata szinte külön iskolát teremtett, és a skandináv országokban is terjedt az anyakönyvek nominatív feldolgozása. Németországban a módszer később vált ismertté és kevesebb a feldolgozás, de Arthur Imhoff munkássága részben meg is újította a személetet.

Magyarországon hamar követőkre talált az Henry-módszer. A Szabó István-tanítvány Kováts Zoltán Csurgó református anyakönyvét dolgozta fel a 18. századtól a jelenig, elsősorban a termékenység radikális csökkenésének bemutatására koncentrálna. A demográfus-szociológus Andorka Rudolf ugyanekkor az ormánsági Vajszló és Besence házaspárjainak termékenységére alkalmazta a módszert. A magyar népességtörténet korábban is jelentős eredményeket

tudott felmutatni, de elsősorban a lakosságszámra és a népesség nemzetiség (anyanyelv) szerinti összetételére koncentrált. Az új módszer a kérdések megújítását is ígérte.

A szép indulás azonban nem hozott gyökeres fordulatot. Kováts Zoltán tanítványai a szegedi József Attila Tanárképző Főiskolán több anyakönyv feldolgozásába belefogtak, de kevés a teljesen megvalósult és publikált feldolgozás. Andorka Rudolf sokáig egyedül folytatta a községi monográfiákat, majd csak az 1980-as, 90-es években nyílt lehetősége tanítványok bevonására a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen. Néhány elszigetelt, félig-meddig amatőr kutató kisebb munkája ismert még ezen évekből. A megvalósult munkák publikálása is csak részleges. A községi monográfia mellett 1979–1980-ban Dányi Dezső egy mintavételes (a mai Magyarország területére reprezentatív) vizsgálat koncepcióját dolgozta ki, s hajtotta végre. Dányi a mai Magyarország négy régiójára végzett el mintavételes családrekonstrukciót két időszakaszra (1830–1840, 1850–1860). Fő kérdése a demográfiai átmenet vizsgálata volt. Eredményeit 1991-ben adta közre. (Tudomásom szerint Dányi Dezső további családrekonstrukciós vizsgálatokat is végzett. Vizsgálta a bánási telepített német falvakban a születéskorlátozás kialakulását, és Somogy megyei falvakat érintő munkán dolgozott haláláig. Ezek eredményei nem ismertek.)

Andorka Rudolf összefoglaló táblázatai 13 anyakönyvi feldolgozás főbb eredményeit adják meg, ehhez hozzáadható még Kováts Zoltán és tanítványai által készített, másfajta mutatókat használó mintegy négy-öt feldolgozás. Dányi Dezső két keresztmetszeti reprezentatív adatai mellett ez a teljes hozam az 1990-es évekig. Mindezek a munkák csak a mai Magyarország területét fedik le.

A magyar történeti demográfia az 1960-as évektől jelentős eredményeket tudott felmutatni más területeken: a 18. századi népességösszeírások kritikai feldolgozása, kiadása (a II. József kori népszámlálás községsorainak publikálása, a *conscriptio animarum* sorozatainak felfedezése), a községsoros anyakönyvi összegzések közreadása a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányok alapján (1827–1895). Az 1970-es évektől azonban a család- és háztartás szerkezetének történeti változása került az érdeklődés középpontjába.

A történeti demográfia hazai művelése elsősorban a települési (falu- és városmonográfiák) demográfiai fejezetére koncentráldott. Ezekben az anyakönyvek nem-nominatív feldolgozása mellett egy-egy kisebb mintán történhetett családrekonstrukció, továbbra is dominált azonban a népességszám problémája (elsősorban az alföldi nagy falvak, mezővárosok voltak a megrendelők). A hivatalos statisztikai publikációk lehetővé tették a magyarországi demográfiai átmenet leírását és elemzését, a nemzetközi termékenységi vizsgálatok keretében elemzésre kerültek a házas termékenység területi mintái a 19–20. század fordulóján.

Ez utóbbi eredmények ellenére azt kell mondanunk, hogy a magyar történeti demográfia fő vonulata szemléletében és módszerében megrekedt. Ezt a képet mutatja a millectenáriumra készült kötet.

A megrekedés, lemaradás mellett azonban a 90-es évekre a lehetséges megújulást hozó jelek is felismerhetők. Elsőként az egyetemi oktatásban lezajlott növekedést és szemléletváltást említeném. Egyelőre még nem született tanulmány a történeti demográfia egyetemi oktatásban elfoglalt helyéről, így nehéz valóban érvényes megállapításokat megfogalmazni. Kortársi megfigyelőként azt kell mondani, hogy az ELTE Bölcsészettudományi Karán szórványosan, de jelen volt egy-egy speciális szemináriumban, nem tudok azonban arról, hogy történeti demográfiai tárgyú szakdolgozat készült volna. Szegeden Kováts Zoltán képviselte a történeti demográfiát, s diákjait is bevonta a kutatómunkába (részleteiben azonban nem ismerjük ennek számszerű eredményeit). Az 1980-as évek végétől Katus László Pécsen egyetemi tanárként több tanítványát buzdította családrekonstrukciós munkák szakdolgozat formájában való elvégzésére. Két kérdést fogalmazott meg: egyrészt a baranyai régióra jellemző etnikai sokféleség esetleges tükröződését a demográfiai mutatókban, másrészt a 18. századi népességnövekedés termékenységi szintjének megállapítását (elsősorban a Dunántúl legrégebbi anyakönyveinek feldolgozásával). 1996-ban egy előadásában ennek eredményeire hivatkozva fogalmazta meg egy, a korábbinál nagyobb termékenység lehetőségét, amely hozzájárulhatott a gyors népességnövekedéshez. Az előadás szövege máig nem jelent meg, a konkrét feldolgozásokról nekem semmilyen információm nincs.

Az új miskolci bölcsészettudományi karon a társadalomtörténeti szemlélet erősen jelen volt a kezdetektől, ennek keretében a történeti demográfia is, de szakdolgozati szinten tudomásunk szerint nem készült önálló kutatás.

A megújulás egyik központja a Marx Károly (majd Budapesti) Közgazdasági Egyetem szociológia tanszéke volt. Andorka Rudolf tanítványai, a Széchenyi István Szakkollégium keretében Melegh Attila kurzusainak diákjai több történeti demográfiai szakdolgozatot készítettek, közülük néhányan pedig doktori disszertációjukban is folytatták ezt a szemléletet (Husz Ildikó, Csíste András).

A történeti demográfiai kutatásokban a megújulásban a folyamatosságot Dányi Dezső képviselte, aki a KSH Népeségtudományi Intézetének keretében szerkesztette a *Történeti Demográfiai Füzeteket*. Ez a kis példányszámú, s talán kevésbé ismert periodika tartotta fent a publikációs lehetőségeket, s számos ponton (törvénytelen gyerekek Magyarországon, vándorlás) új témákat is hozott a kutatásban. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézete az 1990-es években egyre inkább felvállalta a történeti kutatásokat (ezzel az 1960-as évek hagyományához tért vissza, amikor az induló történeti demográfia a KSH égisze alatt

szerveződhetett meg). Az intézet munkatársai közül Melegh Attila és Őri Péter történeti témában védte meg disszertációját. 2000-től jelenik meg a *Történeti Demográfiai Évkönyv*, Faragó Tamás vezetésével átfogó program született a 18–20. századi magyarországi demográfiai folyamatok kutatására. A történeti demográfia tehát kialakultabb intézményesebb formát öltött.

A pécsi, szegedi egyetem mellé felzárkózott az ELTE Bölcsészettudományi Kara is. Ennek keretében az 1980-as évektől jelen volt a történeti demográfia (Granasztói György), de a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék létrejöttével és oktatási profiljával bővült az oktatás és lehetővé vált a diákok bekapcsolása a kutatásba szakdolgozatok formájában. Emellett a néprajzi oktatásban is fontos szerepet kapott az egyházi anyakönyv mint forrás, s a történeti demográfiai szemlélet (Kocsis Gyula). Mindennek eredményeképpen megnőtt azon elkészült szakdolgozatok száma, amelyek történeti demográfiával foglalkoztak, vagy az egyházi anyakönyvek társadalomtörténeti hasznosítására törekedtek, ezek eredményei már meg is jelentek: Koltai Gábor Őriszentpéter népesedési viszonyait vizsgálta a családrekonstrukciós módszer segítségével. Elter András a dunabogdányi házasságkötéseket dolgozta fel 1724–1895 között. Néhány más dolgozat (Győri Róbert, Pusztai Beáta, Buskó Tibor) is történeti demográfiai kérdésfeltevésre épült és új eredményeket hozott.

A családrekonstrukciós módszer mellett a házasságon kívül született gyerekek problematikája, a vándorlás, a házasságkötések társadalomtörténeti feldolgozása, a válások problémája körül szerveződtek sikeres szakszemináriumok és indultak el újabb szakdolgozati kutatások. Remélhetőleg a tendencia tovább folytatódik.

Végezetül meg kell említeni, hogy Erdélyben, sőt Szlovákiában is megindultak az anyakönyvre épülő társadalomtörténeti és történeti demográfiai kutatások. Pakot Levente (Paál Judit tanítványa) Szentegyházasfalu népesedését dolgozta fel a családrekonstrukciós módszerével, Pozsony Ferenc tanítványai a házasságkötések társadalomnéprajzi elemzésével értek el komoly eredményeket. Kocsis Aranka a martosi egyke történetét kutatja a családrekonstrukciós módszerével.

A *Sic Itur ad Astrában* megjelenő tanulmányok részben képet adnak arról a folyamatról, hogy örövendetesen megélénkült a történeti demográfia, illetve az anyakönyvek iránti társadalomtörténeti érdeklődés, részben pedig mutatja a fiatal kutatók érdeklődésének újabb területeit. Remélhetőleg további kedvet teremt arra, hogy a történészhallgatók, akiket érdekel a kutatás, témát, forrást és terepet találjanak.

A 17. századi pápai katolikus anyakönyv vizsgálata

(Kísérlet a kapcsolatháló-elemzés történeti alkalmazására)

Bevezetés

DOLGOZATOMBAN EGYFORRÁS, a Pápa városába telepített pálos szerzetesek által 1638 és 1668 között vezetett katolikus anyakönyvek vizsgálatát tűztem ki célul. Munkám kezdetén az a kérdés foglalkoztatott, vajon megfogható-e valamilyen, a város lakosságát – pontosabban annak az anyakönyvben megjelenő részét – átszövő, személyek közötti kapcsolatrendszer az anyakönyvi bejegyzések vizsgálatán keresztül. Ezt mintegy kiegészítette a következő probléma, amely azt a kérdést vetette fel, hogy milyen módszerrel érdemes és lehetséges megközelíteni a kiválasztott forrást.

Eredeti kérdésfeltevésemben megerősítettek azon vizsgálati eredmények – lett légyen bármily kevés is a számuk –, amelyek eddig ebben a témakörben napvilágot láttak.¹ Ezek a kutatások abból az előzetes feltevésből indultak ki, hogy a különböző egyházi szertartások alkalmával megjelenő tanúk személyének kiválasztása az érdekelt fél (felek) döntésén múlik, azonban ezt a döntést behatárolják bizonyos – időben, társadalmi csoportok szerint, stb. változó – szokások. Különösen igaznak tételezhető fel mindez a keresztelés aktusára, a keresztszülők kiválasztására nézve, hiszen itt – legalábbis elméletben, az egyház tanítása szerint – nem csupán egy alkalmi kapcsolatról van szó. A létrejövő lelki rokonság kihat a felek egész további életére, és akár a leszármazottak életét is befolyásolhatja (például a katolikusok esetében a házassági tilalom révén). A szertartások ránk maradt nyomainak, az anyakönyvi bejegyzéseknek a tanulmányozása

¹ MORVAY 1984. és BENDA 2002. A nemzetközi szakirodalomból SABEAN *Kinship in Neckerhausen* című munkája (1998) alkalmazza az anyakönyvek vizsgálatában az alábbi dolgozatban is használt kapcsolatháló-elemzést (a munkára Benda Gyula és Szijártó István hívta fel a figyelmet, amit ezúton is szeretnék megköszönni).

segítségével tehát feltárhatóknak tűnnek azok a közösségekben meglévő szokások, amelyek például a keresztszülők kiválasztását szabályozták. Mindebből pedig megpróbálhatunk következtetéseket levonni a helyi közösség szerveződésére nézve.

Az alábbiakban röviden bemutatom a vizsgálatom tárgyául kiválasztott forrást, kitérve keletkezésének tágabb kontextusára, a korabeli magyarországi anyakönyvezési gyakorlatra is. Ezután következik az általam elvégzett vizsgálatnak a bemutatása, és végezetül megkísérlem a kapott eredmények értelmezését.

A forrás

Magyarországon – Európa tőlünk nyugatabbra eső régióival egyetemben – a rendszeres anyakönyvezés egyházi igénye a 16. század elején merült fel.² Elsőként az 1515. évi veszprémi zsinaton fogalmazták meg a keresztelés anyakönyvezésének szükségességét. Ekkor és még a rákövetkező évtizedekben az anyakönyvezés célja elsősorban a lelki rokonság feljegyzése és ellenőrizhetősége volt. Hasonló okból tartotta szükségesnek a tridenti zsinat is a keresztelési anyakönyvek vezetését. Az egymás után következő egyházmegyei zsinatok közül az 1611-ben tartott nagyszombati zsinatot kell kiemelnünk, mivel itt a keresztelési anyakönyvek vezetése mellett elrendelték a házasságok feljegyzését is. Az anyakönyvezés részletes szabályozására Magyarországon először az 1625-ben Pázmány Péter által kiadott *Rituale Strigoniense* tett kísérletet közölve az anyakönyvi bejegyzésekhez használandó formulát is.³

² Az anyakönyvezés elterjedésére Magyarországon BÁRTH 1999. A tanulmány átdolgozott és lerövidített változata megtalálható a szerző frissen megvédett doktori (PhD) értekezésében is BÁRTH 2003. [a munkát a szerző szívességéből használhattam] Ugyanitt a nemzetközi szakirodalomra bőszes hivatkozás is található. Magam az anyakönyvezés elterjedésének leírásakor Báth Dániel gondolatmenetét követem, így a további hivatkozásokat mellőzöm.

³ *Anno Domini ... die ... mensis ... ego N. Parochus hujus Ecclesiae S. N., civitatis vel loci N., baptizavi infantem natum vel natam die ... ex N. et N. conjugibus hujus Parochiae, vel Parochiae S. N., et ex tali patria et familia, cui impositum est nomen N. Patris fuerunt N., filius N., ex parochia seu loco N., et conjux N., filia N., ex parochia seu loco N.* (Az Úr ... évében, ... hó ... napján, én N., a jelen, Szent N.-ről nevezett egyház plébánosa, N. városban vagy helységben megkereszteltem eme plébánia, vagy N. város vagy helység, Szent N.-ről elnevezett plébániája N. és N. lakosainak, mint házastársaknak ... napon született kisgyermekét, akinek az N. nevet adtam. Keresztszülők voltak N., N-nek a fia, N. plébániáról vagy N. helységből, és hitvestársa, N., N-nek a leánya, N. plébániáról, illetve N. helységből.) Latin

Az előírásoknak a gyakorlattal való szembesítésére korlátozott lehetőséget adnak a korszakból (16–17. század, esztergomi egyházmegye) fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Az ezekből nyerhető kép azt mutatja, hogy a szigorú, és egyre precízebbé váló előírásoknak kevés foganatja volt. Például a barsi főesperesség 1626-os vizitációja során kiderült, hogy a 32 egyházközségből egy sem vezetett anyakönyvet. Húsz évvel később, 1647-ben a 45 meglátogatott plébániából még mindig csak 11-ben találtak anyakönyveket. Hasonló adatokat kaphatunk a többi főesperességről is. A katolikus anyakönyvezés tehát – s itt is elsősorban a keresztelés anyakönyvezésére kell gondolnunk – a 17. század második harmadában indult meg Magyarország területén, azonban általánossá válásáig további évtizedeknek kellett eltelniük. A protestáns egyházak esetében még későbbi az anyakönyvezés megjelenése. A fennmaradt anyakönyvek szinte kivétel nélkül a 18. századtól kezdődnek.

Ebben az összefüggésben szemlélve a meglehetősen korainak számító pápai anyakönyvet,⁴ láthatjuk, hogy az anyakönyvezés gyakorlatának becses emlékével állunk szemben. Az anyakönyvet 1638 novemberében kezdték el vezetni a gróf Csáky László által abban az évben Pápará telepített pálos szerzetesek. Ez utóbbi tény, valamint az, hogy 1560-tól kezdődően nem volt a városban katolikus lelkigondozás egészen a pálosok betelepítéséig,⁵ biztossá teszi, hogy a város első anyakönyvével van dolgunk. Feltételezhetjük az anyakönyv teljességét is. A kezdetekre vonatkozóan biztosítanak bennünket az évszám mellett a címbejegyzések is. Más a helyzet az anyakönyvi bejegyzések záródátumával, 1668-cal.⁶ Mivel az anyakönyv eredeti kötése nem maradt ránk,⁷ elképzelhető, hogy csonkult, bár 1638 és 1668 között csonkulásnak semmi nyoma. Ha a záródátumot a város történetének tükrében próbáljuk meg értelmezni, akkor a következő észrevételeket tehetjük: a szórványos adatok arra engednek következtetni, hogy a városi katolikus plébánia újjászervezésére az 1650-es évek végétől

szövege és fordítása megtalálható Bárh Dániel fentebb említett doktori disszertációjában (BÁRTH 2002.)

⁴ Az anyakönyv jelenleg a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltárban (VÉL) található, Pápa vegyes anyakönyvek 1638. jelzettel. (Mikrofilmmásolata: Magyar Országos Levéltár (MOL) X 5697.)

⁵ SZAKÁLY 1994. 163.

⁶ Ez azért lényeges, mert – mint a későbbiekben kitérek rá – az anyakönyvnek nincs folytatása. A plébániai anyakönyv csak 1684 nyarán kezdődik. (A plébániai anyakönyvek sorozata szintén a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltárban található egészen a 19. század első feléig.)

⁷ Jelenlegi formáját egy nem túl jól sikerült – több helyen levegős, meggyűrődött – laminálás utáni köttetés során kapta. Sajnos a lapoknak – a bejegyzésekből kikövetkeztethető – sorrendje a köttetés során megváltozott.

kezdődően történtek kísérletek. A város plébánosát első ízben 1659 körül említik, és 1660-ban vette vissza a földesúr, Esterházy Pál későbbi nádor a protestánsoktól a város főterén álló templomot.⁸ Leszámítva a protestánsoknak templomuk elvétele miatti folyamatos tiltakozását, hosszú hallgatás borul a katolikus plébániára, míg 1666 márciusában a város plébánosa keresztszülőként élénk nem kerül épp a vizsgált anyakönyvben.⁹ A katolikus egyházjog szerint a település katolikusai feletti egyházi joghatóságot a mindenkori plébános gyakorolja. Ebbe beletartozik a szentségek, köztük a keresztség szentségének a kiszolgáltatása és az esketés is. Ennek tükrében a pálosok 1660-as évekbeli anyakönyvezését is csupán a plébániaszervezés viszontagságaival magyarázhatjuk, és várható volt, hogy a viszonyok konszolidálásával a plébánia átveszi majd a szentségek kiszolgáltatásának és az anyakönyvezésnek a feladatát. Ennek valamikor 1668 és 1684, a fennmaradt plébániai anyakönyv kezdete között kellett megtörténnie. Minthogy az 1684-ben kezdődő anyakönyvnek nincs címlapja, feltételezhető a csonkulása. Mindez megengedi azt a feltételezést, hogy a pálosok által 1638 novembere és 1668 áprilisa között vezetett anyakönyvet lényegében sértetlennek tekintsük.

Maga a kötet tulajdonképpen két anyakönyvet tartalmaz. Elejétől a keresztelesek,¹⁰ közepétől pedig a házasságkötések¹¹ bejegyzése történt. A bejegyzések formája szempontjából két nagyobb időbeli egységre oszthatjuk az anyakönyvet. A szerzetesek 1638-ban táblázatos formában kezdték el mindkét anyakönyvi rész vezetését. A kereszteleésnél 1657-ben áttértek a folyószöveges bejegyzésre; a házasságkötéseket azonban 1660-ig továbbra is táblázatos formában vezették, majd ekkor megszűnt a házasságok rendszeres anyakönyvezése.¹² 1660 és

⁸ KISS 1908. 33–34. (Szakály Ferenc hivatkozás nélkül 1649-re teszi az első plébános megjelenését a forrásokban, de ez nyilvánvaló elírás. SZAKÁLY 1994. 167.)

⁹ 118. oldal

¹⁰ A 2. oldalon található cím szerint: *[LI]BER [BAPT]IZATORUM [...?] Annis, Diebus, Mensibus, Paren[tibus] —[nis, ab Anno 1638 Die [6 Nove]mbris Quo inchoatum est divinum officium Papae in Capella Patrum Ordinis Sancti PAULI Primi Eremitae in diocesi Jauriensi.*

¹¹ A 77. oldalon található cím szerint: *LIBE[R] MATRIMONIORV[M] Annotatus, Annis, Diebus, Mensib[us], Sponso, Sponsa, Diocesi, Parochia, Testibus ab Anno 1638, die 14 Novembris, Quo institutum est divinum officium, Papae in Capella Patrum Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae in Diocesi Jauriensi.*

¹² Az időbeli eltolódásnak csupán praktikus okai vannak. Az előre megvonalmazott anyakönyvi oldalak a nagyobb számú kereszteleés esetében hamarabb fogytak el, mint a házasságkötéseknél. Ugyanígy praktikus okokra vezethető vissza a házasságkötések anyakönyvezésének abbamaradása is. A kereszteleési bejegyzésekkel elérték a házassági bejegyzéseket, és valamennyi üres lapot ráhagyva a házassági részre a kötet második felében folytatták a kereszteleési bejegyzéseket.

1668 közötti időszakból elszórtan 11 házassági bejegyzés maradt fenn az anyakönyvben. Mindez azt valószínűsíti, hogy nem kezdtek újabb kötetet a házasságok feljegyzésének.

A két időbeli egység (keresztelési) bejegyzései között tartalmi különbségek nem fedezhetőek fel. Minden esetben lejegyezték a keresztelés időpontját, a gyermek nevét és nemét, a szülők nevét¹³ és a keresztszülők nevét.¹⁴ Lényeges különbség van azonban a bejegyzések olvashatósága szempontjából. Az 1638 és 1657 közötti időszak bejegyzéseinek többségével ellentétben a későbbi írás sok helyen elhalványult, vannak „teljesen üres lapok”, és ezeket erős fényvel megvilágítva is csak annyit lehet megtudni, hogy írtak rájuk.¹⁵

További nehézséget jelent a forrás felhasználásánál, hogy az évszázados szakszerűtlen tárolás következtében a kötet erősen vizesedett, jobb felső sarka el is pusztult. Ez körülbelül a lapok egyötödének–egyhatodának a hiányát jelenti. A táblázatos részek esetében (1638–1657 közötti bejegyzések) ez a keresztelés dátumát és olykor a gyermek nevét, illetve a keresztszülők nevét, olykor a szülők családnevét érinti. A folyamatos bejegyzések esetében (1657–1668) a hiányok esetlegesek.

Talán kissé hosszúnak tűnik a vizsgálat forrásául szolgáló anyakönyv fenti bemutatása. Mégis indokoltnak tartom, mert csak ezen keresztül tudom igazolni, hogy forrásom kerek egész, amelynek időbeli végpontjai nem tekinthetők véletlenszerűnek (az ellenreformáció megindulása Pápán, illetve a plébánia megalakulása/megerősödése a városban). Emellett az egyetlen anyakönyv a korban, tehát potenciálisan valamennyi, a településen történt katolikus keresztelés és házasságkötés bekerülhetett a kötetbe. A valós arányoknak természetesen még a megbecslésére sem vállalkozhatunk, azonban ez nem befolyásol bennünket abban, hogy az anyakönyvben szereplők összességét hipotetikusan közösségként fogjuk fel. Ez a közösség nem azonos a városban élő emberek összességével, hiszen a település lakóinak jelentős része protestáns volt, tehát az anyakönyvben – legalábbis elméletileg – nem jelenik meg. Jelen értelmezésünkben a közösség tehát semmi többet nem jelent, mint egy zárt csoportnak valamilyen – itt felekezeti – szempontból elkülönülő részét. Feltételezzük ugyanakkor, hogy e közösség tagjai ismerték egymást, kapcsolatban voltak egymással, és kapcsolataikat valamiféle társadalmilag szabályozott szokás szerint élték meg. Ennek a kapcsolatrendszernek az egyházhoz köthető vonatkozásait

¹³ Az édesanya esetében gyakran csak a keresztnévet írták ki.

¹⁴ A keresztanyák esetében is megfigyelhető a pusztá keresznév használata, de általában hozzátettek valami további azonosítót (férje neve, férje családneve, férje foglalkozása).

¹⁵ UV-lámpával megvilágítva sem lehet eredményt kicsikarni ezekből az oldalakból. Valószínűleg a tinta minősége volt más a két időszakban, illetve egy időszakon belül is.

(keresztszülőség) és annak magyarázatait kíséreljük meg az alábbiakban vizsgálni.

A forrás feldolgozása

A személyek, illetve családok¹⁶ közötti kapcsolatok vizsgálata magával hozta egy olyan módszer kiválasztásának igényét, amelynek segítségével a feltételezhetően nagy számú egyedi adatok is felhasználhatóvá, rendszerbe foglalhatóvá válnak. A rövid, csupán harminc évet felölelő időszak, valamint az a tény, hogy az anyakönyvbe bejegyzett személyek jelentős része csupán egyetlen alkalommal fordul elő a forrásban,¹⁷ nem teszi lehetővé a hagyományos családrekonstrukciós eljárás eredményes alkalmazását. Ennek következtében az egyes családokra fókuszáló, és azok kapcsolatait, stratégiáit tipizáló vizsgálatról adatok hiányában le kellett mondanom.¹⁸ Ehelyett a szociológusok által kidolgozott kapcsolatháló-elemzés tűnt a kezdeti kérdésfeltevés megválaszolására alkalmas módszernek.¹⁹ Ennek alkalmazása során nem az egyes személyek (családok) kapcsolataiból, hanem a kapcsolatok összességéből indultam ki, így küszöbölve ki az egyedi adatok elvesztésének veszélyét. Az anyakönyvi bejegyzések értelmezésének keretét is a kapcsolatok összessége által kirajzolt kép adta meg.

¹⁶ Itt és a továbbiakban család alatt a szülőkből és gyermekekből álló kiscsaládot értem.

¹⁷ Az anyakönyv adatainak feldolgozása során meglepően nagy számban találtam olyan házaspárokat, akik csupán egyetlen alkalommal fordultak elő szülőként. Hozzávetőleg 450 család esetében beszélhetünk egy szülésről (ezek között lehetnek ikerszülések is), közel 50 család esetében két szülést, míg 28 család esetében három vagy annál több (a legtöbb tizenegy) szülést jegyeztek fel az anyakönyvben. Mindez jelentős arányú mobil népességre enged következtetni a város (katolikus) lakosságán belül. Ugyancsak a mobil lakosságra utalhat, hogy néhány – elsősorban nemesi – családtól eltekintve nem találunk a nevek alapján apai ágon rokon családokat az anyakönyvben. A mobil elemek nagy számára logikus magyarázattal szolgál a település elhelyezkedése és a végvári rendszerben betöltött szerepe. Mint a török területekhez közel fekvő erődítmény elsődleges célpontul szolgálhatott a menekülőknél, és viszonylag nagy számú katonaság állomásozott falai között.

¹⁸ Magát a módszert azonban illusztrációként, az általánosítás igénye nélkül a későbbiekben, a keresztszülői kapcsolatok vizsgálatokor alkalmazni fogom.

¹⁹ A kapcsolatháló-elemzés elméletével és gyakorlatával az anyakönyv vizsgálata közben kerültem kapcsolatba az Atelier Francia–Magyar Társadalomtudományi Tanszék által szervezett szeminárium keretében. A módszer elméleti hátteréről további bőséges szakirodalmi hivatkozással lásd WETHERELL 1998. és EMIRBAYER 1999.

Munkamódszerként egy egyszerű kapcsolatháló felrajzolását választottam, ahol családok között jelöltem a keresztszülői kapcsolatok számát és irányát. Mivel megfelelő számítógépes program nem állt a rendelkezésemre, le kellett mondanom a kapcsolatok gyakoriságának a távolsággal való jelzéséről, ennek következtében az egyes családok elhelyezkedése a kapcsolathálón esetleges. Ugyanakkor a gyakoriságot (a kapcsolat szorosságát) a kapcsolatot jelölő vonalak számával jelölni tudtam. Az így kapott hálózat természetesen csak egyetlen nézőpontból – keresztszülőség – mutatja a személyek közötti kapcsolatokat.

A keresztszülői kapcsolatok felrajzolásával ábrázoltam a keresztelési anyakönyv bejegyzései közül mindazokat, amelyek a kapcsolat szempontjából egyértelműen azonosíthatók voltak. Az azonosíthatóság kritériumaként a szülők és a keresztszülők ismeretét határoztam meg. Ez praktikusán az apa vezeték és keresztnévének, illetve legalább egy keresztszülő vezeték és keresztnévének az ismeretét jelentette, beleértve természetesen a kikövetkeztetett adatokat is. Emellett ábrázoltam azokat az eseteket is, amikor csak a keresztszülők neve ismert, a szülők azonosítására nincs lehetőség. A kapcsolat ilyen esetekben is ábrázolható azzal a – véleményem szerint a vizsgálat eredményét érdemben nem befolyásoló – kikötéssel, hogy az ismeretlen szülő azonos lehet valamely más, a kapcsolathálón már szereplő személlyel.

A két anyakönyv összesen 983 bejegyzést tartalmaz. Ezek közül a házassági anyakönyv 180, míg a keresztelési 803 bejegyzésből áll. A vizsgálat csak ez utóbbiakra terjedt ki. Ezek közül is először az 1638 és 1657 közötti (táblázatos formában készült) bejegyzéseket ábrázoltam a kapcsolathálón. Ennek az a fentebb már említett praktikus oka volt, hogy ezen bejegyzések formájuknak köszönhetően nagyobb számban voltak azonosíthatók, mint az 1658 és 1668 közöttiek.²⁰ Így összesen 422 bejegyzést tudtam ábrázolni, ami a keresztelési bejegyzések 53%-a. Az utolsó tíz év azonosítható bejegyzéseit a későbbiek során összevettem a kapott képpel, és az alábbi megállapítások már ennek tükrében születtek meg.

²⁰ Az 1638 és 1657 közötti húsz év 492 bejegyzéséből 422, tehát az adott időszak bejegyzéseinek 86%-a volt azonosítható. Ez az arány valamivel 50% alá csökkent az utolsó tíz esztendő, 1658 és 1668 közötti bejegyzések esetében. Ennek oka végső soron a bejegyzések formájának megváltozásában keresendő.

A kapcsolatháló felrajzolása több szempontból is meglepetéssel szolgált számomra. Az egyik az volt, hogy az anyakönyvben szülőként csupán egyszer szerepeltek nagy száma ellenére a kapcsolatháló összefüggő rendszert alkotott, tehát beigazolódni látszott az a feltevésem, hogy az anyakönyvben szereplő személyek közösséget alkottak, így kapcsolataik rendszerszerű értelmezése megkísérélhető. Ez a hálózat azonban élesen elváló „csoportokból” állt, amelyek részben időben, részben – feltételezhetően – társadalmi helyzetben tértek el egymástól.²¹ Megfelelő számítógépes program alkalmazása bizonyára finomabb csoportosítást tenne lehetővé, ennek hiányában azonban be kellett érnem a „szemre” történő osztályozással. Öt nagyobb csoportot sikerült elkülönítenem, ezek egymáshoz való viszonya azonban különböző volt. Az öt csoportból három a vizsgált időszak egészén keresztül létezett, míg kettő csupán rövid ideig állt fenn.

A csoportok a következők:²²

1. Német anyanyelvű polgárság (kézművesek és katonák)
1638–1657; 99 család
2. Magyar anyanyelvű polgárság (kézművesek és katonák)
1638–1657; 161 család
3. Nemesség (vármegyei tisztségviselők és végvári tisztek)
1638–1657; 57 család
4. Német katonaság 1651–1655; 123 család
5. Német katonaság 1654 decembere–1656; 36 család

²¹ Az általam „csoportnak” nevezett egységekre a nemzetközi szakirodalom általánosan a *blokk* vagy *klikk* kifejezéseket használja. Én ennél – magyarul – kifejezőbbnek éreztem a csoport szót. Csoportnak nevezem azokat a hálózaton belül egymástól elkülönülő kisebb hálózatokat, amelynek tagjai egymással kapcsolatokat létesítenek, ugyanakkor a hálózat többi csoportjához csupán néhány, gyakran speciálisan megmagyarázható kapcsolattal kötődnek (ezekre a későbbiekben konkrét példákat is fogok hozni). Vö. GOULD 1991.

²² A csoportok elnevezésébe igyekeztem belesűríteni mindazt az információt, ami tagjairól az anyakönyvből kiolvasható. Az anyanyelvre a vezetékneveken kívül találunk direkt utalásokat is az anyakönyvben (*miles Germanus*), illetve a keresztneveket is több alkalommal írták népnyelven (pl. Hans). A városi polgárság kifejezést azért tartom megengedhetőnek, mivel az anyakönyvben két esetben is szerepel a „civis Papensis” meghatározás, minden bizonnyal német anyanyelvű kézműves–katonákra alkalmazva, annak ellenére, hogy a város lakosai korabeli jogi értelemben nem voltak polgárok. Jogállásukat tekintve jobbágyok, vagy – a katonák esetében – a nehezen megfogható vitézi rend tagjai voltak.

A csoportok közötti kapcsolat – mint már említettem – eltérő volt. A leg-szorosabban az 1. (német polgárság) és a 2. csoport (magyar polgárság) kapcsolódott egymáshoz. Azt lehet mondani, hogy a két csoport részben fedte egymást, ez a fedés azonban időben jól lehatárolható. Ha külön szemléljük az első tíz év bejegyzéseiből (1638–1647) kirajzolódó hálózatot, fedésről nem beszélhetünk, csupán szórványos kapcsolatokról. Ez a kép gyökeresen megváltozik a második tíz év bejegyzéseinek tükrében (1648–1657); és áttekintve a harmadik évtized anyagát (1658–1668), elmondható, hogy a vizsgált időszak végére a két csoport kapcsolata még szorosabbá vált. Az önálló 1. és 2. csoport gyakorlatilag megszűnt, egy rendszert alkotott. Ehhez járult az 1. csoportbeli (német polgárság) személyek nagymérvű kicserélődése. Azok közül, akik 1638–1642 közötti (első öt év) periódusban meghatározó szerepet játszottak, 1648 után már senki sem szerepelt a hálózatban, ugyanakkor ezek a személyek már a kezdeti időszakban sem vettek részt más csoportokkal való kapcsolattartásban. Ha időben a vizsgálat végéről nézzük meg az egykori 1. csoport (német polgárság) tagjait, azt látjuk, hogy számuk drasztikusan lecsökkent, alig maradt közülük 7-8 személy, kapcsolataik zöme pedig a korábbi 2. csoportba (magyar polgárság) sorolt személyekhez kötötte őket.

Ha magyarázatot próbálunk meg keresni a fenti jelenségre, két, egymással szorosan összefüggő okot jelölhetünk meg. Ezek egyikeként az említettek feltételezhető integrációját, a város közösségébe való betagolódását nevezhetjük meg. Ezt a folyamatot részben előmozdíthatta a másik szóba jöhető ok, azaz, hogy a 1. csoport (német polgárság) szemmel láthatóan nem rendelkezett külső utánpótlással, sőt bizonyára számolnunk kell tagjainak elvándorlásával is. Így tulajdonképpen feloldódtak a város azonos státuszú, de magyar anyanyelvű csoportjában.

A feltételezett integrációs folyamatra – amely nem jelent automatikusan nyelvi váltást is – egy felettébb bizonytalan, közvetett utalással is rendelkezünk. 1647 és 1649 között többször előfordul az anyakönyvben Hans Vogt, aki az 1. csoport (német polgárság) tagja volt. Az általa viselt katonai tisztséget – a névben alkalmazott nyelvtől függetlenül – minden alkalommal németül írják: „zeigworter” (Zeugwarter).²³ Özvegyét 1652-ben említik. Ugyanebben az időben jelenik meg a következő „zeigworter”, a korábban asztalosként és pattantyúsként ismert, szintén az 1. csoportba tartozó Albert Esterl. A tisztség azonban ettől az időtől kezdve már magyarul szerepel: „csajbort”-ként, még akkor is, ha történetesen német szövegben fordul elő.²⁴

²³ A szó a hadiszertár őrét, parancsnokát jelenti, vö. HORVÁTH 1978. 49–50. (*csajbert* szócikk).

²⁴ „Margaretha diser Zait Zeubortin” 36. oldal

Amennyiben a fenti példa nem csupán a lejegyző szerzetesek nyelvtudását, illetve kulturális–katonai ismereteit mutatja, akkor talán nem túlzás azt az 1. csoport (német polgárság) tagjai körében végbemenő integrációs folyamat halvány bizonyítékának tartanunk.

Az 1. csoport (német polgárság) tagjainak Pápára kerüléséről semmiféle információval nem rendelkezünk. Feltételezhető körülményeinek a megvilágításához csak az anyakönyvi bejegyzéseket hívhatjuk segítségül. Feltűnő, hogy csupán az 1. csoport (német polgárság) tagjainak a neve mellett fordul elő a *tormentarius* vagy *pattantyús* meghatározás. A 2. csoportba (magyar polgárság) tartozó személyek esetében, amennyiben katonákról van szó, a *hajdú* illetve a *miles* (ritkábban egyéb, ezekkel szinonim) kifejezések szerepelnek. A korabeli szóhasználatban ezek különböző „fegyvernemeket” jelöltek. A hajdú a gyalogost, a miles vagy katona a lovast, míg a tormentarius vagy pattantyús a tűzért jelentette.²⁵ Az 1. csoportba (német polgárság) tartozó személyeknek a városba kerülése tehát a várórség létszámának növeléséhez, „fegyvernemei” korszerűsítéséhez köthető.

Jóval nehezebb idekerülésük időpontjának kérdése. Erre utaló forrás előkerüléséig biztos választ nem is tudunk rá adni. Egyik lehetséges időpont 1626, az Esterházyak, mégpedig Esterházy Miklós földesuraságának kezdete. Ebben az évben a város jelentős része a várral együtt tűzvész áldozata lett.²⁶ Ideális alkalomnak tűnhet tehát arra, hogy a várat ne csak épületeiben, hanem védőiben is korszerűsítsék.²⁷

Idekerülésük időpontjától függetlenül úgy tűnik, hogy az 1. csoportba (német polgárság) tartozó személyek két generációt képviselnek.²⁸ Az 1640-es

²⁵ Ennek a terminológiának pápai alkalmazására jó példa a város – magyar piszkozatban és latin tiszttzatban is fennmaradt – 1660-as házősszeírásának, valamint a pápai katonaság körében 1659-ben végrehajtott tanúvallatási jegyzőkönyvnek az összevetése. Az előbbiben katonaként, illetve milesként szereplő személyek az utóbbiban lovas renden lévőként, míg a hajdúk gyalogos renden lévőként jelennek meg. 1660-as összeírások MOL Esterházy Pál nádor iratai (P 125) 11622; 1659-es tanúvallatás MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (A 14) *Insinuata Consilii Bellici* No. 293, 296.

²⁶ SZAKÁLY 1994. 136.

²⁷ Természetesen források híján mindez csak találgatás marad. E mellett a magyarázat mellett ugyanannyi érvet lehet felhozni, mint vele szemben. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy más jellegű katonasággal van dolgunk, mint az alább tárgyalandó 4. és 5. csoport (német reguláris katonaság) esetében. A folyamatos anyakönyvbéli jelenlét a városban való letelepedésre utal, míg a személyeknek a foglalkozásukkal való meghatározása egyfajta kötetlenebb vitézi életet sejtet.

²⁸ Ez nem jelent feltétlenül vérségi kapcsolatot a az egyes személyek között, de természetesen ez sem zárható ki.

évek derekáig, addig, amíg az 1. és 2. csoportra a kapcsolatok hiánya a jellemző, az első generáció jelenik meg az anyakönyvben, majd az 1640-es évek második felétől fokozatosan a következő generáció veszi át az 1. csoportban a vezető szerepet. Ennek kapcsolatai a 2. csoport (magyar polgárság) tagjaival már jóval intenzívebbek.

Jóval gyengébb kapcsolat mutatható ki az 1. (német polgárság) és a 3. (nemesség), valamint a 2. (magyar polgárság) és a 3. csoport (nemesség) között. Ennek magyarázata egyértelmű. A megyei és végvári tisztséget betöltő nemesség csoportjának – amelybe még a város korabeli földesura, gróf Csáky László, későbbi országbíró és gyermekei is beletartoznak – elkülönülése a város többi részétől nyilvánvaló. Ezekben az esetekben a kapcsolódási pontok vizsgálata járhat eredménnyel (erre később, a keresztszülői viszonyok vizsgálatánál még visszatérek).

Pápa városában a király által fizetett őrség állomásozott, ugyanakkor a vár és a település magánbirtokosait meghagyták tulajdonukban. Ennek következtében a nemesség jelentős része egyidejűleg volt a királyi őrség tisztje, a vármegye tisztségviselője, illetve a földesúr famíliájának tagja.²⁹ Ez alól csupán az alábbiakban tárgyalandó német katonaság – ugyanúgy nemes rangú – előjárói voltak kivételek.

A kapcsolathálón megfigyelhető utolsó két csoport, a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és az 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) nagyon sok szempontból hasonló egymáshoz, bár tagjai egymás között semmilyen kapcsolattal nem rendelkeznek (annak ellenére, hogy rövid időbeli átfedés van közöttük). Mindkét csoport csupán rövid ideig fogható meg az anyakönyvekben; esetükben egyértelműen utal az anyakönyv arra, hogy a véghely német katonaságáról van szó;³⁰ a kapcsolathálón ez a két csoport igen erősen elkülönül a többitől. A 4. csoport (német reguláris katonaság 1651–1655) csupán két személyen keresztül kapcsolódik a többi csoporthoz, de ezek közül az egyik Peter Theogardt³¹ báró ezredes, a katonaság parancsnoka,

²⁹ A 17. század folyamán egymást váltó földesurak (enyingi Törökök, Nyáryak, Esterházyak, Csáky László, majd a század derekától ismét az Esterházyak) famíliájának a vizsgálatára eddig még nem történt kísérlet. Röviden olvashatunk erre vonatkozó utalásokat SZAKÁLY 1994. 134–152. Egy földesúri familia vizsgálatára jó példa Koltai András doktori (PhD) értekezése KOLTAI 1999. [a kéziratot a szerző szívességéből használhattam]

³⁰ „militum Germanorum”, „castrensium Germanorum” 29. oldal.

³¹ Csupán érdekességként jegyzem meg, hogy Peter Theogardt nevének kétféle lejegyzése jól szemlélteti a lejegyző személy nyelvi, kulturális ismereteinek fontosságát az információ torzulása szempontjából. Egyszer szerepel *Petrus Theogardt* (30. oldal) néven, míg két alkalommal *Petrus De Ugardj* (36. oldal) néven. A latinos műveltségű és németül nem

akinek státusza megegyezett a 3. csoportbeli nemesekével (elsősorban velük is került kapcsolatba).³² Az 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) pedig csak egy ponton köthető az 1. csoport (német polgárság) egyik tagjához.

A 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) időbeli felbukkanása és zártsága egyértelműen reguláris katonai alakulatoknak a városba érkezéséről tudósít. Ittlétüket magyarországi katonai eseményekkel nem tudjuk megmagyarázni.³³ A hosszabb ideig Pápán tartózkodó 4. csoport (német reguláris katonaság 1651–1655) a maga anyakönyvben megjelenő 123 családjával mindenképpen jelentős létszámú katonaság lehetett. Idekerülésüket 1651, első megjelenésük időpontja magyarázhatja. A harmincéves háború végeztével a Habsburgok magyarországi erődítményekben helyezték el a nyugati hadszíntéren feleslegessé váló katonaság egy részét. Ebbe tartozhatott a Pápára került katonai alakulat is. Az 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) esetében az itt töltött idő feltűnő rövidsége azt sejteti, hogy Pápa csupán ideiglenes állomáshelye volt az alakulatnak.³⁴

A kapcsolathálón felismerhető csoportok egymástól való elkülönülése két különböző okra vezethető vissza. Az állandónak tekinthető 1. (német polgárság), 2. (magyar polgárság) és 3. csoport (nemesség) esetében egyértelműen a társadalmi különbségek kerülnek előtérbe. A város (katolikus) lakossága (egyházi, keresztszülői) kapcsolatai tekintetében két nagyobb csoportra oszlott: a „polgárságra” és a nemességre. Ezt a képet csak megerősíti a német anyanyelvű 1. csoport jelenléte, amely a korai időszakban élesen elkülönült a másik két csoporttól, majd az évek során egyre közelebb került az azonos státuszú, de magyar anyanyelvű 2. csoporthoz, míg végül teljesen egybeolvadt vele.

A reguláris katonaságot magába foglaló 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) elkülönülése nem a társadalmi különbségekre, hanem a csoport speciális jellegére vezethető

tudó szerzetes névértelmezése és ahhoz kapcsolódó gondolatmenete az utóbbi két bejegyzésen nyilvánvaló.

³² Ez a kapcsolat egyébként más szempontból is említésre méltó, ugyanis az anyakönyv egyetlen törvénytelen születésű gyermekéről szóló bejegyzéshez kapcsolódik.

³³ Sem Szakály Ferenc, sem Pálffy Géza nem tud a 17. században itt állomásozó jelentősebb számú német katonaságról, ahogy komolyabb súlyú hadi eseményekről sem beszélnek a források Pápa környékén a tizenöt éves háború és az 1680-as évek között. SZAKÁLY 1994. 133–134.; Pálffy Géza szíves szóbeli közlése.

³⁴ Ugyanebben az időben jelent meg a német katonaság Körmenten is. IVÁNYI 1943. 115–121. és KOPPÁNY 1986. 39. (Az adatra Koltai András hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.)

vissza. A mesterségesen létrehozott, nyelvében és szokásaiban teljesen eltérő zárt csoportok tulajdonképpen a város lakosságától teljesen független, önálló közösségeket alkottak. Az azonos társadalmi helyzet kapcsolatalakító voltára esetükben is rendelkezünk azonban némi emlékekkel, ez pedig a tisztikar feltűnő hiánya a keresztszülői hálózatban. A 4. csoport (német reguláris katonaság 1651–1655) esetében mindössze háromszor jelent meg az alakulat parancsnoka, Peter Theogardt ezredes keresztszülőként. Ebből egy alkalommal, abban a már említett speciális esetben, amikor az anyakönyv egyetlen törvénytelen születésű gyermekének lett keresztapja több, a 3. csoportba tartozó, vele azonos státuszú személlyel együtt. A másik két alkalommal ugyanannak a családnak két gyermekénél vállalt keresztszülőiséget, mégpedig Henrik Molch zászlóvivővel együtt. A tisztikar szereplése, illetve nem-szereplése egyszerre utalhat a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) zártóságára és a társadalmi helyzetnek a keresztszülői kapcsolatok kialakításában játszott fontos szerepére, ugyanis feltételezhető, hogy a legénység tagjai azonos helyzetű bajtársaikat választották gyermekeik keresztszülőinek.

Az egyes elkülönülő csoportok közötti kapcsolatok bemutatására az alábbiakban, a keresztszülői kapcsolatok vizsgálata során tesztek kísérletet.

A keresztszülői kapcsolatok vizsgálata

A forrás és a belőle felrajzolt hálózat jellegéből adja magát, hogy megpróbáljam leírni, rendszerbe foglalni és magyarázni a keresztszülői kapcsolatokat.

A katolikus egyház nemcsak a keresztelés megtörténének adminisztrálását, hanem magának a szentség felvételének a körülményeit is szabályozta, és ennek során kitért a keresztszülőség kérdésére is.³⁵ A keresztszülők számát kettőben állapították meg, indoklásul a lelki rokonság okozta házassági akadályra hivatkoztak. Áttételesen, a fentebb már idézett anyakönyvezési formulával azt az elvárást is sugallták, hogy a keresztszülők házaspárok legyenek.³⁶ Nem tiltották ugyan kettőnél több személy keresztszülőségét, de ebben az esetben arra kötelezték a keresztelést végző papot, hogy két személy kiválasztása után a többit csupán tanúként jegyezze be az anyakönyvbe. Ugyanígy csak tanúként vehetett részt a szertartáson protestáns személy, mivel keresztszülő elviekben nem lehetett.

³⁵ A korabeli magyar szabályozás bemutatásakor ismételten Bárh Dániel már idézett doktori értekezésére támaszkodom (BÁRTH 2002).

³⁶ Ez egyébként a lelki rokonságot figyelembe véve még praktikusabb.

A korabeli hivatalos egyházi előírásokkal gyökeresen szemben állt a pápai gyakorlat. Egyrészt meglehetősen ritka volt az olyan gyermek, akinek csak két keresztszülője volt. Általában három vagy négy személyt kértek fel keresztszülőnek,³⁷ és eltekintve az anyakönyv utolsó éveinek egy-két bejegyzésétől, nincs utalás a keresztszülők és a tanúk megkülönböztetésére. Ritkaságszámba ment az is, ha házaspár tartott egy gyermeket keresztség alá. Ilyen esetben általában csak a házaspárt nevezték meg keresztszülőként, de ez alól is vannak kivételek. Ezenkívül meglepően gyakori volt az igazolhatóan protestáns felekezeti személy keresztszülőnek való felkérése. Az első két szempont tekintetében nincs semmi különbség a korábban vázolt öt csoport tagjainak szokásai között. Az utolsó protestáns jelenléte azonban – források hiányában – csak két csoportnál, a nemességnél (3. csoport) és a magyar nyelvű polgárságnál (2. csoport) lehet egyértelműen megállapítani.³⁸

A keresztszülő-választás sajátosságait ezen túlmenően csak az első három csoport esetében tudjuk vizsgálni, mivel a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) tagjai csupán pár éven keresztül jelennek meg az anyakönyvben.³⁹ Az 1. csoport (német polgárság) esetében azt mondhatjuk, hogy a többgyermekes szülők zöme ebben az időszakban szűk körből válogatja a keresztszülőket. Általában ugyanazokat a családokat hívják meg, de csak nagyon ritkán kérnek fel házaspárokat,⁴⁰ inkább váltogatják a feleket.⁴¹ Esetükben gyakran előfordul a visszahívás is, de általánosnak nem nevezhető.⁴² A kapcsolataik állandóak és szorosak. Ennek

³⁷ A legtöbb keresztszülő 8 fő volt.

³⁸ A németek esetében egyébként is felekezeti szempontból homogénebb csoportok feltételezhetőek.

³⁹ E két csoportból mindösszesen 63 házaspár szerepelt szülőként, közülük 10 házaspár két szüléssel. Erről a tíz házaspárról azt lehet elmondani, hogy az esetek többségében ugyanazok a családok jelennek meg keresztszülőként mindkét gyermeknél, de a házaspárok gyakran váltják egymást. (Ez egyébként hasonló, mint amit az 1. csoportnál (német polgárság) tapasztalhatunk.) Például Absolon Bálint és felesége, Katalin két gyermekének keresztszülői 1651: Flueh Máté, Zrön Jakab és Danielin Éva; 1654: Daniel János, Zrön Jakab és Placerin Margit

⁴⁰ Például Simon Zegner triturator (cséplő) és felesége, Krisztina négy gyermekénél a következő keresztszülők szerepeltek: 1647: Pogacser Gergely murarius (kőműves), Grenzin Erzsébet; 1649: Hirnik Pál, Erzsébet (Grenz Mátyásné); 1652: Pogacser Gergely, Geringerin Walburga [Hirnik Pál felesége]; 1654: Pogacser Gergely, Underberger Mária, Hirningerin Walburga.

⁴¹ Hanz Jeromos pék és felesége, Anna két gyermekénél 1653: Bixausen Mátyás, Margit (diser Zait Zeubortin); 1655: Esterl Albert [csajbort], Prixeisin Mária; harmadik gyermekük keresztszülői nem ismertek.

⁴² Például Hernig (Hirnik) Pál és Grenz Mátyás esetében.

magyarázatát a csoportnak a korai időben megfigyelhető zártságában találhatjuk meg. Az anyakönyv négy legnépszerűbb keresztszülője⁴³ ennek a csoportnak a tagja. Eltérő mértékben ugyan, de mind a négyen nyitottak más csoportok felé is. A nyitás időben is megfogható, tehát az anyakönyvezés elején inkább csak az 1. csoportba (német polgárság) tartozókkal, míg az idő előre haladtával valamennyi más csoporttal is kiépítik a kapcsolataikat. Ugyanakkor más személyek az 1. csoportból (német polgárság) csupán esetlegesen kerülnek komaságba más csoportbeliekkel.⁴⁴ A keresztszülők népszerűségére forrásaink nem szolgálnak magyarázattal. A négy közül három 1660-ban házbirtokosként szerepel egy összeírásban,⁴⁵ de az anyakönyvből tudjuk, hogy ekkor még mind a négyen éltek. Esterl Albertnek egy alkalommal szolgálóját említik az anyakönyvben. Ezek alapján tehetősek személyeknek tarthatjuk őket, de vagyonuk feltehetően nem emelte ki őket jelentősen a város lakosai közül.⁴⁶

Más jellegű keresztszülői kapcsolatokkal találkozunk a 2. csoportban (magyar polgárság). Itt sokkal nagyobb azoknak a száma, akik csak egyszer fordulnak elő az anyakönyvben keresztszülőként. Többszöri hívás, visszahívás csak elvéve fordul elő. Nem beszélhetünk szoros és állandó kapcsolatokról. A csoportot alkotó személyekhez sok, az anyakönyvben csupán egyszer előforduló személy kapcsolódik keresztszülőként. Ennek magyarázata talán a csoportnak a város egésze felé való nyitottsága lehet. A sok egyszeri előfordulással tarkított laza hálózat arra figyelmeztet, hogy ennek a csoportnak a kapcsolatai túlterjednek az anyakönyvben megfogható körön, és nyitottak a város protestáns lakosai felé is.

Ismét eltérő kapcsolatrendszer mutat a 3. csoport (nemesség). Jellemző, hogy az egyes családok a lehető legtöbb velük azonos csoportba tartozó családdal igyekeznek keresztszülői kapcsolatba kerülni, azaz minden gyermeküknek más és más keresztszülőket választanak. Ez azt is jelenti, hogy nincs értelme visszahívásról beszélni, hiszen – kis túlzással – a csoport minden tagja sorra

⁴³ Sorrendben: Ágoston János takács és pattantyús, Esterl Albert asztalos és csajbort, Pogacser Gergely kőműves és pattantyús, Hernig Pál gyertyaöntő és polgár.

⁴⁴ Ezek a személyek azonban foglalkozásukat tekintve sajátos helyzetűnek tekinthetők, például Feng Egyed kereskedő (sajátos helyzetére utal, hogy harmadik gyermekét a földesúr két gyermeke, gróf Csáky Péter és gróf Csáky Borbála tartotta keresztség alá) vagy Kinberger János fürdősz. De ők is csupán egy-egy esetben vállalnak keresztyermeket vagy hívnak keresztszülőket csoporton kívülről.

⁴⁵ Ágoston János, Esterl Albert és Pogacser Gergely.

⁴⁶ Érdekes, hogy mind a négy személynek ismerjük a feleségét is. Ők férjeikhez hasonlóan szintén több alkalommal fordultak elő keresztszülőként. Azonban az egy Esterl Albert-nén (Margiton) kívül férjeik jóval népszerűbb keresztszülők voltak náluk.

kerül, csak legyen egy házaspárnak elég gyermeke. A nemesség körében tudjuk a legeggyértelműbben megfogni a protestánsok jelenlétét. Ez azt mutatja, hogy a katolikusok még kifejezetten egyházi vonatkozású kapcsolataikban is egyenrangú félként kezelték őket. Feltételezhető, hogy a nemesség felekezeten túlnyúló egységes (keresztstülői) kapcsolatrendszer alkotott. Ennek bizonyítása a korabeli protestáns anyakönyvek hiánya miatt nem lehetséges.

A nemesség esetében lehetséges és érdemes vizsgálni, hogy mely, más csoportokba tartozó személyekkel építettek ki keresztstülői kapcsolatot, illetve hogy kik voltak azok a más társadalmi státuszú egyének, akik (legalábbis keresztstülői) kapcsolataik tekintetében egyértelműen a 3. csoportba tartoztak. A legszembetűnőbb a szolgák és szolgálók helyzete. A nemesség tagjai gyakran vállaltak szolgálóknál keresztstülőséget, de érdekes módon sohasem sajátjaiknál, hanem más csoportbéli társaik szolgálóinál.⁴⁷ Az is megfigyelhető, hogy ezekben az esetekben az összes keresztstülő azonos társadalmi csoportból került ki, kifejezetten ritkán vállaltak más csoportbeli személlyel közös keresztstülőséget.⁴⁸

Azok a személyek, akik nem szolgálóként kerültek kapcsolatba a nemességgel, feltehetően foglalkozásuknak köszönhetően kitüntetett helyzetüket. Feng Egyed kereskedőről már volt szó, rajta kívül Szmorkovics Mihály lakatos, Szász Balázs gombkötő, valamint Szakmári György borbély tartozott ebbe a körbe. Esetükben a kapcsolatok szorossága tekintetében egyfajta fokozatosság is megfigyelhető. Szmorkovics Mihály négy gyermekéből kettőnél szerepeltek 3. csoportbeliek (nemesség) keresztstülőként, Szász Balásznak már mind a négy gyermekét ők tartották keresztvíz alá, ugyanakkor négy keresztgyermeke közül valamennyinek a szülei a 2. csoportból kerültek ki. Egyedül Szakmári György borbély⁴⁹

⁴⁷ Például Turi Benedek szolgálóinál, Pap Jánosnál Horvát György vajda és Fölső Imréné; Pápai Jánosnál pedig Vámos Imre és Pogány Péterné, Nicki Fruzsina; Somogyi Pál szolgálójánál, Kovács Andrásnál pedig Uki Ferenc és Sei Katalin. Házassági tanúknál azonban már más a helyzet. Somogyi Pál és felesége például összesen négy szolgálójánál vagy szolgálójánál vállalt tanúságot.

⁴⁸ Ezen ritka esetek egyike a Szentgotthárdról való Dorottya törvénytelen gyermekének a keresztelője, amelyre fentebb röviden már utaltam. A gyermek keresztstülei Peter Thegardt báró ezredes; nemes Bottka Zsigmond, az azidő szerinti Veszprém megyei alispán rokona és a többszörösen bíróviselt Henc Imre szabómester veje; és három másik, a polgárság közül kikerült személy, akik maguk is egy-egy alkalommal keresztstülői kapcsolatban álltak a nemességgel. Az anya minden bizonnyal szolgáló volt.

⁴⁹ Szerencsés helyzetben vagyunk, mert más forrásokkal kiegészítve az ő családi kapcsolatairól meglehetősen sokat lehet tudni. 1645-ben házasodott meg, de feleségét már 1659-ben özvegyként említik. Felesége a református Hídvégi Anna volt, akinek ez volt a második házassága, az első Vermes Istvánnal kötötte. 1659-ben 30 évesnek mondják, ami azt je-

volt az, aki nem nemesként „teljes jogú tagként” bekerült a 3. csoportba (nemesség). Nemcsak valamennyi gyermekét (5) nemesek, sőt közülük is a legelőkelőbbek, például gróf Csáky Borbála, Somogyi Pál alkapitány, a protestáns Sándor család különböző tagjai tartották keresztvíz alá, de keresztszülőként is egyenrangú félként jelent meg (igaz, csak egyetlen alkalommal). Erre magyarázat lehet, hogy a Csáky László borbélyaként⁵⁰ említett Szakmári György munkája feltételezte megbízói részéről a maximális bizalmat, amit a keresztszülői kapcsolatokkal is erősíteni kívántak.

A fentiek összefoglalásaként elmondható, hogy a keresztszülői bejegyzéseket vizsgálva kettős kép bontakozik ki. Egyrészt a Benda Gyula által felvetett⁵¹ patrónus–kliens viszonytal jellemmezhető keresztszülői kapcsolat Pápán is megfigyelhető. Erre a legnyilvánvalóbb példákat a szolgák/szolgálók esete mutatta, de ezt feltételezhetjük más kapcsolatoknál is, például a népszerű keresztszülők esetében. Ezzel szemben főként a német nyelvű csoportoknál (1., 4. és 5.) az egyenrangú keresztszülők választását valószínűsíthetjük. A csoportok zártsága, ami főleg a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. (német reguláris katonaság 1654–1656) csoport esetében nagyon erős, arra figyelmeztet, hogy ez a fajta keresztszülő-választás lehet akár kényszer szülte megoldás is, amely csak a lehetőségek szűkös volta miatt vált uralkodóvá. A nemesség (3. csoport)

lent, hogy második házasságát 16 évesen kötötte. Szülei Hídvégi Borbély Bálint borbélymester és Szentjakabi Zsuzsanna voltak. Viharos házasságukról tanúskodik 1628-ban lezajlott házasságtörési perüknek az úriszéki jegyzőkönyvben fennmaradt anyaga. Ebből tudható, hogy Borbély Bálint Veszprémből költözött Pápára, és hamarosan felvették a borbélycéhbe. Talán apósa lehetett az a Szentjakabi Borbély Péter, aki az 1609-es céhartikulusok aláírójaként szerepelt. A család tagjai jómódú iparosok voltak, de teljességgel bizonyos, hogy nemesi címük nem volt. (Hídvégi Anna életkorárának megbízhatóságára egyébként rendelkezünk egy áttételes forrással. Házasságtörést elkövetett anyja, Szentjakabi Zsuzsanna 1628-ban állapotos volt; a perben korábbi gyermekeiket nem említik, feltehetően akkor született első gyermekük.) – 1645: Házassági anyakönyv 82 oldal; 1659: MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (A 14) Insinuata Consilii Bellici No. 293, 296.; 1628: HERMANN 1999. 137–169. (a perszöveg kiadásával); 1609: MOL Helytartótanácsi Levéltár (C 25), Acta Mechanica (54. csomó) Veszprém megye No. 1/6.

⁵⁰ Többször előfordul az anyakönyvben „tonsor domini comitis”-ként. Borbélyként nem csak a borotválás egyébként szintén bizalmi feladatát végezhetette, hanem orvos hiányában – amit sajnos ebből az időből sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudunk – a városban annak feladatkörét is elláthatta. Ez pedig mindenképpen indokolja kiemelt helyzetét. Orvostól első ízben 1695-től maradt fenn adat. Philip Metter kirurgus egészen 1704-ig a győri jezsuiták pápai házában egyik bérlője volt. VÉL cím és jelzet nélküli kötet a győri jezsuita kollégium 1688 és 1727 közötti jövedelmeiről (eredeti jelzet Vörösberényi Plébánia Levéltára I. K. II.)

⁵¹ BENDA 2002. 18. oldal.

tekintetében pedig egyfajta, a társadalmi kapcsolatokat a lehető legtágabb körben megerősíteni kívánó stratégia bontakozik ki.

Kitekintés

A fentebb bemutatott vizsgálat – véleményem szerint – mind konkrét eredményekkel, mind módszertani tanulságokkal szolgál. Jelen vizsgálat és a korábbi eredmények összevetése figyelmeztet arra, hogy egy kulturális–társadalmi jelenség (keresztszülőség) mögött időben, és minden bizonnyal térben, illetve társadalmi csoportok szerint is folyamatosan változó, módosuló tartalom állhat. Erre példaként a nemességnek a 17. századi Pápa esetében megfigyelhető helyi, felekezetek feletti keresztszülői kapcsolatrendszerére, illetve az egy évszázaddal későbbi Keszthelyen felekezetek szerint elkülönülő, ugyanakkor térben jóval kiterjedtebben szerveződő kapcsolataira utalok.⁵²

A kapcsolatháló-elemzés segítségével sikerült a keresztelési anyakönyv gyakran egyedi adataiból értelmezhető adatbázist felépíteni, valamint kísérletet tenni a kapott adatbázis elsődleges elemzésére. Az ennek során kirajzolódott csoportok, a csoportokon belüli és a csoportok közötti kapcsolatok vizsgálata azonban már további kérdéseket vetett fel. A kapcsolatháló-elemzés nem magyarázza meg az egyedit, nem lehet következtetéseket levonni a konkrét kapcsolatokra nézve (ellentétben például a családrekonstrukciós vizsgálatokkal). Ennek kiküszöbölésére szükséges további szempontok bevonása az elemzésbe. Célravezető lehet a keresztszülői kapcsolatok magyarázatakor megvizsgálni a lakóhely, a szomszédság,⁵³ illetve a foglalkozás és a keresztszülői kapcsolatok összefüggéseit.⁵⁴

Több, a keresztszülői kapcsolatok vizsgálata közben felmerült kérdés, mint például a katolikus és protestáns nemesség egységes kapcsolatrendszere, a különböző jellegű keresztszülői kapcsolatok (patrónus–kliens, egyenrangú) egymáshoz való viszonyának megválaszolása csak a későbbi anyakönyvek együttes feldolgozásával, és a kapott eredmények összehasonlításával képzelhető el.⁵⁵

⁵² BENDA 2002.

⁵³ A város korabeli háztulajdonosairól egy összeírás maradt fenn (a már korábban idézett 1660-as), s részben erre támaszkodik az eddig egyetlen – s csupán egy utcát vizsgáló – feldolgozás: HARIS 1998.

⁵⁴ Erre Pápa esetében a szabóknál nyílik lehetőség, mivel a kutatás rendelkezésére áll a korszakból a szabó mesterkönyv. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 2608.

⁵⁵ A katolikus anyakönyvek folytatása 1684-től áll a rendelkezésünkre (esketés 1694-től, halálozás 1730-tól); a református anyakönyvek 1703-tól (esketés 1711-től, halálozás 1739-

Ugyanez mondható a fentebb idézett két szerző, Morvay Judit és Benda Gyula eredményeivel való összevetésről is. A gyakorlatok nyilvánvaló különbözőségének magyarázatára csak egy hosszabb távú, közös időszakot lefedő vizsgálat elvégzése után nyílik lehetőség.

Felhasznált irodalom

BÁRTH

- 1999 BÁRTH Dániel: A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI–XVII. századi gyakorlatában. In: *Hálók: Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: AMBRUS Vilmos. Budapest, 1999. (*Dolgozatok a Tárgyi Néprajzi Tan-székről*, 2.) 97–106.
- 2002 BÁRTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás (Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon)*. Budapest, 2003. (Doktori disszertáció, kéz-irat)

BENDA

- 2002 BENDA Gyula: Patrónusok vagy komák – a keresztszülői kapcsolat-hálók Keszthelyen 1740–1849. In: *Tabula* 5 (2002) 3–31.

EMIRBAYER

- 1999 EMIRBAYER, Mustafa: Network Analysis, Culture and the Problem of Agency. In: *American Journal of Sociology* 6 (1999) 1411–1454.

GOULD

- 1991 GOULD, Roger: Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune 1871 In: *American Sociological Review* 56 (1991) 716–729.

HARIS

- 1998 HARIS Andrea: Telkek és tulajdonosok: A pápai „Hoszu uttza” króni-kája a 17–18. században. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára tanulmányok*. Szerk.: BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba. Budapest, 1998. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem*, 10.) 343–371.

től), míg az evangélikusok 1708 és 1714 között vezették mindhárom anyakönyvüket, majd csak 1784-től kezdték újra.

HERMANN

- 1999 HERMANN István: Egy házasságtörés a XVII. század első feléből. In: *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István. Budapest, 1999. 137–169.

HORVÁTH

- 1978 HORVÁTH Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest, 1978.

IVÁNYI

- 1943 IVÁNYI Béla: *Képek Körmend múltjából*. Körmend, 1943. (*Körmendi Füzetek*, 4.)

KISS

- 1908 KISS István: *A pápai plébánia története*. Pápa, 1996^R (1908) (*Jókai reprint*, 3.)

KOLTAI

- 1999 KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara (1625–1659)*. Budapest, 1999. (Doktori disszertáció, kézirat)

KOPPÁNY

- 1986 KOPPÁNY Tibor: *Körmend városának építéstörténete*. Körmend, 1986. (*Körmendi Füzetek*)

MORVAY

- 1984 MORVAY Judit: A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán 1750–1870. In: *Történeti antropológia (Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai)*. Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, 1984. (*Antropológiai írások*, 8–10.) 281–292.

SABEAN

- 1998 SABEAN, David Warren: *Kinship in Neckarhausen (1700-1870)*. Cambridge, 1998.

SZAKÁLY

- 1994 SZAKÁLY Ferenc: Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Szerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. 125–200.

WETHERELL

- 1998 WETHERELL, Charles: Historical social network analysis. In: *International Review of Social History* 43 (1998) (Suppl. 6.) 125–144.

A pozsonyi német evangélikus egyházközségben 1780–1848 között vezetett házassági anyakönyvek vizsgálatának első eredményei

A Z ANYAKÖNYVEK intenzív feldolgozására épülő történeti demográfiai kutatás eddig elsősorban falusi közösségeket vizsgált Magyarországon, ami vélhetően elsősorban a csekély kutatói kapacitással magyarázható. A városi történeti demográfia eddigi eredményeinek felmérése céljából a városmonográfiák ilyen tárgyú részeit, illetve megállapításait a közelmúltban áttekintő Buskó Tibor szerint e kötetek csupán kis hányadában található jelentős szakmai értéket képviselő elemzés.¹ Dolgozatából az is kiderül, hogy az anyakönyvek alkalmazása nem általános, továbbá gyakorta kritikátlan. E forráscsoport alighanem legintenzívebb feldolgozására – a családrekonstrukcióra – eddig csupán néhány kutató tett kísérletet, és ezek eredményeit is jobbára néhány táblára szorítkozó adatközlésekben tették közzé. Az eddigi legnépesebb, monografikus igényrel feldolgozott település egy dunántúli kisváros, Keszthely, ahol a családrekonstrukciós módszer révén a demográfiai magatartás korábban el nem érhető összefüggéseit sikerült megragadni.²

Pedig az anyakönyvek lehetőségeinek kiaknázása jelentős eredményekkel kecsegtet a történeti városok jobb megismerése terén. Ezt példázhatja Bácskai Vera elemzése, aki a pesti házassulókat (1735–1830 között) öt időmetszetben megvizsgálva fontos megállapításokat tett több sajátosan városi jelenséggel – a vándorlással–letelepedéssel, illetve az endogámia–exogámia társadalmi (rendi, foglalkozási) helyzet szerint differenciált megoszlásával – kapcsolatban.³ De a

¹ BUSKÓ, 2003. 339.

² BENDA, 2001a, amely a szerző doktori disszertációjának demográfiai tárgyú eredményeit foglalja össze. Számos szempontra kiterjedő elemzés továbbá a Miskolc történeti monográfia demográfiai fejezete, amely azonban több kérdést – köztük éppen a házassalással összefüggő jelenségeket – nem az egész időszakra, hanem csupán mintaévek alapján vizsgál. FARAGÓ, 2000.

³ BÁCSKAI, 1979.

szűken vett demográfiai kutatás számára is sajátos és érdekes terep a város, hiszen például a széleskörű illegitimitás (törvénytelen születés) vagy a negatív természetes szaporulat (a születésszámot jelentősen meghaladó halálozás, az *urban graveyard* jelenség⁴) lényegi, a népesedés egészét jelentősen befolyásoló jelenségeket firtató kérdések, és valószínűleg jellegzetesen a városokhoz köthetők. Ilyen lehet továbbá a – részint a nagyobb népesség, részint a heterogénebb társadalmi összetétel és az ezt méltányoló tolerancia, részint talán a korábban jelentkező szekularizáció miatt – szélesebb házassági piac a házasodásra, így a házassági életkorra⁵ vagy az újr házassodásra gyakorolt hatása is. Az utóbbi jelenség vizsgálatára értelemszerűen alkalmas terepet kínálnak az olyan középvárosok, ahol különböző keresztény felekezetek éltek egymás mellett, ráadásul rendi szempontból is heterogének voltak: a polgári elem mellett nemesi, honorációr és a polgári rend alatti csoportok is megfordultak.

Jelen dolgozat szerény hozzájárulás egy ilyen közösség – az 1848 előtti évszázad egyik legurbanizáltabb magyarországi városa, a II. József koráig fővárosi szerepkört is betöltő Pozsony – demográfiai viszonyainak feltárásához.⁶ Pozsony szabad királyi város népesedési folyamatait eddig érdemben alig vizsgálták, noha a szlovák történetírás elkészítette a város történetének monografikus feldolgozását, korábban pedig Sas Andor részletesen kutatta Pozsony 1815–1848 közötti történetét.⁷ Az egyházi anyakönyvek azonban a korszakra nézve hiánytalanul rendelkezésre állnak, és – legalábbis 1828–29-ig, a Magyar

⁴ FARAGÓ, 1993. A szerző ismerteti az *urban graveyard* tétellel szemben kritikus hipotéziseket is, és a magyarországi empirikus adatokat szembesíti a nyugat-európai kutatási eredményekkel. Eszerint a magyar városokra inkább a népmozgalom pozitív egyenlege a jellemző, ám ez nem a halandóság javulásával, hanem a továbbra is igen magas születésszámmal magyarázható. Pozsonyban jelenleg csupán a német evangélikus egyházzal tudunk hasonló adatokat közölni, amely szerint az 1794 és 1848 közötti 55 évből 19 év hozott negatív természetes szaporulatot, s ezalatt 14538 keresztelésre 13678 halálozás (94.1%) jutott, noha a város népesedési helyzetét mind a két francia megszállás (1805, 1809), mind a kolerajárvány érzékenyen érintette.

⁵ Faragó Tamás szerint a 18. század végén Magyarországon létezett három házassági modell közül az egyik többé-kevésbé megegyezett a nyugat-európainak nevezett házassági modellel, és ez éppen a népesebb városokra jellemző. (Lásd később.) FARAGÓ, 1999. 55.

⁶ Kutatásom távlati célja annak feltérképezése, hogy a pozsonyi lakosság hogyan, milyen stratégiákat választva reagált arra, hogy a fővárosi szerep elvesztésével és Pest gyors előretörésével – egyébként magyar viszonylatban magasan urbanizált – városuk hátrább csúszott a városhierarchiában. A kérdéskör demográfiai vetületére is kiterjedő és családrekonstrukciós módszert is alkalmazó munkámat jelenleg az MTA Bolyai János Ösztöndíja és az OTKA (F47101) támogatja.

⁷ HORVÁTH – LEHOTSKÁ – PLEVA, 1978.; SAS, 1973. Az általam ismert egyetlen kivétel: DUKA ZÓLYOMI, 1977.

Országos Levéltár Mikrofilmtárában őrzött másolatok révén – Magyarországon is kutathatók.⁸

A vizsgált időszakban a városban négy egyházközség működött.⁹ Közülük a két római katolikus területileg különült el egymástól. Amint az a halotti anyakönyvek belső tagolásából kitűnik, a Szent Márton plébánia (amelynek székhelye az ország koronázó temploma) körzetéhez a tulajdonképpeni belvároson kívül hozzá tartozott a vele lényegében összenőtt, ám csak utóbb, a neoabszolútizmus idején Pozsonyhoz csatolt Váralja mezőváros, a Duna túlsó partján fekvő Engerau (Ligetfalu) község, és az itteni anyakönyvbe jegyezték be a pozsonyi irgalmas-rendiek és az Erzsébet-rendi apácák kórházaiban elhunyt férfiakat, illetve nőket is (akik közül természetesen nem mindenki volt pozsonyi illetőségű). A másik egyházközség a belvárostól észak-keletre fekvő külváros, a Blumental (Virágvölgy) templomának térsége. Amíg az előbbiben az 1830-as években évi 700–1000 főt temettek (a kolera évében, 1831-ben viszont 1396 főt), addig az utóbbiban 100–200 fő között mozgott évente a temetések száma ugyanebben az időszakban, amihez hozzáadandó az ugyanitt elkönyvelt, a városi árvaházban élő és szegény (*pauper*) temetést kapott évi 100–150 fő.

A katolikusokkal ellentétben az evangélikus egyházközségek nem területi alapon váltak szét, hanem (legalábbis névleg) „etnikai” szempontok szerint. Már 1610-ben létrehoztak ugyanis a három német lelkészi állás mellett egy lelkészi stallumot a magyar és a szlovák híveknek, és ettől kezdve a város életében meghatározó németektől elkülönült magyar–szláv (más néven magyar–szlovák) egyház működött.¹⁰ Ez utóbbi azonban számszerűen 1848 előtt jelentéktelen maradt – a születések száma az anyakönyv tanúsága szerint csak ritkán érte el az évi tíz főt.¹¹ Mindebből nem a szlovákság és a magyarság a németekhez viszonyított numerikus jelentéktelensége következik, hanem csupán az, hogy az anyakönyvezés gyakorlatából aligha lehet következtetéseket levonni az

⁸ A jelen tanulmányban részletesen elemzett források lelőhelye: MOL X7770 (a pozsonyi német ajkú ág. ev. lelkészség anyakönyvei), C 942 (1764–1787) és C 943 (1787–1825) filmtekercsek, illetve Archív Mesta Bratislavy, Matriky 301. (1820–1839) és 302. (1840–1852) (Evanjelický a.v. farský úrad – nemecký, Matrika sobášnych) kötetek.

⁹ A négy egyház anyakönyveiről lásd még: DUKA ZÓLYOMI, 1977. 328–329.

¹⁰ SCHRÖDL, 1906. 135.

¹¹ Miközben jól ismert a szlovák nemzeti ébredési mozgalom második nemzedéke és a pozsonyi evangélikus líceum közötti szoros kapcsolat, beszédes adat, hogy a magyar–szláv egyház lelkésze, egyben a dunáninneni egyházkerület szuperintendense, Bilnitza Pál 1834-ben a német egyház templomában tartotta esküvőjét második feleségével, Dobay György Sámuel egykori lelkész lányával (Kettner Jónás polgármester bátyjának özvegyével), és korábbi házasságából született gyermekeit is ott keresztelték meg.

etnikai arányokra nézve. (Ezt a német egyház házassági anyakönyvében feltűnő magyar és szláv hangzású nevek is megerősítik.)

A német evangélikus egyház anyakönyvezése nem csupán etnikai tekintetben ölel fel az elnevezése alapján vártnál szélesebb népeiséget, de területi értelemben is. Itt regisztrálták ugyanis a Duna jobb partján, Pozsonnyal átellenben elterülő Főrév (*Oberufer*) és Ligetfalú (*Engerau*) községek, továbbá Váralja és Récse (*Ratzersdorf*) mezővárosok lutheránus lakosságának kereszteléseit, házasságát és temetkezését is, mivel ezeken a településeken nem működött evangélikus egyház. (Récse 1835-ben egyházszerkezeti értelemben önállósult.)

Mindebből az is következik, hogy a német evangélikus egyházközség társadalmilag roppant sokszínű volt: a szorosan vett (kézműves vagy kereskedő foglalkozásból élő) polgári lakosságon túl nagyszámú, szintén polgári címet nyert szőlőműves népesség¹²; jelentős arányú alkalmazotti, „plebejus” (kézműveslegény, napszámos és kapás) elem; önálló, kvázi-polgári foglalkozást űző, de a polgári címet meg nem szerzett személyek (kontárok, szatócsok, kocsmárosok); valamint tekintélyes számú, „úrinak” minősülő (nemes, tisztviselő, honorácior és a líceum akadémiai tagozatára járó diák) csoportok alkották a helyi lakosságot, amely mellett több száz fős, jobbágyi jogállású, főként agrár-őstermelő népesség élt az egyházközséghez tartozó további környékbeli településeken.

A felsorolt felekezeti közösségek közül az alábbiakban a német evangélikus egyház népesedési trendjeinek elemzéséhez igyekszünk adalékot nyújtani. A dolgozat kezdő időhatára 1780, amely a város fejlődésének megtorpanását jelzi, végpontja pedig 1848, amikor az utolsó országos intézmény – az országgyűlés – is elhagyta a várost.

Pozsony kiemelkedő, az Árpád korig visszanyúló, folyamatos városi hagyománnyal büszkélkedhet. Újkori történetén belül Mária Terézia uralkodásának korszaka jelentette a csúcspontot, amikor veje, Albert szász-tescheni herceg, magyar helytartó itt tartotta székhelyét, és (egy rövid időre) kvázi-udvari kultúra alakult ki körülötte. A város evangélikus közössége ekkoriban és korszakunkban is vitathatatlanul az ország legjelentősebb lutheránus egyházközsége volt, részint népességszáma okán, amely – eltekintve néhány kevésbé urbanizált, Békés megyei mezővárostól – a legnagyobb volt az országban.¹³ Emellett

¹² Az 1802 és 1848 között polgárjogot nyert evangélikusok körében 31,8% (357 fő) volt szőlőműves, ugyanez a katolikusoknál csupán 6,2% (119 fő).

¹³ Ludovicus Nagy 1828-ban közzétett adatai szerint (a Váraljával együtt számított) Pozsonyban 6689 protestáns lakott. NAGY, 1828. 256. Ezek nagy többsége az egykorú egyházi schematismus szerint a szabad királyi városban élő evangélikus volt (4486 főt a Belvárosban, 2090 főt a Blumentalban regisztráltak), mellettük 70 evangélikus lakott a Váralján, a

páratlan kulturális szerephez juttatta a még Bél Mátyás idején országos hírnevet szerzett líceuma, amely a 19. század első felében is egyháza legjelentősebb iskolája volt, ahol sok református is megfordult, és a líceumhoz kötődő értelmiség, amely egykor a hazai sajtó megszületésében is központi szerepet játszott. És nem utolsósorban az, hogy a még a reformkorban is országosan kiemelkedő differenciáltságú pozsonyi kézműveskultúra sokat köszönhetett a Német Birodalom (részben protestáns) területeiről folyamatosan érkező, jellemzően a specializált és ritka mesterségeket folytató iparosoknak, akik a városban megtelepedtek és a korabeli polgári mérce szerint be is illeszkedtek (régii polgári családokba házasodtak be, bekerültek a választott polgárságba).¹⁴ Igaz, jelenlegi ismereteink alapján ezen a téren nem látunk világosan megkülönböztethető protestáns és katolikus sajátosságokat. A pozsonyi német evangélikus egyház vizsgálata tehát több pusztá esettanulmánynál; a késő rendi korok polgári világának megismeréséhez visz közelebb.

Az alábbiakban – a feldolgozás jelenlegi szintjéből fakadóan – e közösség házasodásának csupán néhány összetevőjét vizsgálom meg: a házasságkötés dinamikáját, az első és újraházasodás viszonyát, a felekezeti vegyes házasodás gyakoriságát, a lokális endogámia és exogámia arányát, az első házasság megkötésekor regisztrált életkor változásait, végül a házasságkötés időbeliségének összefüggéseit. A további kutatás dolga lesz ezeknek az elemzéseknek az elmélyítése, valamint a születések és halálozások tendenciáival való összevetése, illetve a kérdés társadalomtörténeti irányú kitérítése.

A házasságkötések száma

Bár az anyakönyvezés hazai történetének korai szakaszában a kutatói tapasztalat és vélelmek szerint gyakori az alulregisztráltság, a pozsonyi evangélikus

reformátusok pedig csupán 19-en voltak. Bár a korabeli schematismusok nagy mértékben megbízhatatlanok (Pozsonyban például az 1820–1830-as évek során legtöbbször az előző évi adatokat vezették át az újabb számlálás helyett, és ez a gyakorlat a katolikus és a többi felekezet esetében egyaránt érvényesült), az anyakönyvek adatai is megerősítik az arányokra vonatkozó fenti megállapítást. Ezt meghaladó népességű evangélikus közösség az országban ekkoriban Csabán, Szarvason, Békésen és Nyíregyházán működött Ludovicus Nagy adatai szerint. A hazai lutheránus egyháztörténet szempontjából szintén nagy múltú és urbánus Sopronban 4972 protestáns élt. NAGY, 1828. ; *Schematismus 1828*.

¹⁴ Pozsony kézművességéről: BÁCSKAI-NAGY, 1984. 199. és 331.; a polgárjogot nyert bevándorlók összetételéről: TÓTH, 2000. és TÓTH, 2003., az evangélikus választott polgárok származásáról és családi kapcsolatairól: TÓTH, 2004.

egyház esetében – többek közt az anyakönyvezés helyi évszázados múltja, valamint az anyakönyvek írásképeinek és szerkesztésének rendezettsége alapján – feltételezhetjük, hogy a *matricula* a kötött házasságok összességét közli. A házassodás dinamikáját ennek ellenére sem könnyű megítélni (1. táblázat). 1817-től a forrás egymástól eltérő két típusba sorolható házasságok adatait tartalmazza, amelyek között már formai szinten is több különbség mutatkozik. A saját papok valamelyike¹⁵ előtt kötött, és az anyakönyvben sorszámmal ellátott házasságokon kívül ugyanis ekkortól bejegyezték a máshol kötötteket is, amelyről az itteni lelkész csupán értesítést (*Ankündigung, Verkündschein*) kapott. Ez utóbbi esetekben rendszerint kiderül, hogy római katolikus pap vagy valamely más lutheránus gyülekezet lelkésze végezte az esketést. Ezek a házasságok nem csupán kimaradtak a sorszámozásból – ezzel talán a statisztikai összegzést szem előtt tartva próbálták megelőzni az ismétlődéseket –, de még kronológiai értelemben is gyakran kilógnak a sorból (olykor hetekkel később vezették be őket).¹⁶ Ráadásul ezen belül 1817-től megjelent a felekezeti értelemben vett, vagyis római katolikus partnerrel kötött vegyes házasság is.¹⁷

A fenti okokból nehéz összehasonlítani a különböző időszakokban kötött házasságok számát, mivel lehetetlen eldönteni, hogy 1817-ben csupán a dokumentálás technikája módosult vagy a házassodás piaca is kitágult. Azt mindenestre számos példa bizonyítja, hogy a Szent Márton plébánián már 1817 előtt is kötöttek házasságot pozsonyi illetőségű katolikusok és evangélikusok.¹⁸ Azt azonban megbecsülni sem tudjuk, hogy a Pozsonyból elszármazó – például Sopronba költöző –, nem a pozsonyi lelkész által esketett házasulók száma mekkora lehetett 1817 előtt.

¹⁵ A német egyháznak többnyire két-három papja volt, akik közül mindegyik részt vett az anyakönyvezésben. Az egyes lelkészek eltérő részletességgel vezették a *matriculákat*. A papok névsorára ld.: SCHRÖDL, 1906. 2. köt. 5–7.

¹⁶ További eltérés, hogy az anyakönyvben csupán regisztrált házasságok esetében nem jegyezték fel a tanúkat.

¹⁷ 1784 előtt egy, az említettől eltérő szempont szerint regisztráltak bizonyos házasságokat a normálisnak tekintettektől elkülönítve: azokat, amelyeknél a házasulók az egyházi jóváhagyást megelőzően, törvénytelenül együttműködtek (*ante Ecclesiasticam Benedictionem illicito concubitu*). Az itteni elemzés keretében ezeket is vizsgálom, nem téve különbséget ezek és a „rendes” házasságok között. Annak nincs nyoma, hogy a hasonló eseteket 1784 után hogyan kezelték.

¹⁸ A Szent Márton egyházközségben 1800–1816 között kötött mintegy 3500 házasságból mintegy 260 (~7%) volt felekezeti értelemben vegyes házasság. (Az adatok 1805-ből hiányosak, innen a kerekített értékek.) E vegyesházasságok egy részében azonban a protestáns fél nem volt pozsonyi illetőségű. MOL X7768 (a pozsonyi Szent Márton rk. plébánia anyakönyvei) C. 917. (házasságkötés, 1789–1817)

Év	Pozsonyban kötött	Pozsonyban regisztrált	Összes
1780	75	n.a.	75
1781	43	n.a.	43
1782	59	n.a.	59
1783	64	n.a.	64
1784	58	n.a.	58
1785	51	n.a.	51
1786	49	n.a.	49
1787	46	n.a.	46
1788	61	n.a.	61
1789	51	n.a.	51
1790	43	n.a.	43
1791	52	n.a.	52
1792	61	n.a.	61
1793	57	n.a.	57
1794	51	n.a.	51
1795	68	n.a.	68
1796	65	n.a.	65
1797	60	n.a.	60
1798	58	n.a.	58
1799	62	n.a.	62
1800	69	n.a.	69
1801	66	n.a.	66
1802	54	n.a.	54
1803	62	n.a.	62
1804	57	n.a.	57
1805	59	n.a.	59
1806	56	n.a.	56
1807	61	n.a.	61
1808	71	n.a.	71
1809	33	n.a.	33
1810	75	n.a.	75
1811	80	n.a.	80
1812	63	n.a.	63
1813	65	n.a.	65
1814	48	n.a.	48
1815	54	n.a.	54

Év	Pozsonyban kötött	Pozsonyban regisztrált	Összes
1816	40	n.a.	40
1817	36	14	50
1818	44	14	58
1819	53	17	70
1820	42	39	81
1821	57	23	80
1822	44	26	70
1823	49	30	79
1824	46	21	67
1825	56	29	85
1826	58	27	85
1827	58	27	85
1828	63	33	96
1829	66	23	89
1830	51	22	73
1831	60	27	87
1832	70	38	108
1833	60	36	96
1834	54	36	90
1835	59	31	90
1836	47	27	74
1837	40	29	69
1838	58	38	96
1839	42	29	71
1840	52	34	86
1841	66	30	96
1842	49	20	69
1843	40	34	74
1844	34	39	73
1845	61	33	94
1846	57	34	91
1847	52	29	81
1848	52 β	30	82
1849	70	32	102
1850	71	41	112

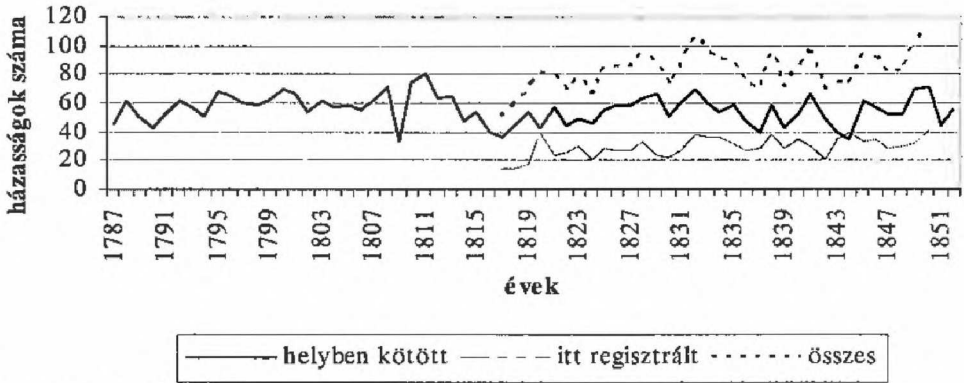
1. táblázat

E megszorítások mellett is levonhatók bizonyos következtetések. Az időszak elején az 1781-es évben jelentős zuhanás észlelhető az előző évhez képest. Ettől eltekintve a jozefinus évtized csupán kisebb csökkenést eredményezett, majd a századfordulóig valamelyest emelkedett a házasságkötések száma. Az 1809-es év – a második francia megszállás éve¹⁹ – drámai esését két év alatt nagyrészt pótolta a német evangélikus közösség, a francia háborúk lezárultát követő rossz termésű években alacsony szinten beállt házasságkötés-szám azonban tartósan bizonyult. Lassú emelkedést követően csupán 1830 körül érte el a (saját pap által végzett) esketések száma az 1790-es évek szintjét, ám a reformkor ismét csökkenést és hektikus ingadozást hozott. Az ismeretek mai szintjén mindebből az a következtetés vonható le, hogy a korszak traumatikus népesezési eseményei – az 1831-es kolerajárvány és az 1846–1847. évi éhínség – viszonylag gyenge hatást gyakoroltak a házasodásra. A nagyobb magyarázó erejű ok feltehetően más demográfiai történésekben (például a halálozásban) vagy társadalomtörténeti fejleményekben (például a diéták idején megjelent idegenek Pozsonyban kötött házasságaiban) ragadható meg, amit majd a későbbi kutatás tisztázhat.

A másutt kötött házasságokkal együtt számítva a reformkor jelentős növekedést hozott a házasodások számában. A pozsonyi német evangélikusoknál csak regisztrált házasságok száma kevésbé ingadozott, és bizonyos években megközelítette – sőt 1844-ben meg is haladta – a helyi lelkész által esketetteket. (*I. grafikon*) Ez az adatsor társadalomtörténeti vonatkozásban azt sugallja, hogy némileg erősödött az igény a saját közösségen (lokális vagy felekezeti értelemben) kívüli partner választása iránt. Ismételjük azonban, hogy ez a kép csalóka lehet, mivel 1817 előttről nem rendelkezünk átfogó képpel a kifelé házasodókról.

¹⁹ Pozsony és térsége Magyarország azon, csekély kiterjedésű részéhez tartozott, amely a napóleoni háborúk idején hadszínterré vált. Előbb 1805 novemberében szállták meg a franciák néhány napra a várost. Ennél súlyosabb következményekkel járt, amikor 1809 júniusában ostrom alá vették Pozsonyt a napóleoni seregek, majd július közepétől négy hónapon keresztül megszállás alatt tartották. Ez az időszak a lakosság megsarcolását és a város tetemes eladósodását eredményezte. FÉNYES, 1851. 258–259.

A házasodás alakulása

I. grafikon

Az első- és újránházasodás megoszlása

A német evangélikus egyházközségben az esküvők 78,2 százalékában a vőlegény nőtlenként kötötte házasságát, 69 százalékában pedig mindkét fél először házasodott. (2. táblázat) (A fennmaradó esetekben szinte mindig özvegyek házasodtak újra, bár arra is akad néhány példa, hogy elvált férfit esketett a pap.²⁰) Az özvegyházasodások között jelentős többségben voltak az olyanok, amelyek alkalmával a vőlegény élt már korábban házasságban, mint amikor a menyasszony volt már férjnél (1031, illetve 758 eset; 290 esetben mindkét fél özvegyként lépett a házasságba). Ez a különbség jelezheti azt, hogy a férfiaknak jobb volt az esélyük az újránházasodásra.

Adataink értelmezéséhez az összehasonlítás révén fogódzót keresve megállapíthatjuk, hogy a pozsonyi evangélikus özvegyházassági arány jelentősen meghaladja a miskolci protestáns közösségekben mért értéket – ott a reformátusoknál és az evangélikusoknál is folyamatosan 20 százalék alatti azon házasságok aránya, ahol legalább az egyik fél újránházasodó; és a katolikusoknál is 25–29 között

²⁰ A válások gyakoriságát és az ilyen esetekben az újránházasodás esélyét nem tudjuk megbecsülni. Egy figyelemre méltó példa viszont jelzi, hogy az elvált nő partiképes maradhatott: 1797. október 30-án egy helyi lakatosmester lánya, Angerer Erzsébet Krisztina kötött házasságot egy patrícus polgárral (Szloboda Fülöp Jakab választott polgár kereskedővel), miután elválasztották az őt tizenhat éve elhagyott férjétől.

Év	Összes	Völgény 1. létszám	Völgény újraláz.	Meny. újraláz.	Miraklító újraláz.	Egáskam újraláz.
1780	75	57	18	14	5	47
1781	43	31	12	9	1	23
1782	59	45	14	6	2	41
1783	64	54	10	8	3	49
1784	58	52	6	9	0	43
1785	51	30	19	8	3	25
1786	49	34	15	6	3	31
1787	46	33	13	8	3	28
1788	61	45	16	9	6	42
1789	51	35	16	8	4	31
1790	43	38	5	8	2	32
1791	52	39	13	10	3	32
1792	61	42	19	11	6	37
1793	57	43	14	17	8	34
1794	51	37	14	14	8	31
1795	68	53	15	17	5	41
1796	65	49	16	10	3	42
1797	60	54	6	13	1	42
1798	58	44	14	6	3	41
1799	62	49	13	8	1	42
1800	69	53	16	13	5	45
1801	66	48	18	10	5	43
1802	54	46	8	6	1	41

Év	Összes	Völgény 1. létszám	Völgény újraláz.	Meny. újraláz.	Miraklító újraláz.	Egáskam újraláz.
1803	62	53	9	8	3	48
1804	57	40	17	8	6	38
1805	59	46	13	8	2	40
1806	56	37	19	9	5	33
1807	61	49	12	11	7	45
1808	71	53	18	13	7	47
1809	33	29	4	4	1	26
1810	75	50	25	17	12	45
1811	80	56	24	22	9	43
1812	63	45	18	21	7	31
1813	65	46	19	19	12	39
1814	48	36	12	8	2	30
1815	54	41	13	10	4	35
1816	40	28	12	8	1	21
1817	50	38	12	9	3	32
1818	58	44	14	13	6	37
1819	70	51	19	16	6	41
1820	81	69	12	14	3	58
1821	80	64	16	9	2	57
1822	70	60	10	11	5	54
1823	79	65	14	20	7	52
1824	67	51	16	9	4	46
1825	85	72	13	7	3	68

Év	Összes	Völgyény I. házasság	Völgyény újraláz.	Meny. újraláz.	Munkellátó újraláz.	Egyiksem újraláz.
1826	85	73	12	8	3	68
1827	85	73	12	10	2	65
1828	96	81	15	11	2	72
1829	89	65	24	16	6	55
1830	73	54	19	9	6	61
1831	87	64	23	13	5	56
1832	108	78	29	27	11	63
1833	96	82	14	5	2	79
1834	90	69	21	16	7	60
1835	90	72	18	8	3	67
1836	74	54	20	7	2	49
1837	69	58	11	13	2	47

Év	Összes	Völgyény I. házasság	Völgyény újraláz.	Meny. újraláz.	Munkellátó újraláz.	Egyiksem újraláz.
1838	96	71	25	20	10	61
1839	71	57	14	10	5	52
1840	86	73	13	9	5	69
1841	96	71	25	11	3	73
1842	69	62	7	6	0	56
1843	74	63	11	11	5	67
1844	73	62	11	6	2	58
1845	94	81	13	8	2	75
1846	91	74	13	13	3	68
1847	81	68	13	7	3	64
1848	82	65	17	12	3	56

2. táblázat

mozog ez az arány.²¹ Megfelel viszont a Duna-kanyar egyik vegyesen németek és magyarok lakta faluja, Dunabogdány viszonyainak, ahol (húszéves időszakokra számítva) 24–33 százalék között változott ugyanez.²² E néhány adatsor alapján megkockáztatható, hogy az újracházásodás valószínűsége nem mutat összefüggést az urbanitással.

Pozsonyban az évtizedek multával az újracházásodás bizonyos csökkenése észlelhető, bár a trend nem egyenes vonalú.²³ Az újracházásodás tekintetében a legkiemelkedőbb időszakok a népesedési válságokat követő évek, így 1810 és 1811, amikor 25, illetve 24 özvegy férfi, valamint 17, illetve 22 nő kötött házasságot, továbbá az 1831-es kolerajárványt követő esztendő, 1832 és 1833 (ekkor 23, illetve 29 özvegy férfi házassodott). Kézenfekvő, ám a későbbiekben ellenőrizendő magyarázat erre az összefüggésre, hogy a válságos években özvegyen maradtak lépnek ilyenkor sietve új házasságra. Ezek az időszakok azért is rendkívüliek, mert ilyenkor az özvegy menyasszonyok megközelítik az özvegy vőlegények számát.

Felekezetiileg vegyes házasságok

A 18. század végi és kora 19. századi magyar történelem közismert és aránylag jól feltárt területe a protestáns egyházak, illetve (a reformkorban) a liberális ellenzék törekvése a protestánsok egyházi egyenjogúsítására. Bár e kérdéskör egyik kiemelt aspektusa, a vegyesházasságok helyzetének szabályozására irányuló politikai akarat szintén számottevő figyelmet kapott a kortársak és a történészek részéről egyaránt,²⁴ arról keveset tudunk, hogy ez a probléma mennyivel volt több elvi-politikai küzdelemnél; állt-e a háttérben jelentős „tömegigény”. E kérdés megválaszolásához alkalmas forrásnak tűnik az olyan települések vizsgálata, ahol (mennyiségi értelemben) reális alternatíva a nem azonos egyházhoz tartozó házastárs választása.

Pozsonyban Ludovicus Nagy már idézett munkája szerint 1828 körül (a Váraljával együtt számított területen) a 37.180 fős lakosság 73.4 százaléka tartozott a római katolikus plébániához, és 18 százaléka volt protestáns. A fenn-

²¹ FARAGÓ, 2000. 180.

²² ELTER, 2002. 165.

²³ Az 1780-as években 35,4%, az 1790-es években 35,2%, az 1800-as években 31%, az 1810-es években 41,3%, az 1820–1829 között 27,2%, 1830–1839 között 30,3%, 1840–1848 között pedig 21,4% ez a hányad.

²⁴ A főbb események, valamint az idevágó forrásanyag és feldolgozások áttekintésére lásd: FAZEKAS, 1998.

maradó részt a (zömmel a mezővárosban élő) zsidóság alkotta, akik aránya az 1851-es népszámlálásra már a 13 százalékot is megközelítette, miközben a katolikusok és evangélikusok egymáshoz viszonyított hányada érdemben nem változott. Ráadásul a két keresztény felekezetet városi-polgári szinten szoros kapcsolat kötötte össze, amennyiben a városi vezető testületekben (a tanácsban és a választott polgárságban) a paritás elve érvényesült, és a céhekben is együttműködtek a különböző egyházakhoz tartozó mesterek. Emellett presztízsből, rangban (például a hívek társadalmi helyzetében) sem állt fenn hierarchikus viszony köztük, hiszen lényegében minden rétegben egyaránt előfordultak katolikusok és evangélikusok a városi nemességtől és honorációroktól egészen a kapásokig és a napszámosokig. Ezek alapján indokoltnak tűnik azt feltételeznünk, hogy a vegyes házasság valóságos lehetőség lehetett, elterjedtsége pedig a konfesszionalizmus gyengülésének fokmérőjeként értelmezhető.

E szempontokat előrebocsátva megállapíthatjuk, hogy a vegyesházasságok száma és aránya jelentősnek minősíthető a pozsonyi evangélikusoknál (3. táblázat). 1817 és 1848 között 830 alkalommal (az esetek közel harmadában) katolikusokkal kötöttek házasságot a gyülekezet tagjai.²⁵ Ráadásul az évek múltával az ilyen házasságok száma nőtt – míg eleinte évi 20 körül mozgott, a forradalom előtti évekre 30–40 közöttire emelkedett a számuk. A katolikus házastárs választása egyébként nem korlátozódott a városi protestáns lakosság bizonyos rétegeire – a vegyes házasságot kötők körében azonosíthatunk városi főtisztviselőt, a városi közösségbe mélyen beágyazott, nemzedékek óta Pozsonyban élő családban született választott polgárt, de a városhoz és a gyülekezethez nyilván lazábban kötődő invalidus katonát, királyi hivatalnokot, ügyvédet, orvost, színészt, számos kézműveslegényt, napszámost és a környékbeli falvak jobbágyait is. A riválisnak számító egyházzal szembeni toleranciát jelzi, hogy néhány esetben evangélikus lelkészek gyermekei házasodtak katolikusokkal.

²⁵ Összehasonlításként: Pesten az 1808–1810 között kötött összes házasság 7,2%-a, az 1828–1830 közöttieknek pedig 10,6%-a volt felekezetiileg vegyes (katolikus és „akatolikus” partnerek közötti) házasság. BÁCSKAI, 1979. 74. Egy másik irányból közelítve még jelentősebb arányt találunk: a pesti evangélikus egyházhoz 1820 után csatlakozott férfiak közül egy (ismeretlen időpontban készült) kimutatás szerint 30-an éltek „tisztán”, 45-en viszont vegyes házasságban. Evangélikus Országos Levéltár, Pesti Egyház N. 60. („Die in unsre Gemeinde seit 1820 eingetretenen Mitglieder ungemischter/gemischter Ehe”) A Türelmi Rendelet után alapított pesti egyház 1840-re már 7053 tagot számlált. (Névtár, 1840.) A gyülekezetet joggal tekinthetjük polgári szellemiségűnek, hiszen tagságához tartozott az országos szellemi, politikai közélet számos liberális szemléletű szereplője, valamint több, a város gazdasági életében meghatározó innovatív, vállalkozói mentalitású nagykereskedő.

Év	Összes	Vegyes	Eldönthetetlen
1817	50	14	
1818	58	14	
1819	70	17	
1820	81	31	
1821	80	17	
1822	70	22	
1823	79	25	
1824	67	19	
1825	85	25	
1826	85	20	2
1827	85	19	
1828	96	27	
1829	89	19	1
1830	73	16	
1831	87	26	
1832	108	30	1
1833	96	33	

Év	Összes	Vegyes	Eldönthetetlen
1834	90	34	
1835	90	28	1
1836	74	26	
1837	69	27	
1838	96	32	
1839	71	29	
1840	86	33	
1841	96	28	
1842	69	20	
1843	74	29	
1844	73	36	
1845	94	30	2
1846	91	41	1
1847	81	30	3
1848	82	33	2

3. táblázat

E tolerancia határait is jelezheti ugyanakkor, hogy felekezeti vegyesházasságot jóval nagyobb arányban kötöttek evangélikus, mint katolikus férfiak – mintegy kétszer annyi esetben volt a menyasszony katolikus, mint a vőlegény. Az arányok ilyen torzulása talán azzal magyarázható, hogy a társadalmi életben hagyományosan a férfiak játszottak döntő szerepet, és az evangélikus közösségben a férfiak tudták inkább elfogadtatni, hogy kívülről választanak maguknak partnert; illetve hogy az evangélikus gyülekezet a katolikus egyházhoz képest jobban tolerálta, hogy fiai idegen vallású asszonyt vezettek házukba. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Türelmi Rendelet több rendelkezését törvényi szintre emelő 1791. évi XXVI. törvénycikk 15. paragrafusa értelmében azok a vegyesházasságok minősültek kedvezőbbnek a protestáns egyházak szempontjából, amelyekben a feleség volt katolikus, mivel ezekben a születő fiúgyermek apjuk vallását követték, míg a katolikus apa mindkét nemű gyermekei katolikus vallásúak lettek. Ezért a protestáns egyházak számára elfogadhatóbb lehetett az olyan vegyesházasság, amelyek révén kisebb volt a hívek elvesztésének esélye. Ez a szempont azonban azt a kérdést is felvetheti, hogy nem akadályozta-e inkább az ilyen házasságkötéseket a katolikus egyház.

A házasság egyházközségi szintű vizsgálatainak egyik központi jelentőségű elemzési szempontja az, hogy milyen arányban választottak maguknak idegen településről házastársat a gyülekezet tagjai. Pozsonyban azonban e kérdéskör vizsgálatát megnehezíti, hogy az itt házasságot kötők területi illetőség szerint három, eltérő csoportba sorolhatók: lehettek helyiek (pozsonyiak), élhettek azon falvak vagy városok valamelyikében, amelyek leányegyházként Pozsonyhoz tartoztak, illetve részét képezhették a város nem állandó lakosságának. Ez utóbbi kör igen nehezen körvonalazható, mivel a kézműves legényeknek, de a kontár iparúzóknak is csupán egy kis hányada vált utóbb (többnyire a polgári címet is megszerezve) az állandó népesség részévé. A vármegyei, de a megye székhelyén sűrűn megforduló, számos esetben ott lakást is tartó nemesség, vagy éppen a diéták idejére követi minőségben vagy királyi alkalmazásban Pozsonyban tartózkodók esetében is nehéz olykor eldönteni, hogy mennyire tekinthetők a város állandó lakosainak. Hasonló a helyzet a honoráciorokkal is, akik a korabeli norma szerint nem tartoztak a helyi közösséghez,²⁶ és ténylegesen sem tudni például egy-egy orvorról, hogy mennyi ideig praktizált a városban; továbbá például a színészekkel, a Pozsonyban nagy számban előforduló nyugálományú tisztekkel – akik jelenléte miatt a 19. század közepén *Pensionopolis*-nak is nevezték a várost –, vagy az alkalmi munkából élő napszámosokkal. Az 1780 és 1847 között kötött házasságok közül összesen 449 esetben nincs a vőlegény illetőségére vonatkozó adat, és bár ezek egy részében is nagy valószínűséggel kikövetkeztethető, hogy az illető pozsonyi (a polgári címet viselőknél, akiknek apja is pozsonyi) vagy valamely szomszédos településre való (ha az apa odavalósi jobbágy), így is sok a bizonytalan eset.

Ami a környékbeli települések lakosságát illeti, összesen 512 olyan házasság adatait jegyezték be az anyakönyvbe, amikor a vőlegény récsei, főrévi vagy ligetfalui. Az ilyen házasságokban túlnyomórészt a menyasszony is ugyanazon településre való, kisebb arányban a többi környékbeli falu vagy mezőváros egyikéből származik, és csupán néhány esetben pozsonyi illetőségű. Mivel ez a

²⁶ Rheinhardt János orvos polgárfelvételi ügyében a városi tanács azzal utasította el 1847-ben a jelölt kérvényét, hogy „*sobjamodónak [...] orvostanársága mint szabad tudománynak semmi helyre vagy állomásra nem szorított, hanem a Birodalom minden tartományaira tetszés szerint kiterjedő, korántsem várostanácsi megadástól függő és adóteher nélküli gyakorlatára való szabadalom, az aránylag megmérhető és szükségképpen fizetendő adóval járó közönséges mesterségi jogokkal egy karba nem állíthatatik, s az úgynevezett polgári keresetmódok sorába nem tartozik*”. Az érvelés további részéből kiderül, hogy ez az álláspont általában a honoráciorokra, nem csupán az orvosokra érvényes. MOL C.49. 1847. 38. 29. Idézi: TÓTH, 2000. 167.

népesség éppen ezért erősen endogámnak tűnik, és mivel a területi exogámia kérdésköre szempontjából az urbánus Pozsony sajátos minőséget képvisel, e vizsgálati szempont alkalmazása során ezt a népességet csupán az összehasonlítás céljából elemezzük.

Az adatok jelenlegi feldolgozottsága mellett az elemzést a vőlegényekre kell korlátoznunk. Figyelembe véve azonban azt, hogy a korabeli szokások szerint a házasságot jellemzően a menyasszony lakhelyén kötötték (függetlenül attól, hogy a továbbiakban a házások hol települtek le), okkal feltételezhetjük, hogy a területi exogámia megítélésére alkalmasabb a vőlegény lakó-, illetve származáshelyének vizsgálata. E két adat külön vizsgálatát egyfelől alkalmassá teszi a forrás, amely – az első házasságok esetében – a vőlegény községi illetősége mellett többnyire közli az apa illetőségét is (noha ennek értelmezését megnehezíti, hogy nem tudjuk: érvényessége a házasságkötés időpontjára vagy a vőlegény születésének idejére esik). Másfelől a nagy arányú vándormozgalmal jellemezhető Pozsony esetében szükséges is ez a különbségtétel.

A 4. táblázatból kitűnik, hogy a vőlegények nagy többsége pozsonyi lakos (a vizsgált időszak egészére 72%), azonban ennek aránya meg sem közelíti Keszthelyét, ahol a katolikus népesség száma nagyságrendileg megfelel a pozsonyi evangélikusokénak. A Balaton-parti kisvárosban ugyanis 1750 és 1849 között a vőlegényeknek csak 10 százaléka nem lakott helyben.²⁷ A pozsonyi gyülekezetben egyébként az endogámia aránya viszonylag állandó. Jelentősebb változást csak az 1810-es évek hoztak, amikor hirtelen emelkedett a helyben lakó vőlegények aránya a háborús időszak fokozatos és kisebb arányú csökkenése után.

A nem pozsonyi illetőségű vőlegények közül a legtöbben a három szomszédos – a Duna túlsó partján elhelyezkedő, illetve a Nagyszombat felé vezető útra eső –, önálló anyaegyház nélküli településen laktak. Főréven, Récsén és Ligetfaluban összesen a vőlegények mintegy 10 százaléka élt. Ezekon kívül 24 település adott legalább egy ezreléknek megfelelő számú (öt vagy annál több)

²⁷ BENDA, 2001. 235. A 4. tábla adatai alapján kiszámítva. A város népességét a századforduló időszakában 4000 körülire, a reformkorban pedig 7000 körülire teszik a különböző források. Uo. 225.

	1780-89	1790-99	1800-1800	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes	%	összes	%
összes	557	577	588	603	817	853	746	4741		2668	
Pozsony	390	396	390	468	596	620	551	3411		1665	
<i>százalék</i>	70	68,6	66,3	77,6	72,9	72,7	73,9		71,9		62,4
ismeretlen	23	24	40	47	50	39	43	266	5,6	99	3,7
Főrév	30	44	38	24	44	64	42	286	6	6	0,2
Récsé	11	25	21	17	40	24	1	139	2,9	5	0,2
Ligetfalu	10	12	14	5	17	16	13	87	1,8	9	0,3
Bazin	9	7	6	4	9	7	9	51	1,1	13	0,5
Sopron	7	4	2	1	2	3	5	24	0,5	34	1,3
Bécs	3	3	2	1	1	6	8	24	0,5	10	0,4
Somorja	7	4	6	2	1	2	2	24	0,5	10	0,4
Pest	0	7	4	3	2	4	4	24	0,5	3	0,1
Szentgyörgy	0	6	3	1	5	1	7	23	0,5	4	0,2
Hainburg	0	0	0	0	5	10	7	22	0,5	0	
Misérd (Mischdorf)	7	3	6	0	1	2	1	20	0,4	1	0,1
Nagyszombat	1	2	1	2	4	3	4	17	0,4	4	0,2
Győr	1	4	5	2	1	1	2	16	0,3	18	0,7
Módor	3	3	2	4	0	0	2	14	0,3	16	0,6
Zarándfalu (Zorndorf)	4	1	3	1	2	0	1	12	0,3	11	0,4
Deutsch-Jahndorf	2	3	4	0	1	0	2	12	0,3	10	0,4
Oroszvár (Karburg)	3	1	3	1	0	2	0	10	0,2	2	0,1
Kőszeg	0	3	3	1	0	2	0	9	0,2	14	0,5
Gállos (Gols)	2	3	2	0	1	0	0	8	0,2	19	0,7

	1780-89	1790-99	1800-1809	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes	%	összes	%
Dévény (Theben)	2	0	2	0	0	3	0	7	0,1	1	0,1
Dioszeg	0	1	4	1	0	1	0	7	0,1	0	
Szerdahely	0	0	0	5	2	0	0	7	0,1	0	
Komárom	0	2	1	1	1	0	1	6	0,1	5	0,2
Miklóstalva (Nickelsdorf)	1	1	0	0	2	0	1	5	0,1	14	0,5
Hegyeshalom	1	0	1	1	1	1	0	5	0,1	6	0,2
Buda	0	2	0	0	0	2	1	5	0,1	3	0,1
Trencsén	0	0	3	0	0	1	1	5	0,1	0	
Rajka (Ragendorf)	1	1						4	0,1	13	0,5
Nürnberg (Bajoro.)								0		9	0,3
Level (Kaltenstein)	1	1						2		8	0,3
Nördlingen (Bajoro.)								1		8	0,3
Ansbach	1							1		7	0,2
Roheic			1					1		7	0,2
Berlin								0		6	0,2
Fürth (Bajoro.)								0		6	0,2
Selmec			1	1	1	1		4	0,1	5	0,2
Regensburg (Bajoro.)								0		5	0,2
Zittau (Lausitz)								0		5	0,2
Besztercebánya				2	1			3	0,1	4	0,2
Veszprém		1						1		4	0,2
Bayreuth								0		4	0,2
Drezda								0		4	0,2

	1780-89	1790-99	1800-1809	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes	%	összes	%
Schwarzenbach an der Saale (Bajoro.)								0		4	0,2
Zwickau (Szászó.)								0		4	0,2
Danzig	1							1		3	0,1
Rozsnyó				1				1		3	0,1
Ruszt	1							1		3	0,1
Sárvár	1							1		3	0,1
Adorf								0		3	0,1
Asch (Cseho.)								0		3	0,1
Bártfa								0		3	0,1
Kitzingen (Würzburg)								0		3	0,1
Kreussen (Bajoro.)								0		3	0,1
Lauf (Nürnbergnél)								0		3	0,1
Lipcse								0		3	0,1
Loipersdorf (Vas)								0		3	0,1
Magdeburg (Szászó.)								0		3	0,1
Mallersriih (Bajoro.)								0		3	0,1
Nagy-Lomnic (Szepes)								0		3	0,1
Schleiz (Szászó.)								0		3	0,1
egyéb	39	15	19	8	27	38	38	174	3,6	535	20

4. táblázat

vőlegényt a pozsonyi evangélikusoknak. A protestáns népesség sajátos szórtsága a térségben, valamint a helyi evangélikus lakosság társadalmi heterogenitása azt eredményezte, hogy e vőlegények lakóhelyei nem koncentrikus körökkel megrajzolható övezeteket alkotva ábrázolhatók. Egyik csoportjuk a közeli kisvárosokban élt, ahol az evangélikus gyülekezet 1000–2000 főt számlált. Bazin, Modor és Szentgyörgy szabad királyi városok lakossága elsősorban a szőlőtermesztésből élt (az 1828-as összeírás alapján egyik sem volt piacközpont), a csallóközi Somorja mezővárost viszont forgalmas országos vásárai és hetipiacei avaták jelentős piacközponttá.²⁸ Mégis, az e városokból kikerülő vőlegények jellemzően polgári (kézműves) foglalkozást űztek, világos jeleként annak, hogy a társadalmi endogámia magasabb érdeknek számított, mint a lakóhelyi párválasztás. A soproni és győri evangélikus polgársággal régi és szoros kapcsolat fűzte össze a pozsonyiakat, ami megmutatkozik abban, hogy a pozsonyi választott polgárságba folyamatosan nagy számban kerültek be e városokból származó polgárok. A soproni polgárokra vonatkozó prozopográfiai adatgyűjtés összevetése a pozsonyi anyakönyvi adatokkal szintén bizonyítja e két város kapcsolatainak intenzitását.²⁹ Pest jelenléte azért érdekesség a listán, mert ez (és Buda) fekszik egyedül jelentős távolságra Pozsonytól. A lutheránus patrícus polgárság hálózatának működését bizonyítja ugyanakkor, hogy a 24 közül legalább hét esetben az előző nemzedékben éppen Pozsonyból elszármazott pesti polgárok választottak maguknak Pozsonyból menyasszonyt, és legalább tíz további esetben a tágran értelmezett térségből (Rusztról, Kőszegről, Győrből) érkeztek az újonnan szervezett pesti egyházba. Bécs jelenlétét a listán közelsége és a pozsonyi polgárság szoros kapcsolatai magyarázzák. A Duna mentén fekvő, közeli Hainburg szerepe a pozsonyi evangélikusok házasodási piacán élesen elüt az eddig említett településektől: kivétel nélkül felekezetiileg egyes házasságokat kötöttek a pozsonyiak (többnyire a menyasszony volt katolikus), és jellemzően az ottani dohánygyárban alkalmazott kézműveslegények vagy munkások voltak a vőlegények. Végül, a települések utolsó csoportjában Moson megyei mezővárosokat (Oroszvár, Gállos, továbbá Rajka) és falvakat találunk. Az ezekben lakó, főként őstermelő, a német szövegben a *Mitnachbar* kategóriával leírt – talán jobbágy jogállású – vőlegények többsége azonban nem pozsonyi, hanem főrévi vagy ligetfalui menyasszonyt (nagy arányban jobbágy-özvegyeket) vett feleségül.

Némileg más képet mutat azoknak a településeknek a listája, ahonnan a bevándorló vőlegények származtak, és ezekből a különbségekből a település-

²⁸ Az egyes települések gazdasági arculatára lásd FÉNYES, 1851, Somorjára emellett BÁCSEKAI-NAGY, 1984.

²⁹ TÓTH, 2004.; HÁZI, 1982.

közi kapcsolatok eltérő típusaira lehet következtetni. A pozsonyi illetőségű vőlegények közül szisztematikusan csupán az első házasságukat kötők esetében lehet ismerni a származáshelyet, így az arányok kiszámításakor ehhez viszonyítunk.³⁰ Eszerint a Pozsonyba máshonnan bevándorló vőlegények hányada még a nem pozsonyi vőlegényekét is meghaladta (62,4% a pozsonyi származásúak aránya a teljes időszakra), és a kibocsátó helyek száma is több százra rúg. Sopronon kívül egyetlen településről sem származott egy százalékos meghaladó arányú vőlegény. Míg azonban Sopronból, Kőszegről, továbbá egyes Moson megyei településekről (Gállos, Miklósfalva, Rajka) inkább a Pozsonyba település volt jellemző, addig a közelebbi falvak, továbbá a Pozsonytól északra fekvő kisvárosok esetében a koronázó városban menyasszonyt választó férfiak nagyobb arányban vitték haza saját lakhelyükre feleségüket. Emellett a betelepülők származáshelyeinek egy további típusa – a Német Birodalom nagyobb lutheránus városainak csoportja – is kimutatható. Ezen belül kiemelendők a napóleoni háborúk időszakában a katolikus Bajorországhoz került evangélikus többségű területek (Ansbach és Bayreuth fejedelemségek, valamint Nürnberg, Regensburg és Nördlingen városok).³¹ Úgy tűnik, Pozsony a távoli német térségekre is gyakorolt bizonyos vonzást, ami azért is figyelemre méltó, mert míg Pesten a 19. század első felében a messzi (feldunai és ausztriai) bevándorlás aránya jelentősen csökken, és a város közelében fekvő településekről betelepülő súlya megnő, addig Pozsonyban még az 1840-es években is magas a Német Birodalomból érkezők aránya.³²

³⁰ Az összes vőlegény, illetve az első házasságukat kötők származáshely szerinti összetételének elemzése különböző jellegű megfigyelésekre nyújt lehetőséget: az utóbbi az ismétlődések kiszűrése révén mintegy tisztítja az adatbázist, egyben el is rejt bizonyos sajátosságokat. Jól látszik ez Bazin esetében, amelynek Pozsonyban házasuló fiai között sok az özvegy (51 közül 20), és közülük többen pozsonyi kapások lányait vagy környékbeli falvakból származó hajadonokat vesznek el. Ezzel szemben a soproni vőlegények között kisebb az özvegyek aránya (24-ből csak 5), és ebben a csoportban az azonos rangú (kézműves vagy kereskedő családban született) menyasszony választása a jellemző. Vagyis a bazini özvegyek mintha saját lakóhelyük előnytelen volta miatt jelentkeztek volna a pozsonyi házassági piacon, ezzel szemben Sopron özvegy férfitjai nem kényszerültek a pozsonyi házassági piacon megjelenni.

³¹ Az azonosításhoz használt térkép: STIER, 1991. 128. (Süddeutschlands Neuordnung 1789–1816.)

³² Pest: NAGY, 1975. 384. Bácskai Vera a pesti házasulók társadalmi összetételének változását közel évszázados távon elemezve a forrásadottságok miatt nem tudta elkülöníteni az újránházasodókat, így adatait közvetlenül nem tudtam összehasonlítani a pozsonyi arányszámokkal. A pesti adatok azt mutatják, hogy a pesti származású vőlegények aránya hosszabb távon alig változott (25–27 százalék körül mozgott, csupán 1808–1810 között ugrott 37,6 % fölé), miközben a külföldi eredetűek hányada csökkent (bár 1810 körüli 27,5 % itt is magas érték). A legfeltűnőbb növekedés a magyarországi, vidéki születésűek körében

A házasodási életkor a termékenység szabályozása szempontjából centrális fontosságú kérdés a demográfusok szemében. John Hajnal ismert tézise értelmében Nyugat-Európát a nők magasabb életkora (23–24 év) – és emellett a hajadonként maradás szélesebb körű elterjedtsége – jellemzi az első házasság megkötésekor, mint Kelet-Európát. A magyarországi kutatási eredményeket áttekintő Faragó Tamás azt valószínűsíti, hogy a 18. század végén létezett egy, a „nagyobb városokra” jellemző házasodási modell, amely többé-kevésbé megfeleltethető a nyugat-európai modellnek (a nők 23–24 éves korukban házasodnak először). Emellett két további modellt különböztet meg: egy „korai” (19–20 év körül) és egy, a nyugati határszélen és Szepességben elterjedt, németes hatást mutató, későbbi (21–22 év körüli) házasodással jellemezhető típust.³³ Ha feltételezzük, hogy ez utóbbit és a „városias” házasodási modellt hasonlónak teszi, hogy mindkettő döntően német etnikai területen él, az eltérés viszont az agrár, illetve iparforgalmi tevékenység közötti különbséggel függ össze (például az örökösödéssel, vagy a mesterség tanulásának elhúzódásával), akkor kérdéses, hogy a korabeli mércével vitathatatlanul urbanizáltak minősíthető, ugyanakkor számszerűleg az őstermelés által dominált és a nyugati országhatárra eső pozsonyi evangélikus egyházhoz tartozók körében melyik házasodási modell volt érvényben.

Az (esküvő alkalmával bevallott) házasodási életkort a házassági anyakönyvek 1804 óta rögzítették ebben az egyházközségben. Ettől kezdve a máshol kötött házasságoktól, valamint mintegy száz további esettől eltekintve rendelkezésre áll az adat. Az alábbiakban két módszert alkalmazva – az évenkénti átlag alakulásával, illetve a teljes időszakot négy azonos, mintegy évtizednyi hosszúságú időszakra osztva és a menyasszonyok életkorának megoszlását táblázatba szerkesztve – elemezzük a házasodási életkort.

Az 5. táblázat az átlagos házasodási életkor változásait mutatja. Az adatokból kitűnik, hogy a nők esetében 22–23 év körül mozog az első házasodás életkora. Míg egyfelől a francia megszállások körüli néhány év, majd az 1830-as évek közepe az átlag esését hozta, addig összességében a korszak elejétől a végéig mintegy egy éves emelkedés mutatkozik (az éves átlagértékekre lineáris

mutatkozott, akik aránya az 1820-as évek végére megközelítette a 25 százalékot. Emellett csökkenti a két város összehasonlíthatóságát földrajzi helyzetük is: a határváros Pozsonyban másképpen értelmezendő a külföldiek aránya, mint Pesten.

³³ FARAGÓ, 1999. 55.

Év	Korátlag meny. (1.h.)	Korátlag vól. (1.h.)	Korátlag meny.	Korátlag vól.
1804	23,2	26,6	26,2	31,9
1805	22,7	26,7	24,4	30,5
1806	21,2	26,5	23,2	29,5
1807	22,0	26,7	24,6	29,0
1808	22,3	26,6	25,0	31,6
1809	20,8	26,6	22,0	27,5
1810	22,0	27,8	25,5	33,4
1811	22,9	27,2	26,2	31,5
1812	23,1	28,0	26,2	30,6
1813	23,0	27,0	27,3	32,5
1814	22,6	26,6	25,2	30,2
1815	22,1	26,6	23,7	30,4
1816	22,4	27,4	25,2	31,4
1817	22,7	27,2	26,0	32,3
1818	23,4	26,8	27,0	32,8
1819	23,5	26,5	26,4	32,4
1820	22,7	27,1	24,3	28,6
1821	22,2	26,7	23,5	29,1
1822	22,9	26,8	25,4	29,7
1823	23,5	29,0	27,6	31,4
1824	24,0	27,2	24,7	30,9
1825	22,8	27,5	25,2	30,1
1826	23,5	29,4	25,2	31,7

Év	Korátlag meny. (1.h.)	Korátlag vól. (1.h.)	Korátlag meny.	Korátlag vól.
1827	22,8	27,1	24,3	29,6
1828	22,6	26,3	23,5	29,5
1829	23,7	28,0	25,7	31,4
1830	23,8	29,0	25,7	33,3
1831	23,1	27,1	24,5	30,9
1832	23,6	28,3	26,5	32,5
1833	22,5	26,9	22,9	28,0
1834	22,2	28,2	23,5	30,4
1835	22,3	28,3	24,0	30,6
1836	23,7	27,7	24,5	32,0
1837	21,7	27,0	23,1	28,7
1838	22,0	27,1	24,8	30,6
1839	22,7	27,4	23,8	29,7
1840	23,3	27,8	24,4	31,9
1841	23,6	26,7	24,9	30,2
1842	23,5	28,0	24,6	28,8
1843	22,8	27,0	24,7	30,0
1844	23,6	26,8	24,8	30,5
1845	23,8	28,6	24,1	30,9
1846	23,7	28,6	25,4	30,7
1847	23,8	28,5	25,1	31,3
1848	23,3	28,4	23,9	30,8

5. táblázat

regressziót számítva 22,5 körüli értékről 23,5-re). A férfiakra hasonló trend vonatkozik, ám ők átlagosan 4,5 évvel idősebben kötötték első házasságukat, és más évek (főként az 1820-as évtized) hoztak jelentősebb ingadozást.

A menyasszonyok első házasságakor regisztrált életkorának eloszlása kis mértékben változott a 19. század első felében (6. táblázat). A görbének eleinte két csúcspontja van (20 és 22 évnél), ám a korábbi a reformkorra ellaposodik. Az is megfigyelhető, hogy a 22 évesnél idősebb menyasszonyok végig többen vannak, mint az ennél fiatalabbak, és arányuk némileg még nő is. Elvértve fordul csupán elő 16 éves menyasszony, és a 17 évesek száma is csökken, míg az első alkalommal harminc felett férjhez menő nők száma feltűnően magas.³⁴ Az első benyomások szintjén megállapítható, hogy az ilyen, magasabb életkorban kötött házasságok között gyakori az idegen (nem pozsonyi), és aránylag kevés a szőlőműves vagy (környékbeli) jobbágycsaládban született nő, ez az összefüggés azonban még további, precízebb elemzést tesz szükségessé.

Mindebből annyi tanulság szűrhető le, hogy a pozsonyi német evangélikus közösség esete megerősíti a korábbi megfigyeléseket – illeszkedik a németes városokra jellemző tendenciához, ahol a nők a nyugat-európai modellre emlékeztetően magas átlagos életkorban kötötték első házasságukat.

A házassági szezonálitás

A magyarországi szakirodalomban Faragó Tamás mutatott rá arra, hogy a házasságkötés napjának vizsgálata alkalmas „a társadalom időgazdálkodásának” részleges megragadására, ugyanis az egyéni döntési lehetőségeket korlátozzák a közösségi szabályok.³⁵ A csekély számú hazai kutatási eredmény összehasonlítása nyomán a házasságok időbeli megoszlásának tendenciaszerű, fokozatos kiegyenlítődése tűnik ki, ami éppen e normativitás csökkenésével hozható összefüggésbe.

³⁴ A forrás ritka kivételtől eltekintve feltünteteti vagy a családi állapotot (ám ezt csupán a táblázatos forma bevezetésétől, 1820-tól), vagy a menyasszony „rangját” is jelző kifejezések egyikét (az úri *Fräule*, illetve a „közönséges” *Jungfer* az első házasságnál, *Frau* vagy semmi az újránházasságnál). Emellett viszonylagos biztonsággal jelzi a családi állapotot, hogy a menyasszony szüleinek adatait rögzítették vagy az elhunyt férjét. Özvegyeknél még a születés szerinti családnév megadása is csak az időszak második felében válik gyakorlattá. Mindezek ellenére elképzelhető, hogy egyes esetekben özvegyasszonyokat is hajadonként jegyezték fel.

³⁵ FARAGÓ, 1999. 45.

Életkor	1804–14	1815–25	1826–36	1837–48	összes
16	2	1	1	3	7
17	21	8	11	7	47
18	46	47	55	22	170
19	57	52	54	57	220
20	83	67	67	60	277
21	35	35	48	62	180
22	72	50	59	69	250
23	30	31	50	40	151
24	45	39	53	42	179
25	22	27	40	36	125
26	26	16	28	26	96
27	22	13	21	27	83
28	19	11	22	19	71
29	7	13	18	7	45
30	11	17	17	24	69
31–35	40	32	39	41	152
36–40	45	28	29	22	124
40 fölött	36	33	21	19	109

6. táblázat

A szakirodalom a házassodás éves ritmusának elemzésekor a hónapokat tekintti egységnek, annak ellenére, hogy elsősorban az egyházak által elrendelt tilalmak jelentik a szóba jöhető időszakok kereteit, és ezek a periódusok nem hónapokhoz, hanem egyházi ünnepekhez (a keresztyényeknél a nagyböjthöz és az adventhez) kötődnek. És mivel a nagyböjt ún. változó ünnep,³⁶ amelynek kezdete a holdtölte idejétől függően 35 különböző napra eshet, az egyes hónapokban megkötött házasságok számával aligha lehet pontosan mérni az éven belüli ingadozást. Mégis, noha a pozsonyi evangélikus anyakönyvek vizsgálata nyomán világosan látszik, hogy a tilalmi időszakok kezdete előtti hetek-

³⁶ SZENTPÉTERY, 1912. 15.

ben és után sűrűsödik a házasodás, a jobb összehasonlítás kedvéért én is havi bontásban közlöm a házasodás ritmusát.³⁷

A tízévenkénti eloszlási adatok százalékos arányai (7. táblázat) azt mutatják, hogy a pozsonyi evangélikusok körében három időszakban kimagasló a házasságok száma. Legjelentősebb a január–februári időszak (pontosabban a vízkereszt és hamvazószerda közötti periódus), amikor a házasságok 30–40 százalékát kötik. Emellett május és november emelkedik ki, míg a többi hónapban 10 százalék alatti az előfordulás, ezen belül márciusban és decemberben csupán elvétve fordul elő házasság. Ez a megoszlás illeszkedik Faragó Tamás (az 1870-es évek gyakorlatára vonatkozó) megállapításához, amely szintén ezekben a hónapokban találta a leggyakoribbnak a házasságkötést, és ahhoz is, hogy az evangélikusok gyakorlata eltér a reformátusokétól, hasonlít viszont a katolikus és ortodox felekezetekhez.³⁸

Figyelemre méltó viszont, hogy az e kiemelt hónapokra eső házasságok aránya az évtizedek múltával csökkent. Ez nem csupán az év eleji időszakban kötött házasságok arányának visszaszorulásában mutatkozik meg (a közel 40 százalékról 30 százalékra), hanem a tizenkét hónapra jutó százalékos értékekre számított szóródás esésében is, amely a század első évtizedétől a negyvenes évekre aránylag egyenletes ütemben (6.4-ről 4.8-ra) csökken. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a század első évtizedében – talán részben a várost akkoriban sújtó válságos eseményekkel összefüggésben – ez az érték meghaladja az előző két évtized szóródás-értékeit, akkor a változás kezdetét az 1810–1820-as évekre tehetjük.

Az esküvők időbelisége nem csupán az év, hanem a hét szintjén is sajátos rend szerint alakul, amit szintén közösségi (részben egyházi) normák szabályoztak. Az erre vonatkozó, elsősorban néprajzi jellegű szakirodalom tételeit a kis számú anyakönyvi feldolgozás alapján Faragó Tamás részben megcáfolta, azt hangsúlyozva, hogy e szokások felekezetenként eltértek. A pozsonyi anyag

³⁷ Csúszán elvétve fordul elő például a nagyböjti vagy adventi időszakban kötött házasság. E kivételek egyike éppen az egyik lelkész, Trencsánszky Ferenc házassága (1804. március 16-án), amikor a tekintélyes és vagyonos Zechmeister Ádám választott polgár vaskereskedő és királyi faktor özvegyét vette feleségül. A rendelkezésre álló adatokból nem sikerült megfejtenünk a rendkívüli időzítés okát, hiszen az ekkor 52 éves menyasszony csak 1803. októberében özvegyült meg, vagyis a gyászév fele sem telt még el, és a jóval később bekövetkezett haláluk alapján súlyos betegséget sem indokolt feltételeznünk (Trencsánszky 1818-ban, felesége 1823-ban hunyt el).

³⁸ FARAGÓ, 1999. 46.

Házasságok száma

	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes
jan.	99	103	105	108	135	145	110	805
febr.	102	115	120	129	160	140	121	887
márc.	3	7	3	16	6	9	14	58
ápr.	24	36	37	31	49	54	40	271
máj.	83	79	58	64	81	95	79	539
jún.	38	44	38	40	62	55	63	340
júl.	28	41	31	37	57	48	44	286
aug.	35	26	36	30	45	52	52	276
szept.	40	39	36	39	71	61	61	347
okt.	38	32	35	43	49	64	64	325
nov.	67	53	88	65	102	126	97	598
dec.	0	2	1	1	0	4	1	9
összes	557	577	588	603	817	853	746	4741

Százalékban

	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes
jan.	17,8	17,9	17,9	17,9	16,5	17	14,7	17
febr.	18,3	19,9	20,4	21,4	19,6	16,4	16,2	18,7
márc.	0,6	1,2	0,5	2,7	0,7	1,1	1,9	1,2
ápr.	4,3	6,2	6,3	5,1	6	6,3	5,4	5,7
máj.	14,9	13,7	9,9	10,6	9,9	11,1	10,6	11,4
jún.	6,8	7,6	6,4	6,6	7,6	6,4	8,4	7,2
júl.	5	7,1	5,3	6,1	7	5,6	5,9	6
aug.	6,3	4,5	6,1	5	5,5	6,1	7,0	5,8
szept.	7,2	6,8	6,1	6,5	8,7	7,2	8,2	7,3
okt.	6,8	5,6	5,9	7,1	6	7,5	8,6	6,9
nov.	12	9,2	15	10,8	12,5	14,8	13,0	12,6
dec.	0	0,3	0,2	0,2	0	0,5	0,1	0,2
összes	557	577	588	603	817	853	746	4741
szóródás	6,12	6,04	6,36	6,07	5,74	5,44	4,81	5,64

7. táblázat

alapján azonban az is kétséges, hogy a péntek valóban „tiltott nap” volt-e minden keresztény felekezetenél, és hogy az istentiszteletek napján valóban tilalmazták az esketést.³⁰ (8. táblázat)

	1780-89	1790-99	1800-09	1810-19	1820-29	1830-39	1840-48	összes
hétfő	256	245	273	260	247	294	220	1795
kedd	244	295	238	238	278	199	101	1593
szerda	18	12	20	23	37	20	25	155
csütörtök	19	12	27	23	50	44	65	240
péntek	3	7	2	19	6	11	13	61
szombat	8	1	8	15	14	13	17	76
vasárnap	5	5	10	24	171	272	303	790
ismeretlen	4		10	1	14		2	31
hétfő- kedd	500	540	511	498	525	493	321	3388
H-K%	89,8	93,6	87,1	82,7	65,4	57,9	43,1	71,5

8. táblázat

Az adatokból egyrészt kiolvasható, hogy a vizsgált időszak teljességére jellemző, hogy egyik nap sem számított tilalmasnak. Másrészt a hetven év során alapvető átrendeződés játszódott le a preferált napok között, amit elsősorban a kezdetben domináns hétfői és keddi napok fokozatos, töretlen és erőteljes háttérbe szorulása jelez (90 százalék körüli arányról 43 százalékra). Ezzel párhuzamosan elsősorban a vasárnapi házasság hányada emelkedett, ami részben a felekezeti vegyesházasságokkal magyarázható, ugyanis a katolikusoknál a vasárnap volt a legnépszerűbb esketési nap. Ez az összefüggés azonban az 1818 és 1848 közt vasárnap kötött házasságoknak csak mintegy felét magyarázza (764-ből 395 esetet), a többi esetben zömmel helyi evangélikus családok gyermekei közötti házasságokról van szó, és az összes vegyesházasságnak is csak 48 százaléka esett vasárnapra. Az esküvő napját a lakhely is befolyásolta – az 1820-as évekig a szerdai házasságok több mint fele récsei felek között kötöttet, a főréviak és a ligetfaluiak viszont tipikusan kedden esküdtek. Általában is megfigyelhető, hogy a hétfői és keddi esküvők dominanciája idején még a valamilyen értelemben idegennek számító vőlegények – az eddig említett helyzeteken kívül például kézműveslegé-

³⁰ FARAGÓ, 1999. 53.

nyek vagy katonák – házassága esett a többi napra. Ez pedig azt sugallja, hogy a helyi egyház normáit elsősorban a gyülekezet tagjaira alkalmazták, a későbbiekben viszont a saját egyháztagokra és az idegenekre vonatkozó szabályok közti különbségek veszítettek jelentőségükből.

Következtetések

A pozsonyi német evangélikusok házassági anyakönyveinek még oly kezdetleges, lezáratlan elemzése is azt jelzi, hogy ez a gyülekezet urbánus minőséget képvisel, és ennyiben elűt a hazai szakirodalomban eddig leírt településektől. Ezt mutatja a felekezeti vegyes és a földrajzilag exogám házasságok kiemelkedő aránya, továbbá a magasabb első házasságkötési életkor és az esküvő napjának a tendenciájában egyre egyenletesebb eloszlása mind az év hónapjainak, mind pedig a hét napjainak a szintjén. A népes és társadalmilag is tagolt közösség viszonylag jelentős szabadságot élvezett a párválasztáshoz kapcsolódó döntéseiben, bár ennek mértékét akkor lehetne igazán megítélni, ha több magyarországi esettanulmányhoz lehetne hasonlítani a pozsonyi eredményeket. Emellett további feladat a kutatás elmélyítése részint a menyasszonyokra vonatkozó adatok elemzésével, részint a többi anyakönyv adataival való összevetés révén – a halálozás ismerete például az újránházasság gyakoriságát és gyorsaságát, a születések vizsgálata pedig a házasságon kívüli kapcsolatok és az esküvőt megelőző megfogadás elterjedtségét segítene megvilágítani. Végül, a demográfiai megfigyelések társadalmi háttérbe ágyazása annak megértéséhez járul majd hozzá, hogy az „urbánus” jelenségek mögött mennyiben ragadhatók meg „polgári”, „plebejus” vagy egyéb normák.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

Levéltári források

MOL (Magyar Országos Levéltár)

Helytartótanácsi Levéltár, Városi Osztály (C. 49.)

Mikrofilm-tár, X szekció (külföldi iratokról készített másolatok)

MOL X7768 (a pozsonyi Szent Márton rk. plébánia anyakönyvei)

AMB (Archív Mesta Bratislavy)

Matriky (anyakönyvek, M szekció)

Kiadott források

FÉNYES

- 1851 FÉNYES Elek: *Magyarországnak geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leiratik.* Pest 1851. [reprint: 1984]

NAGY

- 1828 NAGY, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum.* Buda, 1828.

Névtár

- 1840 *A bányakerületi evangélikus superintendencia névtára.* H.n. [Pest] 1840.

Schematismus 1828

Schematismus venerabilis cleri archi-diocesis Strigoniensis ad annum MDCCCXXVIII. Tyrnaviae, 1829.

Szakirodalom

BÁCSKAI

- 1979 BÁCSKAI Vera: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXI. köt., 1979. 49–101.

BÁCSKAI–NAGY

- 1984 BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, Akadémiai, 1984.

BENDA

- 2001a BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2001. 223–249.
- 2001b BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban: Keszthely társadalma 1740–1849.* PhD disszertáció. ELTE BTK, 2001. (kézirat)

BUSKÓ

- 2003 BUSKÓ Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfiájáról. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2003. 317–341.

DUKA ZÓLYOMI

- 1977 DUKA ZÓLYOMI Norbert: Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálozások a 18. század végén (1786–1800). In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. köt., Budapest, 1977. 325–344.

ELTER

- 2002 ELTER András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 2002. 143–199.

FARAGÓ

- 1993 FARAGÓ Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXX–XXXI. köt., Miskolc, 1993. 181–203.
- 1999 FARAGÓ Tamás: A házasságkötés kalendárium a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In: Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, 1999. 34–63.
- 2000 FARAGÓ Tamás: A város népessége. In: *Miskolc története III. 1702–1847-ig*. Szerk.: Uő. 1. köt. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, 2000. 151–272.

FAZEKAS

- 1998 FAZEKAS Csaba: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon. In: *Gesta*, 5. (1998) 1. sz. 86–101.
(http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/tortene1/mo_1790/egyhforr/html/01.htm#5)

HÁZI

- 1982 HÁZI Jenő: *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*. 1–2. köt. Budapest, Akadémiai, 1982.

HORVÁTH–LEHOTSKÁ–PLEVA

- 1978 HORVÁTH, Vladimír–LEHOTSKÁ, Darina–PLEVA, Ján: *Dejiny Bratislavy*. Bratislava, Veda, 1978.

NAGY

- 1975 NAGY Lajos: Budapest története 1790–1848. Társadalom. In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. (Budapest története III.) Szerk.: KOSÁRY Domokos. Budapest, Akadémiai, 1975. 373–426.

SAS

- 1973 SAS Andor: *A koronázó város, a bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848)*. Bratislava, Madách, 1973.

SCHRÖDL

- 1906 SCHRÖDL József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. 1–2. köt. Pozsony, k.n., 1906.

STIER

- 1991 STIER, Hans-Erich et al. (Hrsg): *Grosser Atlas zur Weltgeschichte*. München, Orbis, 1991.

SZENTPÉTERY

- 1912 SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*. Budapest, k.n., 1912.

TÓTH

- 2000 TÓTH Árpád: A megőrzött presztízis. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk.: BÓDY Zsombor–MÁTAY Mónika–TÓTH Árpád. Budapest, Osiris, 2000. 151–175.
- 2003 TÓTH Árpád: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. Előadás Budapest Főváros Levéltára *A szabad királyi városok a magyar történelemben* című konferenciáján, 2003. novemberében (megjelenés alatt)
- 2004 TÓTH Árpád: „A polgárok józanabb része...” Pozsony evangélikus választott polgárai, 1800–1848. (Archontológia és prozopográfia.) In: *FONS*, 2004 (megjelenés alatt)

Koltai Gábor

„Szomszédjával vizálykodott és az halálra sújtotta”

**Halálokok vizsgálata az őriszentpéteri református
gyülekezetben, 1784–1895**

A modern társadalomtörténet egyre kevésbé használja a történeti demográfia eredményeit, a kvantitatív történetírással együtt háttérbe szorult ez a történeti segédtudomány is. De a történeti demográfia számára kiút lehet a manapság egyre népszerűbbé váló mikrotörténeti kutatás, hiszen egy közösség születési, halálozási, illetve házassági jellemzői a vizsgált csoport életének lényegi dolgaira, szokásaira mutathatnak rá.¹ Jelen munka történeti demográfiai adalék egy tervezett mikrotörténeti vizsgálathoz: az őriszentpéteri református közösséget tanulmányozva, a halálokokat vennénk górcső alá az 1784–1895 közötti időszakban. A tanulmány célja ezzel az egyes járványok, betegségtípusok meghatározása, azonosítása és ezen keresztül a református közösség halandóságának vizsgálata.

Bevezetés

A délnyugat-magyarországi Őrség tájegység központjának, Őriszentpéternek (illetőleg a lakosság zömét kitevő reformátusoknak) a népesedéstörténetével, halandósági viszonyaival már korábban foglalkoztunk.² A vizsgálat során megállapítottuk, hogy az 1784–1895 közti időszakban nem beszélhetünk a közös-

¹ Modern társadalomtörténeten a kvantitatív, nagy ciklusokkal dolgozó makrovizsgálatok ellenében kifejlődött társadalomtörténeti irányzatokat (mikrotörténelmet, történeti antropológiát, új kultúrtörténetet, stb.) értem. Az irányzatok elemzése, illetve a mikrotörténelmi sajátosságainak leírása már magyar nyelven is számos kötetben megjelent. A teljesség igénye nélkül: BÓDY-Ő. KOVÁCS, 2003; GYÁNI, 2000; NOIRIEL, 2001; REVEL, 2001; SEBŐK, 2000; SZIJÁRTÓ, 2000.

² KOLTAI, 2003.

ségben demográfiai válságról. Voltak magasabb halálozást hozó esztendőök, de az előző évtized átlagaival összevetve, ezek nem érték el a kétszeres vagy ennél magasabb ugrást.³ Bár nem beszélhetünk nyugat-európai típusú halálozási válságról⁴ Őrszentpéteren, de természetesen itt is voltak magas halandósággal járó esztendőök (1. táblázat).⁵ Például 1800 és 1809 között átlagosan 21,6 haláleset jutott egy esztendőre, ami a vizsgált korszak legmagasabb aránya. Az előző évtizedhez képest hat kiugróan magas mortalitással járó évet találunk. 1802-ben illetve 1804-ben pedig az évtizedes átlag másfélszeresét is elérő halálozás sújtotta a református közösséget.

Időszak	Évtizedes halálozások átlagai	Magas halandóságú évek száma	Előző évtized átlagához képest kiugró évek száma	Átlagos halálozási arány 1,5-szeresét elérő évek
1784–1789	19,83	2		1784, 1788
1790–1799	16,1	4	3	1798, 1799
1800–1809	21,6	6	6	1802, 1804
1810–1819	16,4	5	1	
1820–1829	18,9	5	6	1828
1830–1839	20,8	5	6	1832, 1837
1840–1849	19,2	4	4	1840, 1848
1850–1859	20,4	4	5	1854, 1855
1860–1869	16,1	4	1	
1870–1879	16,1	5	5	
1880–1889	14,1	4	2	1884
1890–1895	17,33	2	5	

1. táblázat: *Magas halálozási évek az Őrszentpéteri református közösségben (1784–1895)*

³ Uo. 218.

⁴ A nyugat-európai halálozási válság fő jellemzője, hogy a halálozások száma az előző évekhez képest megkétszereződik, vagy még magasabb arányokat is elérhet. A jelenség ezzel kihat a születésekre is, mivel a következő években jelentősen visszaesik a számuk, illetve elmaradnak a házasságkötések. Majd a válság elmúltával kiugróan magas születésszámokat lehet megfigyelni. Ez a rendszer a 18. század végéig jellemző volt a nyugat-európai társadalmakra. Bővebben erről: BENDA, 2000. 145–149.

⁵ KOLTAI, 2003. 217–218.

Korábban már vizsgáltuk, hogy mi okozhatta az átlagfeletti halálozást ezekben az években.⁶ Mivel az Őrségben jelentősebb katonai cselekmények nem történtek korszakunkban és nagy éhínségekről sincs adatunk a térségre vonatkozóan, így a magasabb halálozást valószínűsíthetően járványok okozhatták a faluban.⁷ Ennek a megállapításnak a halotti anyakönyvi bejegyzések vizsgálatával próbáltunk utánajárni.

Az őriszentpéteri református halotti anyakönyvezés⁸ 1784-től indul, kezdetben a szomszédos falvak halottait is bevezették a nyilvántartásokba. A halálokat⁹ 1798-ig nagyon ritkán tüntetik fel, csak a különös halálesetekkel tesznek kivételt (öngyilkosság, baleset, megfagyás). 1798-tól kezdve gyakrabban jelölik meg a lelkészek a halál okát, de még eléggé rendszertelenül vezetik az anyakönyveket. 1816-tól kezdve állandósul a halálokok beírása, de számos esetben a „nem tudni” bejegyzéssel szembesülhetünk. A halál okának pontosabb megnevezése csak az 1880-as évtizedtől kezdve jellemző. Erre valószínűleg az 1876-os közegészségügyi törvény (1876. XIV. tc.) is hatással volt,¹⁰ mivel a halottakat a halottkémeknek kellett megvizsgálniuk a temetés előtt, ezzel az eljárással pontosabbá vált az anyakönyvezés is.¹¹ Az anyakönyvekben előfordulnak a legismertebb járványtípusok a kolera és a pestis kivételével. A következőkben az őriszentpéteri anyakönyvekben előforduló járványokkal, azaz a himlő, kanyaró, patécs, skarlát, tüdővész, tífusz és diftéria okozta halálesetekkel foglalkozunk.

⁶ Uo. 219–220.

⁷ A demográfusok, történészek ezt a három csapást tartják a magas halandóság okának. A témáról lásd BENDA, 2000. 145–149.

⁸ Az anyakönyvek ismertetését lásd KOLTAI, 2003. 227.

⁹ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a halálóki bejegyzések alatt nem feltétlenül a halál okát tüntették fel, hanem gyakran a halál tünetét írták be, például „sínylődözés”, „szegezés”. Ez egészen a 19. század végéig jellemző az őriszentpéteri anyakönyvezésre, vö. SZABADY, 1964. 344.

¹⁰ A törvény kötelezte az orvosokat, lelkészeket, hogy ha járványos megbetegedések fordulnak elő a településükön, azt azonnal jelentsék az elsőfokú közegészségügyi hatóságuknak (80.§.). Ez megkönnyítette a későbbiekben számos járvány lokalizálását, terjedésének megakadályozását. Erről lásd MARTON, 1959. 250.

¹¹ A halottkémek szerepéről írja Hanák Péter: „A halottszemlélet és a halotti bizonyítvány Magyarországon az 1876. évi közegészségügyi törvény (XIV. tc. 110. §.) tette kötelező érvényűvé. Kimondta: „Minden halott az erre hatóságilag kirendelt személy által megvizsgálandó az iránt, vajon a halál valóban bekövetkezett-e, vajon az illető nem erőszakos halállal vagy nem valamely ragályos járvány folytán múlt-e ki.” Ha a halottkém semmilyen gyanús jelet nem talált, akkor megállapította a temetés idejét, és kiállította a halottvizsgálati bizonyítványt, amelynek alapján a helyi hatóság megadta a temetési engedélyt, és bevezette az anyakönyvbe a halálesetet. Fertőző betegség vagy erőszakos halálok gyanúja esetén a halottkém az állami és rendőri hatóságnak jelentette az esetet.” (HANÁK, 1998.)

1784–1895 között 2020 halálesetet rögzítettek az őriszentpéteri lelkészek az anyakönyvekben.¹³ Ebből 695 esetben, azaz 34,41%-ban nem szerepel a halálok megnevezése, vagy a „nem tudni” kifejezés került oda. A fennmaradó 1325 esetből 364 alkalommal, azaz 27,47%-ban valamilyen járvány okozta a halált.¹⁴ Azonban az anyakönyvezés pontatlansága, illetve a nem ismert halálokok magas száma alapján feltételezhetjük, hogy jóval magasabb arányú volt a ragályok áldozatainak száma. Erre példa lehet a himlő esete is.

Himlő

A legismertebb és a 19. század közepéig az egyik legrettegettebb járvány a himlő volt, amely Őriszentpéteren is szép számmal szedte áldozatait. Mivel tünetei régóta ismertek voltak, a lelkészek már a 18. század végétől kezdve beírták az általa okozott haláleseteket.¹⁵ A helyi halotti anyakönyvek tanúsága szerint 1798–1881 között fordult elő a közösségben a járvány, de főleg az 1830-as évekig okozott pusztítást. Összevetve a himlő előfordulását a magas halandóságú évekkel, jelentős átfedés mutatkozik. Így 1798-ban és 1804-ben valószínűsíthetően, 1832-ben biztosan a himlő okozta a magasabb halálozást. Ebben a három évben összesen 107 halálesetet jegyeztek fel, ebből bizonyosan 16 esetben okozta ez a ragály a halált.¹⁶ A himlő főként 10 év alatti gyermekek körében pusztított (2. táblázat), és több héten át jelen lehetett a faluban. Ezért megvizsgáltuk, hány olyan tíz évesnél fiatalabb gyermek halt meg a bizonyítottan himlő okozta halálesetekhez közeli időintervallumban, ahol nem ismert a halál oka. Ez további 22 lehetséges himlő okozta halálesetet jelenthet. Természetesen ez nem bizonyíték, de élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a halálokok pontosításának kezdetéig (körülbelül 1816-ig), jóval több himlő, illetve más járvány okozta haláleset történt, mint ami rögzítésre került az anyakönyvekben.¹⁷

¹² Nem feladatunk az egyes járvány- és betegségtípusok tüneteinek leírása, erre nézve a különböző orvosi, orvostörténeti lexikonokon kívül lásd ERDŐS, 1998.

¹³ Az egyes halálesetek elnevezéseivel, gyakoriságával illetve előfordulási idejével foglalkozó táblázatot lásd I. függelék.

¹⁴ Az egyes években előforduló járványok statisztikáját lásd II. függelék.

¹⁵ 1825-től kezdve szerepel a házassági anyakönyvekben az is, hogy a házasulandók kaptak-e himlőoltást, vagy sem.

¹⁶ 1804-ben a patécs is sok halálos áldozatot szedett a közösségben.

¹⁷ Ezt a feltételezést a többi járvány kapcsán is érvényesnek tekintem, így nem is ismételném a későbbiekben.

Betegség/kor	0-1 év	1-7 év	8-19 év	20-39 év	40-59 év	60 év felett	Ismeretlen	Összesen:
tífusz	0	1	2	12	6	4	1	26
himlő	12	21	8	7	2	0	0	50
vérhas	8	32	7	4	3	2	0	56
patécs	0	5	4	5	6	1	0	21
kanyaró	8	17	3	0	0	0	0	28
skarlát	2	1	1	0	0	0	0	4
tüdővész	5	3	5	30	47	32	0	122
diftéria	1	38	13	3	1	0	1	57
Összesen:	36	118	43	61	65	39	2	364

2. táblázat

A biztosan fertőző betegségben meghaltak korcsoportonkénti aránya az őrszentpéteri reformátusok között (1784–1895)

A 19. század második felében már csak öt ízben jelent meg a járvány a faluban, és ekkor már idősebb korcsoportokat is elért.¹⁸ A szezonálitás tekintetében a himlő leginkább április-június között pusztított, de majd minden hónapban előfordult (3. táblázat). A himlőt utoljára 1881-ben említi az anyakönyv, az 1876-os kötelező védőoltás¹⁹ után ez a fenyegetettség lényegében eltűnt a közösség életéből.

¹⁸ 1850 után hét esetben is 20 évesnél idősebb embert ragadott el a himlő.

¹⁹ Ezt a már említett 1876. XIV. tc. rendelte el (92.§.). Korábban, 1813-ban már elrendelték a kötelező himlőoltást. Lásd TÓTH, 1998. 409.

Hónap	Patés	Hímlő	Kanyaró	Skarlát	Vérhas	Tífusz	Diftéria	Tüdővész	Összesen:
01.	3	3	1	0	0	3	6	13	29
02.	4	0	5	1	0	2	9	17	38
03.	6	1	5	2	1	3	11	16	45
04.	2	9	7	0	0	3	4	19	44
05.	2	13	6	1	2	2	5	7	38
06.	0	9	1	0	2	3	4	7	26
07.	0	3	1	0	9	1	1	6	21
08.	0	2	0	0	14	2	2	7	27
09.	1	4	0	0	15	1	3	6	30
10.	1	2	0	0	8	0	1	5	17
11.	1	2	0	0	5	1	3	6	18
12.	1	2	2	0	0	5	8	13	31
Összes	21	50	28	4	56	26	57	122	364

3. táblázat

Az egyes járványtípusok havi ingadozása az elhalálozottak arányában az őriszentpéteri reformátusok között (1784-1895)

Kanyaró (vöröshimlő)

Ez a kifejezetten gyermekeket sújtó járvány az anyakönyv alapján csak 1833-tól üti fel fejét a faluban. Főleg a késő téli, illetve a tavaszi hónapokban okozott halálozást, leginkább a hét év alatti kisgyermekek körében. Őriszentpéteren 1839-ben és 1848-ban volt súlyos kanyarójárvány, 6, illetve 8 halálesetet okozva. Elnevezése az anyakönyvekben vöröshimlő vagy vereshimlő volt. 1888–1895 között találkozunk bizonyos „vörös” elnevezésű halálokkal, amely valószínűleg szintén a kanyarót takarhatja, bár nem kizárható a vörheny (skarlát) sem.

Skarlát (vörheny)

Az anyakönyvi bejegyzések szerint csupán 1881–1884 között okozott négy halálesetet a skarlát, de valószínűleg korábban is jelen lehetett a falu életében. A betegség szintén a gyermekeket sújtotta, és a kanyaróhoz hasonló időszakban, főleg tavasszal szedett áldozatokat. A közösségben a skarlát korántsem okozott olyan súlyos problémákat a vizsgált időszakban, mint azt a 20. század első évtizedeiben tette országszerte.²⁰ De élhetünk a feltételezéssel, hogy a lelkészek esetleg összekeverhették a kanyarót és a skarlátot a tünetek hasonlósága miatt.

Hagymáz (tífusz)

A hagymáz kifejezés a 19. század közepén gyakran szerepel az őriszentpéteri anyakönyvekben, méghozzá 26 alkalommal. Maga a kifejezés arra utal, hogy a betegség szenvedő alanya gyakran kerül delíriumos, tudatzavaros állapotba a magas láz miatt.²¹ Az enciklopédiák a tünetek miatt a tífusszal azonosítják.²² Valószínűleg az ideglázként beírt halálokok is ide tartozhatnak, de ezt nem lehet bebizonyítani (további 11 eset). A tífusszal való egyezésre utalhat az is, hogy amíg a hagymáz szó 1823–1868 között szerepel halálokként az anyakönyvekben, addig a tífusz csak 1876-tól jelenik meg (igaz, csupán két alkalommal). A járvány a felnőtt korosztályokat sújtotta, főként a 20–39 év közötti embereket. A hagymáz okozta halálesetek havi eloszlása egyenletes volt a közösségben. Nagyobb járvány 1864-ben volt, amikor a hagymáz öt halálesetet okozott.

Patécs

Ezt a halálokot nem könnyű azonosítani. Magyary-Kossa Gyula szerint²³ ez egy „*kiütéses hagymáz*”, azaz kiütéssel járó lázas betegség, vagyis kiütéses tífusz is lehetne. A Révai Lexikon szerint a patécs bizonyos betegségekkel járó vérzést jelent.²⁴ A Pallas Lexikon pedig a következőképpen fogalmaz: „*kicsiny, gömböly-*

²⁰ A skarlátjárványokra vonatkozóan lásd GYERMEKHALANDÓSÁG, 1921. illetve ADATOK, 1913.

²¹ PALLAS, 1897. 183.

²² Bővebben lásd PALLAS, 1897. 182–183. illetve RÉVAI, 1925. 268–269.

²³ MAGYARY-KOSSA, 1929. 306.

²⁴ RÉVAI, 1926. 190.

ded vérzések a bőrön, melyek súlyos fertőzéseknel lépnek fel."²⁵ A napjaink állapotát tükröző Orvosi Lexikonban a patécs a „petechia” szócikk alatt található, és jelentése szerint szintén apró, vérzésen alapuló foltokat hagy a bőrfelületen.²⁶ Kováts Zoltán a Debrecen népességét elemző munkájában a skarláttal azonosítja be a patécsot.²⁷ Hasonlóképpen teszi ezt Andorka Rudolf²⁸ és rá hivatkozva Kocsis Aranka is munkájában.²⁹

Őriszentpéteren a patécs 1800 és 1873 között szerepel az anyakönyvekben, nagyobb mértékű halálozást 1800-ban okozott hét halálesettel. Ebben az időszakban a skarlát kivételével az összes járvány szedett már áldozatot a közösségben. Ezért ha feltételezzük, hogy ezek a ragályok patécsként már nem szerepelhetnek az anyakönyvben, akkor találtunk egy érvet a skarláttal való azonosítás mellett. Ha megvizsgáljuk milyen korosztályból kerültek ki az elhalálozottak, akkor már nem ilyen egyértelmű a kép. Azt láthatjuk a 2. táblázatban, hogy a csecsemőket kivéve az összes korcsoportnál találtunk patécs bejegyzést a halálokoknál. Ez a tény egyértelműen a skarlát ellen szól.³⁰ A patéccsal jelölt halálozások havi ingadozása azt mutatja, hogy főleg télen, kora tavasszal okozott halált, ez a jellemzője hasonlít a kanyaróra, skarlátra is. Konklúzióként azt mondhatjuk el, nem teljesen egyértelmű, hogy különálló járványtípus lenne-e a patécs. Lehet, hogy a bőrfelületen levő pirosuló foltok, vérzések általános elnevezésére szolgált, és így nem is halálok, hanem csak a tünetet jelöli. A halál oka lehetett tifusz, de akár kanyaró, skarlát, vagy más vérzéssel, kiütéssel járó betegség is.

Vérhas

Ezt a járványt viszonylag könnyen fel lehetett ismerni, erre utal a sok (56) bejegyzett haláleset. Az anyakönyvek alapján a biztosan vérhasban elhaltak zömmel 7 év alatti gyermekek, de minden korosztályból találunk áldozatokat. A vérhas egész korszakunkban jelen volt Őriszentpéteren, és zömmel nyár végén illetve ősszel a gyümölcsérés idején pusztított. Legnagyobb kitörése 1828-ban volt 14, illetve 1854-ben 8 halálesettel.

²⁵ PALLAS, 1896. 851.

²⁶ HOLLÁN, 1972. 1010.

²⁷ KOVÁTS, 1981. 37.

²⁸ ANDORKA, 1991. 130.

²⁹ KOCSIS, 2002.

³⁰ A gyermekhalandóságot vizsgáló hivatalos statisztikai elemzés is külön veszi a skarlátos, illetve „petecskóros” halottakat. Lásd GYERMEKHALANDÓSÁG, 1921. 36.

A tünetek viszonylagos hasonlósága (kínzó hasmenés, hascsikarás) miatt érdemes a kolerával is foglalkozni a vérhas okozta halálesetek vizsgálatakor. Az őriszentpéteri anyakönyvekben nem találunk a halálokok között kolerát. Ennek lehet az az oka, hogy a járvány elkerülte a térséget. Másik lehetőség, hogy nem ismerték fel a kolerát, csak a tüneteit írták be a halotti nyilvántartásokba. Vizsgáljuk meg a gyanús halálokokat. Hasmenés, hasfájás öt alkalommal szerepel a halál okaként: 1819-ben (2 eset), 1826-ban, 1880-ban és 1891-ben. Ezek nem esnek egybe az országos kolerajárványok idejével,³¹ valószínűleg nem kolerát jelölnek tehát, inkább utalhatnak a vérhas okozta megbetegedésre. Vérhányásban és hányásban nyolcan haltak meg a következő években: 1820, 1830, 1831, 1840 (2 eset), 1875, 1881, 1894. Ezek közül csak az 1831-es haláleset felel meg a kolerajárványok előfordulásának, így valószínűleg ez sem kolerát jelölhetett. Az az eshetőség, hogy a vérhas okozta megbetegedéseket keverték volna össze a kolerával nem bizonyítható az anyakönyvek alapján. A vérhas áldozatainak halálozási idejei közül ugyanis csak egy haláleset esik egybe a kolerajárványok idejével 1831-ben. A halotti anyakönyvek szerint az őriszentpéteri reformátusok között a kolera tehát nem pusztított.

Tüdővész (tuberkulózis)

A legtöbb áldozattal járó ragály, a folyamatosan jelenlevő tüdővész volt Őriszentpéteren, 122 halálozás köthető hozzá a vizsgált időszakban. Maga a kifejezés 1839-től bukkan fel az anyakönyvekben, 1811 és 1838 között a hektika³² szó jelölte a tüdővést a jegyzőkönyvekben.³³ Ezenkívül tüdővész halálokként vettük számításba az aszkóros³⁴ és abzehrung-os³⁵ halálokokat is.³⁶ A tuberkulózis főleg télen és kora tavasszal szedte áldozatait, valószínűleg más járványokkal, betegségekkel összekapcsolódva. Minden korosztályt pusztított, de főként a középkorúakat, időseket sújtotta. Jelenléte egészen 1895-ig bizonyított, vizsgált időszakunkban nem csökkent látványosan az általa okozott halálesetek

³¹ Nagy kolerajárványok Magyarországon: 1831, 1835–1837, 1848–1849, 1855, 1866–1867, 1873. Lásd DOBSZAY-FÓNAGY, 1998. 62–63. illetve TÓTH, 1998. 407.

³² RÉVAL, 1913. 693.

³³ A hektika kifejezés 1838-tól el is tűnik, ez is utal a tüdővésszel való egyezésre.

³⁴ Lásd ERDŐS 1998. Az anyakönyvekben az aszkór 1846–1890 között 14 alkalommal fordul elő.

³⁵ A német szótárak szerint ez a kifejezés is a tüdővészre, sorvadásra utal. Az anyakönyvekben 1818–1825 között négy alkalommal fordul elő. Lásd HALÁSZ 1987.

³⁶ A sorvadással, köhögéssel járó haláleseteket nem vettem fel a tüdővész halálesetek közé, mert nem bizonyítható egyértelműen, hogy csak a tuberkulózis tünete lennének.

száma. A tüdővész súlyos csapást 1855-ben és 1874-ben okozott a református gyülekezetnek hat, illetve hét halálozással.

Diftéria

Ez a fertőzés szintén egész korszakunkban jelen van, már 1799-től kezdve feljegyezték az anyakönyvekbe halálökként. Az összes torokdagadásos, torokgyíkos bejegyzést ideértve 57 esetben okozott halált ez a ragály. Főleg a 7 év alatti gyermekek között pusztított, a 10 év feletti halálozás már nagyon ritkán fordult elő. Ez a betegség is télen, kora tavasszal támadott, szintén más vírusos betegségekkel együtt veszélyeztetve a kisgyermeket. Komolyabb járvány 1825-ben és 1884-ben volt, öt illetve hat haláleset járt a diftéria nyomában.

A járványokkal foglalkozó rész végén összefoglalásul elmondhatjuk: a magas halálozást hozó esztendőök halandósága mindig valamelyik járvány pusztításának volt köszönhető 1784–1895 között (vö. II. függelék). Az 1860-as évekig jellemző magasabb halandósági értékek mutatják, hogy ha az egyik járvány eltűnt, nemsokára helyébe lépett egy másik.³⁷ Óriszentpéteren az 1860-as évtizedtől kezdve ugyan csökken a halálozások száma,³⁸ de természetesen járványok a későbbiekben is okoztak egy-egy magasabb halandóságú évet.

Természetes halálokok³⁹

A járványok nyilvánvalóan nem ölelik fel az óriszentpéteri református halálozás egészét. Az anyakönyvekbe beírt halálokok jókora része ugyanis az úgynevezett természetes halandóság körébe tartozik. A következőkben azt vizsgáljuk, milyen betegségcsoportok találhatóak meg az óriszentpéteri halálokok között.⁴⁰

³⁷ ANDORKA, 1991. 130.

³⁸ Vö. KOLTAL, 2003. 216.

³⁹ A szisztéma a Kőrösi József által szerkesztett halandósági kötetek struktúráját követi, azt némileg leegyszerűsítve. Vö. KÖRÖSI 1876.

⁴⁰ A halálokok táblázatát lásd I. függelék.

Idegbajok

Az idetartozó betegségtípusok közül az epilepszia⁴¹ vált a legnagyobb mértékben halálökká Óriszentpéteren. 1797-től kezdve szerepel az anyakönyvekben nehézkór, nehéznnyavalya, nyavalyatörés, nehéz betegség⁴² címen. Korszakunkban végig ott van a halálokok között, az 1820–1839 közti években kiemelkedően sok, 27 halálos áldozatot követelve (lásd 4. táblázat).

Év/ betegség	Epilepszia	Gutaütés	Hurut	Tüdő- gyulladás	Rák	Szülés	Vízibetegség	Koraszülöttség
1784–1799	0	0	1	0	1	1	0	0
1800–1819	3	0	4	0	1	1	1	0
1820–1839	27	5	8	8	0	3	22	6
1840–1859	12	16	6	23	1	1	19	9
1860–1879	3	6	2	23	3	2	11	6
1880–1895	4	7	2	17	6	1	8	7
Összesen:	49	34	23	71	12	9	61	28

4. táblázat

A legmagasabb halálozással járó nem járványos megbetegedések az óriszentpéteri reformátusok között 1784–1895 között

Az idegbajos megbetegedések közé tartozik a szélütés, másnéven gutaütés is. Ez 34 halálesettel járt a vizsgált időszakban. Agyvelőgyulladás csak háromszor fordult elő. Az anyakönyvekben 11 alkalommal szereplő idegláz nevű halálok is ebbe a csoportba tartozhat, bár az is elképzelhető, hogy valamelyik lázzal járó járvány kísérő tünete lehetett.⁴³

⁴¹ Nyavalyatörés alatt mindenféle görcsöket, illetve eszméletvesztéssel járó rohamot értettek, tehát nem a mai értelemben vett epilepszia okozott ilyen sok halálesetet. Lásd RÉVAI, 1916. 578.

⁴² Vö. MAGYARY-KOSSA, 1929. 305.

⁴³ A Pallas enciklopédia egyértelműen tifuszként azonosítja be. PALLAS, 1897. 182.

Vérkeringési bajok

Mivel a halálokok jókora része inkább tünetet, semmint magát a halál okát jelöli, az 1880-as évekig rendkívül nehéz beazonosítani az egyes szervi bajokat, így például a vérkeringési zavarokkal járó betegségeket is. A biztosan szívbántalmakban elhunytak száma mindössze négy fő az 1880-as évekből. Valószínűsíthetjük, hogy a vízibetegségben (vagy vízkórban) meghaltak is szív- vagy vérkeringési betegségben szenvedtek.⁴⁴ Ez a halálok 61-szer szerepel az anyakönyvekben, vagyis szokatlanul sok halálozás köthető a nevéhez, főleg a középkorú és idősebb embereket sanyargatta. A korszakunkban folyamatosan csökkenő vízibetegség okozta halálesetek igazolhatják feltételezésünket az anyakönyvezés pontosabbá válásáról.

Légzőszervi bajok

A torokgyulladásos eseteket a diftériához soroltuk, de ennek helyességét teljesen nem áll módunkban bebizonyítani, csak erős feltételezéssel élünk. A légzőszervi bajok közé tartoznak a hurutos betegségek,⁴⁵ amelyeket összesen 23 haláleset okaként tüntetnek fel az anyakönyvekben. A század közepétől ez már egyre kevésbé számít halálos betegségnek.⁴⁶ Gégebetegségről csupán egy haláleset tanúskodik 1871-ből.

A legtöbb halállal a tüdőgyulladás járt, durván évente egy ember meghalt benne. A tüdőlobként is szereplő betegség 71 áldozatot követelt 1818-tól kezdve egészen korszakunk végéig.⁴⁷ A tüdőgyulladás szintén télen és kora tavasszal okozott leginkább halálozást, feltételezhetően más betegségekkel összekapcsolódva. A kór főként a 30 évnél idősebb felnőttek körében pusztított.

Emésztőszervi bajok

Szintén csak az 1880-as évektől találunk pontos halálokokat a különböző bél- és gyomorbetegségekre vonatkozóan. Így például a legtöbb halálozást a bélsab

⁴⁴ Esetlegesen vesebetegségre is utalhat a vízibetegség kifejezés. RÉVAL, 1926. 413.

⁴⁵ Ideszámítottuk a szamárköhögést, szamárhurutot is (2 eset).

⁴⁶ Elképzelhető az átfedés a hurutos és diftériás megbetegedések között. A korábban hurutos halálozások lehetséges, hogy diftériát takartak.

⁴⁷ Valószínűleg 1818 előtt is legalább hasonló arányban halhattak meg az őriszentpéteri reformátusok tüdőgyulladásban, de sajnos a halálokok megjelölése ebből az időszakból nagyon hiányos.

okozta, összesen nyolc halálessel emelve az 1880–1895 közti halandóságot. Ebből a betegségcsoportból a gyomorgörccs hét esetben, epeláz négy, sárgaság és lépbaj egy-egy esetben idézett elő halálozást. A vérhányásos, hasmenéses halálozásról már volt korábban szó (lásd Vérhas). A csömör⁴⁸ okozta megbetegedések is idetartozhatnak. Valószínűleg a gyomor megterhelése okozta betegségben hárman haltak meg időszakunkban Óriszentpéteren.

Húgy- és ivarszervi bajok

Az anyakönyvek egyetlen idetartozó halálesetről sem számolnak be, a szülésben meghaltakat leszámítva.⁴⁹ Ebben mindössze tízen haltak meg a több mint száz évet átölelő periódus alatt. Ez kevésbé hihető adat. Valószínűsíthetjük, hogy kimaradtak halálesetek az anyakönyvekből. Mivel közel negyven, 17 és 39 év közötti nő halál oka ismeretlen, feltételezhetjük, hogy közülük is halhattak meg néhányan szülés közben, de ennek pontos kiderítése nem lehetséges.

Mozgásszervi bajok

Az anyakönyvek szólnak lábbajokról, köszvényes és fekélyes halálesetekről, de ezeknek csekély a számuk, mindössze kilenc haláleset tartozik ehhez a betegségcsoporthoz.

Bőrbajok

Szintén kevés halálozást okozott ez a betegségcsoport. A kelevény és fakadék összesen négy halálessel járt a közösségben 1784–1895 között.

Alkati bajok

A legfontosabb haláleset ebben a kategóriában a veleszületett gyengeség, illetve koraszülöttség, amit Óriszentpéteren idétlenségként anyakönyveztek. Korszakunkban 28 ilyen haláleset történt, melynek évtizedes eloszlása állandónak tekinthető (lásd 4. táblázat).

⁴⁸ MAGYARY-KOSSA, 1929. 289.

⁴⁹ A halálokok között levő tünetek természetesen utalhatnak efféle bántalmakra is. Lásd I. függelék.

A másik fontos alkati baj a rák. A bizonyíthatóan rák okozta halálesetek száma ugyan csak 13, de ez a korszak végére emelkedő tendenciát mutat. Ami egyrészt utal arra, hogy e kór nem kifejezetten a régi századok betegsége volt. Másrészt azt is mutathatja, hogy az orvostudomány fejlődésével, a pontosabb anyakönyvezéssel együtt emelkedett a rákos halálesetek felismerésének aránya. Vagyis korábban is előfordulhattak rákos megbetegedések, csak elképzelhető, hogy nem ismerték fel a kórt, vagy egyszerűen nem írták be a halál okát.

A sorvadásos haláleseteket nehéz megítélni, mivel nem halálokot jelöltek, hanem tünetet, de valószínűleg kapcsolatban lehetnek a tüdővésszel⁵⁰ (az aszkórt oda is számítottuk). Azonban más betegségek is járnak elsoványodással, ezért a 21 sorvadásos halált nem soroltuk be a tüdővészhez.

Egyéb halált okozó betegségek, tünetek

A halálesetek jelentős részét adják az öregségi vagy végelgyengülésben meghaltak. Csak 1824-től jegyzik be az anyakönyvekbe ezt a halálokot, de így is 183 halálozást jelöltek ezzel. Szintén magas halálozási aránnyal járt a sínylődés, ami valószínűleg hosszas szenvedést jelenthetett. A hosszas betegségben elhunytakkal együtt összesen 122 haláleset köthető ehhez a halálokhhoz. A száraz betegséget sem lehet egyértelműen azonosítani. Magyary-Kossa a felnőttek esetében tüdővésszként, kisgyermekeknél a rossz táplálkozásból fakadó sorvadásként azonosítja.⁵¹ Hasonló a helyzet a hervadozás nevű halálokkal, amely főleg csecsemők halálozásánál szerepel, de nem lehet tudni, milyen kórt is jelölt pontosan. A forró hideglelés valamilyen lázzal járó betegségekre utalhat, 36-an haltak meg benne. A szegezés⁵² szintén csak tünet: oldalnyilallást, szűrő fájdalmat jelöl,⁵³ főleg a középkorúakat sújtotta. A szegezés 1804 és 1856 között 81 halálozás okaként szerepel a halotti anyakönyvekben. A Szent Antal tüze nevű betegségben⁵⁴ szenvedőket az orbánc sújtotta, az anyakönyvi adatok alapján csupán öt halálos áldozattal járt ez a fertőzés, az is az 1820-as években. A halva született, illetve a keresztséget nem ért gyermekek száma 38 fő volt, de valószínűsítjük, hogy sok keresztséget nem ért csecsemőt nem anyakönyveztek.⁵⁵ A leg-

⁵⁰ A Révai Lexikon tuberkulózisként értelmezi. Lásd RÉVAI, 1926. 413.

⁵¹ MAGYARY-KOSSA, 1929. 309.

⁵² MAGYARY-KOSSA, 1929. 310.

⁵³ PALLAS, 1896. 295–296.

⁵⁴ MAGYARY-KOSSA, 1929. 283, illetve 310.

⁵⁵ A csecsemőhalandóságról és az őrszentpéteri református közösség halandósági viszonyairól lásd KOLTAI, 2003. 215–222.

fontosabb természetes halálokok mellett az anyakönyvekben még találhatunk további olyan betegségeket, tüneteket, melyek ritkán vagy csak egyetlen alkalommal fordultak elő.⁵⁶

Erőszakos halálesetek

A halálokokkal foglalkozó munkánk befejező részében azokat a halálozásokat vizsgálnánk meg, amelyek se a járványos, se a természetes halálokok közé nem tartoznak, hanem valamilyen erőszakos cselekmény, sérülés okozta a halált.⁵⁷

Balesetek

1784 és 1895 között 44 balesetnek minősíthető halálozást találtunk az anyakönyvekben. Ezeknek a legnagyobb részét a vízbefulladások teszik ki (26 eset). Az áldozatok döntő többsége 7 év alatti kisfiú volt (14 eset), hasonló korú kislányok közül hatan fulladtak vízbe. Közülük öten törvénytelen születésűek voltak. Egyedül január hónapban nem találtunk vízbefúlásos halálesetet, a legtöbben májusban haltak meg (7 fő). A korszak folyamán végig megfigyelhető ez a halálok. A minta nem olyan nagy, hogy ebből általánosítani lehessen, de mentalitás-történetileg érdekes lehet, hogy a fiúk jóval nagyobb számban fulladtak vízbe, mint a lányok. Azonban a kisgyermek halálánál, főleg a rosszabb sorsú törvénytelen születésűeknél gyakran felmerül a kérdés, hogy véletlenek voltak-e ezek a balesetek.⁵⁸ Sajnos az anyakönyvi adatok a kérdés megválaszolására nem adnak elegendő információt, mivel a vízbefulladtak közül húszan az 1–7 év közötti korcsoport tagjai, de zömmel négy év felettiak, ezért talán mégsem tekinthetjük ezeket a haláleseteket a születésszabályozás (eme kegyetlen) módszerére szolgáló példának Őriszentpéteren.

A maradék 18 baleset teljesen vegyes haláleseteket tartalmaz, köztük munkavégzés közben bekövetkezett halálozásokat is. Ezek a balesetek érdekesek lehetnek a hétköznapi élet kutatóinak számára, hiszen a helyi munkákra, szokásokra is utalnak. Az első ilyen baleset 1785-ből származik, amikor egy csecsemőre nem vigyázott eléggé a cseléd lány, és a kisdéd beleesett egy sajtárba. 1803-ban egy szolga státusú férfit lovak rúgtak agyon, míg 1808-ban egy kisfiú

⁵⁶ Lásd I. függelék.

⁵⁷ Kovács Ferenc 1791-es halálozását nehéz bárhova is besorolni, mert őt 20 évesen „átotította agyon”.

⁵⁸ KOCSIS 2002.

égett meg halálosan az „*ökrészek tüzénél*”. 1811-ben a 49 éves Laczó György pálinkát főzött a szőlőhegyen, amikor egy „*fokla*” (fáklya) meggyújtott egy sajtár pálinkát. Midőn Laczó ki akarta vinni a pálinkafőző helyiségéből az üstöt, véletlenül magára borította azt. Egyheti szenvedés után halt meg. Horváth István disznóölés után halálozott el 1825-ben, miután egy sertés „*megvágta a combját.*” 1841-ben a 35 éves Szalár Erzsébet kútba esett. Az nem derül ki egyértelműen az anyakönyvből, hogy ez baleset, vagy öngyilkosság lett volna. Laczó Gábor 49 éves földműves fáról leesve halt szörnyet 1862-ben.⁵⁹ 1873-ban a 63 éves Szabó János és a 10 éves Szabó Julianna földhordás közben halt meg, miután „*rájuk szakadt a föld.*”

A legérdekesebb balesetként elkönyvelt haláleset a 62 éves Szabó Sándor halála, akit 1879-ben vízbe dobva találtak meg, egy héttel a halál beállta után. Bár az orvos véletlen halálesetet állapított meg, Mezey János lelkész fontosnak tartotta az anyakönyvben rögzíteni, hogy az áldozaton testi sérüléseket lehetett látni, vagyis ő nyilvánvalóan gyilkossággént értelmezte az esetet.

Ezen kívül öt kisgyermek halálózását égési sérülések okozták, míg két felnőttet fagyás. Az egyiküket, Zsoldos Ferencnét a Viszák és Kondorfa közti úton találták meg meztelenül, ekkor már a nagy hideg miatt halálra fagyva. Az anyakönyv több részletet nem árul el erről a furcsa halálesetről. A másik fagyásos halált „vétlen” fagyásnak minősíti az anyakönyvező 1862-ből.

Öngyilkosságok

Az anyakönyvek 1784–1895 között hat öngyilkosságról számolnak be.⁶⁰ Ezekből egyedül egy halálesetnek ismert az indoka. 1807. szeptember 11-én az 50 éves „borzashajú” Siska János „*köveket tett a nyakában levő tarisznyába illetve szűrébe és lábait jól megnyűgözte,*” majd szomszédja, Siska László itatóstavába ugrott, mivel egy hete „tüzes pokol var” támadta meg testét, és a kínok elviselhetetlenek voltak számára. Vagyis egy rendkívül fájdalmas betegség előli menekvés miatt választotta Siska János az öngyilkosságot.

Az összes többi öngyilkosság oka ismeretlen, csupán a módjáról és időpontjáról van adatunk. Sipos István 20 éves tanító 1866-ban lett öngyilkos, itt még nem jegyezték be az elkövetés módját. A 43 éves Kósa János 1874-ben agyonlőtte magát, míg Illés Mária 1882-ben, 32 évesen akasztotta fel magát. 1892-ben a 30 éves Siska Gábort („*elhagyatott hülye*”) találták a háza padlásán

⁵⁹ 1881-ben Szabó János (57 éves) hasonlóképpen halt meg.

⁶⁰ Ha Szalár Erzsébet halálesetét balesetnek minősítjük.

felakasztva. Az utolsó anyakönyvben rögzített öngyilkosság 1894-ből származik, a 41 éves Szászi Katalin saját szobájának gerendájára akasztotta fel magát.

Az esetek azt mutatják, hogy a század közepéig csak egyetlen esetben van információnk öngyilkosságról, amúgy az 1860-as évekig nem fordult elő ez a halálok a közösségben (vagy csupán nem írták be). Feltűnése a társadalmi viszonyok lazulásával is magyarázható, amire példa a növekvő törvénytelen születések száma is.⁶¹ Az utolsó négy halálesetből messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni. A nemek aránya kiegyenlített az öngyilkosságok esetében. Az elhaltak életkora is hasonló, majd mindannyian a 30–49 éves korosztályba tartoztak.

Gyilkosságok

A gyilkosságok nem kerültek el az Őriszentpéteri kálvinista közösséget sem, összesen hét áldozatot követelt ez a halálok. Az első gyilkossági esetről rögtön 1785-ben olvashatunk az anyakönyvben. Ekkor ugyanis a Nagyrákosról Őriszentpéterre hazagyalogló, 30 esztendőös Galambos Jánosné⁶² útközben megkéselték. A lelkész többet nem ír az esetről. A későbbiekben is megfigyelhető, hogy bármilyen különleges halálesetnek is számíthatott a kis közösség életében egy-egy gyilkosság, nem sok feljegyzés készült róluk.

A következő bűntényt 1826-ban követték el. Az áldozat az 54 éves, ifjabb nemes Babos József volt, akit agyonlőttek.⁶³ Az 1860 és 1870 közti évtized vészterhes éveket hozott Őriszentpéterre, három férfit is meggyilkoltak nyolc éven belül. Először Bata Józsefet ölték meg 1862-ben. A 40 éves férfi halálát okozó esetről az anyakönyv is megemlékezik: „szomszédjával viszálykodott, és az halálra sújtotta”.

1864-ben meggyilkolták a falu tanítóját, a 49 éves Szabó Mihályt. A gyilkosság krimibe illő módon történt. Az otthon tartózkodó tanítót szobájában az asztalnál ülve lőtték le két golyóval. A gyilkos az ablakon keresztül lőtte le este nyolc órakor az áldozatot. A falu életében igen fontos szerepet betöltő Szabó Mihály halála valószínűleg nagy vihart kavarhatott a közösségben. Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy az Őriszentpéterrel foglalkozó monográfia is kitér erre a gyilkosságra. A haláleset kapcsán azt fejtegeti Horváth Sándor, hogy a tagosítást, telekfelosztást a faluban irányító tanítót ezen tevékenysége miatt

⁶¹ A törvénytelen születésekről lásd KOLTAI, 2003. 191–192.

⁶² Leánykori nevét nem közli az anyakönyv.

⁶³ Az anyakönyvben csupán annyi áll, hogy „agyonlővetett”.

ölhette meg a tagosítás egy kárvallottja.⁶⁴ Ezzel a halálesettel érdekes összefüggésbe hozható Sipos István öngyilkossága, aki Szabót követte a tanítói állásban. Meglehetősen szokatlannak tűnik, hogy egymás után két tanító is erőszakos halállal halt meg az 1860-as évek közepén.

1870-ben a 37 éves Gál Jánost gyilkolták meg, méghozzá „*orozva*” agyonlőtték. A faluban elkövetett utolsó két gyilkosság áldozata nő volt. 1874-ben a 28 éves Kökény Juliannát agyonverték, majd vízbe dobták, ahol csak egy héttel a halál beállta után találtak rá. 1887-ben az akkor 45 éves Barbarics Zsófiát, Szabó Mihályhoz hasonlóan, az ablakon át agyonlőtték. A gyilkosságok pontos rekonstruálása természetesen nem lehetett a feladatunk, csupán az anyakönyvi állapot bemutatására törekedhettünk. Az 1784–1895 között elkövetett hét gyilkosság nem számít magas aránynak, de az 1860-as évtized három emberölése magyarázatra szorul, ami a későbbiekben további kutatásokat igényel.

Összegzés

Dolgozatunk célja az őriszentpéteri református közösség halotti anyakönyveiben szereplő halálokok elemzése, az egyes betegségtípusok azonosítása volt. A halálokok vizsgálatával terveztük kiegészíteni a korábban már elemzett halandósági viszonyokat,⁶⁵ illetve próbáltunk adalékokat nyújtani a járványok történetéhez, az őrségi falu népesedésének, történetének jobb megismeréséhez. Megállapítottuk, hogy a magas halálozást hozó esztendőkből mindig járvány okozta megbetegedések voltak a halandósági csúcsok hátterében. A járványok a 19. század közepére a jobb higiénias viszonyoknak köszönhetően vesztek erejükből, de a pestist és kolerát kivéve végig jelen voltak a közösség életében. Megkíséreltük azonosítani a halálozások zömét kitevő természetes halálokokat, illetve részletesen bemutatni a különböző erőszakos haláleseteket. Ez utóbbiak még további vizsgálatok után válhatnak igazán értékes mentalitás- és társadalomtörténeti forrássá. Reményeink szerint a halálokok vizsgálatával sikerült az őriszentpéteri közösség halandóságát egy másféle megközelítésből értelmezni.

⁶⁴ HORVÁTH, 1998. 89, illetve 208.

⁶⁵ Lásd KOLTAI, 2003. 215–222.

Halálokok	Egyéb nevek	Időintervallum	Gyakoriság
patécs	petecs, petécs	1800-1843; 1872-1873	21
diftéria	torokdagadozás, torokfájás, torokdagadás, torokgyík, toroklob	1799-től folyamatosan	57
himlő		1798-1881	50
kanyaró	veres himlő, vöröshimlő, vörös?	1833-1868	26
tüdővész	hektika, abzehrung, aszkór	hektika: 1811-1838; tüdővész 1839-től végig	122
tüdőgyulladás	tüdőlob	1818-tól végig	71
sinylődözés	vö. hosszas betegség	1799-től folyamatosan bejegyzik 1884-ig	91
hervadozás		ritka	16
szegezés		1804-1856	81
csömör		ritka	3
szamárköhögés	köhögés, számarhurut, hurut	1797-től folyamatosan előfordul	23
hagymáz	tífusz, forró nyavalya?	hagymáz: 1823-1868; tífusz: 1876, 1879	26
orbánc	Szent Antal tüze	Szent Antal tüze: 1824-1827; orbánc: 1828	5
őregségi elgyengülés	végelgyengülés, elgyengülés, őregség	1824-től folyamatosan bejegyzik	183
hosszas betegség	hosszú nyavalya, sinylődözés?	1815-től folyamatosan bejegyzik	31
száraz betegség	száraztó nyavalya, tüdővész?	1797-től előfordul, ritka	5
epilepszia	nyavalyatorés, nehéz betegség, nehéz nyavalya, nehézkór, görcs?	1797-től folyamatosan előfordul	49

Halálokok	Egyéb nevek	Időintervallum	Gyakoriság
balesetek	égés, vízbefulladás, egyéb balesetek	gyakran előfordul (égés, vízbefulladás,...)	44
öngyilkosságok		ritka	6
gyilkosságok		ritka	7
vérhas	hasmenés?	1808-1888	56
hasfájás	hasmenés, (vérhas?), (kolera?)	ritka	5
szülésben		1808-tól gyakran előfordul	10
halva született		1814-től folyamatosan bejegyzik	32
koraszülött	idétlen	folyamatosan előfordul	28
dagadozás		1800-1852	8
rák	gangrena	1801-1854, utána pontosított megnevezések	13
vízibetegség	vízkór	1810-től végig	61
hysterica ad fecio	epilepszia?	ritka	2
kelevény	fakadék, gyulladás	ritka	6
fekélyek		ritka	3
bélbetegségek	miserere, bélséb, giliszta	19. század 2. felétől inkább be inkább	11
idegláz	hagymáz?	folyamatosan előfordul	11
szélütés	gutautés, fejszédülés	1823-tól gyakran előfordult	34
gyomorbetegségek	gyomorhaj	1880-as évektől pontosabb megjelölések	7
májbetegségek	májrothadás	ritka	3

Halálokok	Egyéb nevek	Időintervallum	Gyakoriság
szívbetegségek	szívszélhűdés	1880-as évektől pontosabb megjelölések	4
köszvény			1
lábfájás	lábdagadás	ritka	5
forró hideglelés	forró hideg, hidegtelelés, forró hidegláz, hidegláz, forróláz	gyakori 1814-től	36
agyvelőgyulladás	agyvelőbaj	ritka	3
vérfolyás			1
vérhányás	hányás, hánygörcs	folyamatosan előfordul	8
folyosó betegség			1
sárgaság			1
belső csúsz			1
csuklás			1
melvízi betegség	mellfájdalom	1823-1876 között folyamatosan előfordul	8
sovradás	és változatai (gége-), tüdővész?	folyamatosan előfordul	21
íjjedés			1
gégelob			1
vörheny	skarlát	1881-1884 között újjak így	4
vörös	kanyaró?	1888-1895 között újjak így	2
epeláz		ritka	4
lépbaj			1

Halálok	Egyéb nevek	Időintervallum	Gyakoriság
születése után meghalt		ennyit írtak be ezzel a formulával	6
fülgulladás			1
elfertőződött seb		nika	3
hashártyalob			1
egyéb	rosszul lett, átok, nyomorék		3
ismeretlen halálok	1797-ig alig van bejegyzés, 1816-ig csak szórványos, utána már állandóan rögzítik a halálokat. Igazán pontos megjelölések csak az 1880-as évektől vannak.		695
Összesen:			2020

I. függelék

Év/járvány	Himlő	Kanyaró	Skarlát	Patécs	Vérhas	Hagymáz	Tüdővész	Diftéria	Összesen
1784-1797									0
1798	2								2
1799							2		2
1800	1			7				1	9
1801									0
1802							2		2
1803	1								1
1804	1			3					4
1805									0
1806				2					2
1807									0
1808					1				1
1809	3								3
1810									0
1811							1		1
1812									0
1813	4								4
1814	4						1		5
1815							1		1
1816									0
1817	3							1	4
1818								3	3

Év/járvány	Hímlő	Kanyaró	Skarlát	Patécs	Vérhas	Hagymáz	Tüdővész	Diftéria	Összesen
1819				1	1		2		4
1820				1			1	1	3
1821					1				1
1822							1		1
1823				1		1		2	4
1824	4							3	7
1825							2	5	7
1826					2				2
1827							1		1
1828					14			1	15
1829							1	3	4
1830							3	1	4
1831					1		3		4
1832	13			1			1		15
1833		2					3		5
1834							1	3	4
1835								1	1
1836		3		1					5
1837									0
1838					1		1		2
1839		6			1		1	1	9
1840					3		1		5

Év/járvány	Hímlő	Kanyaró	Skarlát	Patécs	Vérhas	Hagymáz	Tüdővész	Diftéria	Összesen
1841						2	2		4
1842	1						1		2
1843				2			1		3
1844						2			2
1845		1							1
1846							1		1
1847						1	2	1	4
1848		8					1		9
1849		1					2		3
1850	2				5	1			8
1851						1			1
1852					1			2	3
1853					1			1	2
1854					8		3	1	12
1855	1				1		6		8
1856						1	3		4
1857					1		2		3
1858					1		4		5
1859					1		3		4
1860							1		1
1861							2		2
1862									0

Év/járvány	Himlő	Kanyaró	Skarlát	Patécs	Vérhas	Hagymáz	Tüdővész	Diftéria	Összesen
1863	1					3	1		5
1864						5	2		7
1865							1		1
1866		1							1
1867		3				1	3		7
1868		1		1	1	3	2		7
1869	1			2			4		7
1870				1			2		3
1871							5		5
1872	2			2			2	1	7
1873	1			1			3		5
1874	4						7		11
1875							2	3	5
1876						1	1	2	4
1877							1	2	3
1878				2				2	4
1879						1	1		2
1880					2		3	1	6
1881	1								2
1882								1	1
1883							2		2
1884			3		2		1	6	12

Év/járvány	Himlő	Kanyaró	Skarlát	Patécs	Vérhas	Hagymáz	Tüdővész	Diftéria	Összesen
1885							3		3
1886							2		2
1887									0
1888							1	1	2
1889		1			1		2	1	5
1890							2		2
1891							2	1	3
1892							1		1
1893							1		1
1894							2	1	3
1895		1					1	4	6
Összesen:	50	28	4	21	56	26	122	57	364

II. függelék

Források

Óri-Szent-Péteri Reformata Ekklesiának Matriculája. I-III. köt. (1784–1840, 1841–1880, 1881–1920).

1876. XIV. tc. In: *Magyar Törvénytár. 1875-1876. évi törvények*. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 363–397.

Felhasznált szakirodalom

ADATOK

1913 *Adatok a járványos betegségek és az óvintézkedések kérdéséhez, különös tekintettel a vörhenyre*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1913.

ANDORKA

1991 ANDORKA Rudolf: Egy "igazi" magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. In: *Ethnographia*, 102. évf. (1991) 120–146.

BENDA

2000 BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 2000*. Szerk.: FARAGÓ Tamás–ŐRI Péter. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2000. 122–162.

BÓDY-Ö. KOVÁCS

2003 *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

DOBSZAY-FÓNAGY

1998 DOBSZAY Tamás–FÓNAGY Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, Korona, 1998. 57–125.

ERDŐS

- 1998 Alispáni jelentések 1872–1890. In: *Fejér Megyei Levéltár Történelmi Évkönyv*, 24. Szerk.: ERDŐS Ferenc. Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár, 1998. 215–218.
http://www.leveltar.fejer.hu/konyvek/evkonyv_24/szomagyarazat.html

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

GYERMEKHALANDÓSÁG

- 1921 *Gyermekhalandóság és gyermek-fertőzőbetegségek az 1901–1915. években*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1921. (*Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei*, 49.)

HALÁSZ

- 1987 HALÁSZ Előd: *Német–magyar kézisótár*. 17. kiad. Budapest, Akadémiai, 1987.

HANÁK

- 1998 HANÁK Péter: A halál Budapesten és Bécsben. In: *Budapesti Negyed*, 6. évf. (1998) 4. szám.
<http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/22/123-138.html>

HOLLÁN

- 1972 *Orvosi Lexikon*. Főszerk.: HOLLÁN Zsuzsa. III. köt. Budapest, Akadémiai, 1972.

HORVÁTH

- 1998 *Erdők és utak ölelésében. Őriszentpéter monográfiája 996–1996*. Szerk.: HORVÁTH Sándor. H. n., Lőrinczné Dolgos Ilona, 1998.

KOCSIS

- 2002 KOCSIS Aranka: A martosi „egyke”: születéskorlátozás egy kisalföldi faluban a 18–20. században. In: *Fórum: Társadalomtudományi Szemle*, 4. évf. (2002) 3. szám, 97–114.
<http://epa.oszk.hu/00000/00033/00011/kocsis.htm>

KOLTAI

- 2003 KOLTAI Gábor: Őriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. In: *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve 2003*. Szerk.: FARAGÓ Tamás–ŐRI Péter. Budapest, KSH NKI, 2003. 179–235.

KOVÁTS

- 1981 KOVÁTS Zoltán: A népesedési viszonyok. In: *Debrecen története 1693–1849*. II. köt. Szerk.: RÁCZ István. Debrecen, k.n., 1981. 5–69.

KŐRÖSI

- 1876 KŐRÖSI József: *Pestváros halandósága 1872 és 1873-ban és annak okai*. Budapest, Ráth Mór, 1876.

MAGYARY-KOSSA

- 1929 MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. II. kötet. Budapest, Eggenberger, 1929.

MARTON

- 1959 MARTON Zoltán: Egyes fontosabb hevenyfertőző megbetegedések Magyarországon. I. rész. In: *Statisztikai Szemle*, 57. évf. (1959) 3. szám, 250–273.

NOIRIEL

- 2001 GÉRARD NOIRIEL: *A történetírás „válsága”*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.

PALLAS

- 1896 *A Pallas Nagy Lexikona*. XIII. köt. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896.

PALLAS

- 1897 *A Pallas Nagy Lexikona*. XVI. köt. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897.

RÉVAI

- 1913 *Révai Nagy Lexikona*. IX. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1913.

RÉVAI

1916 *Révai Nagy Lexikona*. XIV. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1916.

RÉVAI

1925 *Révai Nagy Lexikona*. XVIII. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1925.

RÉVAI

1926 *Révai Nagy Lexikona*. XIX. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1926.

REVEL

2001 Jacques REVEL: Történelem földközelpől. In: Giovanni LEVI: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 5–35.

SEBŐK

2000 *Történeti antropológia*. Szerk.: SEBŐK Marcell. Budapest, Replika Kör, 2000.

SZABADY

1964 *Bevezetés a demográfiába*. Szerk.: SZABADY Egon. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964.

SZIJÁRTÓ

2000 SZIJÁRTÓ M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. In: *BUKSZ* 2000 nyár, 151–159.

TÓTH

1998 TÓTH Zoltán: A népesség gyarapodása és polgárosodása. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, Korona, 1998. 405–415.

Gyárváros születik

A társadalmi integráció az Ózdi-medencében: Történeti földrajzi és történeti demográfiai elemzés

GÖMÖR ÉS BORSOD VÁRMEGYÉBEN a vasgyártásnak több évszázadra visszanyúló hagyománya van. Sturmán Márton (1757–1844) javaslatára két, a hámortulajdonos földbirtokosokat, a gömöri stellárokat és a vasgyártásban érdekelt városokat tömörítő szervezet is létrejött, hogy összehangolja a nemesi tulajdonban lévő massák és hámorok, kisebb vasgyárak munkáját: 1808-ban a Murányi Unio, 1810-ben pedig a Rimai Coalitio. A tagok tőkéjének és tulajdonának koncentrációja teremtett alapot a vasgyártás fejlesztéséhez.

1843. szeptember 6-án Andrássy György gróf hosszúrési kastélyában gyűltek össze a gömöri és szepességi vasművelők, hogy a pozsonyi országgyűlésnek a gyáriparral kapcsolatos, hozzájuk intézett kérdéseit megvitassák és megválaszolják. Már ekkor felvetődött egy modern – Henry Cort szén/koksz alapú kavaró eljárását és gőzgépek hajtotta hengerlősorokat alkalmazó – vasfinomító- és hengerlőgyár létrehozásának gondolata, amely a fellendülő hazai vasúthálózat kiépítéséhez kívánt síneket gyártani, nagy haszon reményében. Jórészt Rombauer Tivadar fáradozásának köszönhetően e céllal alakult meg 1845-ben a Gömöri Vasművelő Egyesület, melynek 25, egyenként 10000 pFt értékű részvényéből 5-5 darabot a két fenti egyesület jegyzett. A gyár telephelyéül a Sturmán család ózdi birtokát vették bérbe megvásárolva a közeli barnaszénlelőhelyek kiaknázásának előjogait is. Az építkezés 1846-ban indult meg, a próbagyártásra pedig már 1847-ben sor került a félkész üzemben.

Röviden így foglalható össze az az eredettörténet, amelyről minden Ózdról szóló helytörténeti munka megemlékezik.¹ Az Ózdi-kistérség társadalomtörténetének tanulmányozásakor mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy az üzem, amely 1846 óta meghatározza a település és környékének életét, eredetileg ide-

¹ Tanulmányomhoz válogatott helytörténeti irodalomjegyzéket mellékelek.

gen testként ékelődött a medence és a völgyek agrárfalvai közé. A II. József-féle katonai felmérés megfelelő térképszeletén az üzem – vagyis a későbbi Ózd város centruma – helyén Gömör és Borsod vármegye határát, a Hangony-patak nádasokkal övezett völgyét találjuk. Az Ózdi-medencében két fontos útvonal is haladt. Az egyik Gömör vármegye déli, a másik Borsod vármegye északi határán belül. Feltűnő, hogy a katonai felmérés alapján ez a két országút a medencében nem is találkozott.

Az Ózdi-medence kitöltése csak az ipari tevékenység megtelepedésével kezdődött el. Ózd is azok közé az 1848 és 1989 között alapított új ipari városok közé tartozik, amelyek egyik jellegzetessége, hogy a település térképére tekintve ott, ahol a város főterét és központi elhelyezésre igényt tartó intézményeit keresnénk, a város dolgozóinak többségét alkalmazó ipartelepét találjuk. Ózdon – a város legfrissebb térképén is jól kivehetően – a gyárat az 1950 előtt fokozatosan felépült kolóniák² veszik körül. Ettől elkülönülnek az 1950 után épült új, jellemzően panelházas lakótelepekből álló városrész és a környező völgyek Ózdhoz csatolt falvai.

Az Ózdi-medence földrajzi integrációja tehát több mint száz éves folyamat. Az eredetileg a falvaktól különálló üzem és kolóniái előbb a közeli Ózd faluval nőttek össze, majd 1940-ben egyesültek Sajóvárkonyal és Bolyokkal. Ózd nagyközséget 1949-ben avatták várossá, s ebben az évben vették társadalmi tulajdonba a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi üzemét. Center, Hódoscsépány, Susa, Szentsimon és Uraj közigazgatásilag 1979 óta része a városnak. Az üzem, amely a térség életét társadalmilag és gazdaságilag átformálta, centrális helyé tette azt a medencét, amely eredetileg – a vármegyehatár által – területileg inkább elválasztotta a környék falvait egymástól.

A vázolt történeti földrajzi folyamatra úgy tekintek, mint amely részét képezte az Ózdi-medence 19. század közepén indult integrációjának. Feltételezésem szerint az üzem nemcsak a népesség koncentrálódásával fokozatosan létrejövő földrajzi integrációra volt hatással, hanem átformálta és új keretek között integrálta a környező falvak eredetileg rurális társadalmát is. A környező falvakban élők egyre nagyobb tömegének munkalehetőséget adó üzem nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a környező települések paraszti, illetve a ko-

² A munkáskolóniák épületegyütteseinek igen eltérő nagyságú és felszereltségű lakásokból állnak. Ennek egyik oka, hogy az idő múlásával – valószínűleg az igények növekedésével párhuzamosan – egyre korszerűbbek lettek; másrészt úgy tűnik, a gyár vezetése a polgári korszakban tudatosan törekedett is arra, hogy alkalmazottjainak rangsorát a bérlakások eltérő színvonalával is jelezze – a gyárigazgató 12 szobás otthonától a betanított munkások szobakonyhás lakásáig. A kolóniák együttese hierarchikus világot jelenít meg. A gyár társadalmát elkülöníti a falvakétól, ugyanakkor a kolónialakók között is erősen szegregál.

lóniak munkás lakói között csökkenjenek az életforma szerinti, valamint a kulturális és mentalitásbeli távolságok. Elősegíthette továbbá azt is, hogy a korábban más-más közigazgatás alá rendelt falvak lakosságát a vármegyehatár egyre kevésbé különítse el egymástól, s egyre erősebben tudatosítsa a későbbi Ózd településeinek összetartozását. Jelenlegi írásomban nem vállalkozhatok arra, hogy átfogó képet rajzoljak erről az integrációs folyamatról, hiszen ahhoz a szóban forgó települések társadalomszerkezetének, a helyi lakosok között létrejött rokon és munkatársi kapcsolatok alakulásának, az életforma, a kultúra és a mentalitás változásának körültekintő tanulmányozására volna szükség. Hipotézisemet sok szempontot figyelembe vevő, alapos kutatómunka támaszthatná alá. Tanulmányomban arról a kutatásomról adok számot, amely az integrációs folyamat történeti demográfiai vetületét tette részletesebb vizsgálat tárgyává, és beillesztette a vázolt történeti földrajzi folyamat kontextusába.

Felhasznált források

A kutatás során 19. századi Ózd-környéki házassági anyakönyveket dolgoztam fel. A házassági anyakönyvek lehetővé teszik, hogy a házasodók társadalmának státuszjellemzőit és a házasodás térbeliségét egyaránt megvizsgáljam. A házasodók közötti kapcsolódásokon keresztül pedig a térbeli elhelyezkedés és a társadalmi helyzet alapján konstruált csoportok közötti kapcsolatrendszerre vonatkozóan is levonhatók következtetések. A rendelkezésre álló adathalmaz terjedelme miatt a túlnyomó többségében katolikus térség katolikus plébániáiról vettem három-három időmetszet szerint mintát. A szentsimoni plébánia négy gömöri falu, Hangony, Uraj, Susa és Szentsimon házassági bejegyzéseit tartalmazza. Az utóbbi három település a mai Ózd része. A várkonyi plébánia három borsodi, a mai Ózd részét képező falu, Bolyok, Ózd és Várkony házassági adatait őrzi. A két plébániáról elemszámarányosan a következő időmetszetekben vettem mintát:³

Szentsimon	Sajóvárkony
1793–1800	1790–1805
1835–1841	1835–1843
1880–1886	1880–1885

³ Minden időmetszetben megközelítőleg 200 házasság adatait dolgoztam fel. A mintavétel mindig az utolsó figyelembe vett év folyamán utolsóként bejegyzett házasság adataival zárult. A felhasznált források jegyzékét mellékelem.

A források sokat elárulnak mind a vizsgált népességről, mind a házasság intézményéről. A mintába került anyakönyvekben többnyire feltüntették a házasodók státuszát, „*conditio*”-ját, s ebből egy rendiesen tagolt falusi társadalom képe bontakozik ki előttünk. A különböző időszakokban különböző kategóriákkal, megnevezésekkel jelölték a házasodók társadalmi helyzetét. A megoszlások összehasonlításához ezeket a megnevezéseket három kategóriába vontam össze: külön csoportosítva a nemeseket, a köznépet és a cigányokat.⁴

A cigány házasodók aránya forrásaim alapján a 19. században fokozatosan növekedett. A szentsimoni plébánia anyakönyvében 1793–1800 között arányuk 3,3%, 1835–1841 között 4,5% (1880–1886 között a házasodók társadalmi helyzetét nem jelölték). A várkonyi plébánia anyakönyvében 1790–1805 között a cigány házasodók aránya 6,3%, 1835–1843 között 7,0%, 1880–1885 között – ekkor csak a férjek státuszát jelölték – a falusi népességen belül 9,8%⁵. Nem jelölöm külön a házasságot kötő cigány férfiak és nők arányát, mivel más társadalmi csoportokkal a források szerint egyáltalán nem keveredtek.

Nehezebb értelmeznünk a nemesi és köznépi származásúak arányváltozásait. Szentsimonban 1793–1800 között a házasságot kötő nemes férfiak és nők aránya egyaránt 17,6% volt, ami a második időszakban 14,1%-ra, illetve 15,2%-ra csökkent. A várkonyi plébániához tartozó falvakból házasodó nemes férfiak aránya 1790–1805 között 10,1% volt, 1835–1843 között 16,2%, 1880–1885 között pedig 2,9%-ot tett ki. A házasságot kötő – főként helybéli nemes származású nők aránya az első időszakban 4,2%, a másodikban 7,0%. A különböző társadalmi csoportba tartozók közötti házasságkötés gyakoriságát mutató státusz-differencia – mely szinte kizárólagosan a nemesi és köznépi csoport közötti

⁴ A választott kategorizálás kapcsán meg kell jegyeznem, hogy a nemesek és a köznép kategóriáit az anyakönyvek vezetői időnként külön alkategóriákra bontották. A következők fejtegetések részben ennek az osztályozásnak az elveit elemzik. A források további sajátossága, hogy a cigányságot nem etnikai, hanem az egyén „*conditio*”-ját illető megkülönböztetésként alkalmazták. Kutatóként tehát azért kezelem a cigány származást a társadalmi helyzet egyik lehetséges kategóriájaként, mert az anyakönyvek vezetői is így jártak el.

⁵ Az 1880–1885 közötti várkonyi adatok azért kivételesek, mert a vizsgált hat minta közül egyedül itt tüntetik fel az üzem vasgyári munkásait és bányászait. A fenti arány kiszámításánál csak a falusi népességet vettem figyelembe. Az elemzés folyamán – ahol indokolt – hasonlóan el fogom különíteni egymástól a falusi és az üzemi társadalmat.

házassági mobilitást jelöli – mind a négy vizsgálható időszakban⁶ 10–15% körül mozog.

A nemesek arányának valószínűtlen változása, illetve a férfiak és nők aránya közötti különbség arra utal, hogy ezek az arányok elsősorban nem a nemesi népesség létszámváltozását, hanem a társadalmi helyzetet definiáló fogalmi készlet 19. századi folyamatos formálódását jelölik. Mivel kutatásom során csupán három rövid időszakot vizsgálatára vállalkoztam, nem adhatok teljes képet a vizsgált két plébánia anyakönyvvezetői által a társadalmi helyzet leírására használt fogalomkészletről. A hat mozaik összevetése mégis fontos hipotézisek megfogalmazásához vezethet.

Az első időszakokat tekintve Szentsimonban külön oszlop jelölte a férj és a feleség „*conditio*”-ját. Itt a latin „*nob*”, „*pleb*”, „*plebea*”, „*neocolon*”, „*zing*” és „*zingari*” megjelölésekkel találkozunk, amelyek gyakorlatilag megfelelnek a fenti összehasonlítás során alkalmazott hármas felosztásnak.⁷ A legelső várkonyi időszakban nem külön oszlopban, hanem a házasodók neve mellett tüntették fel társadalmi helyzetüket. Jelölik a nemeseket és a cigányokat – olykor egyenként, máskor a tanúk neve alá írva, hogy „*omnes familia zingarum*”.

Az 1835-től számított várkonyi és szentsimoni mintában egyaránt éles váltás következett be a társadalmi státusz jelölésében. Szentsimonban 1836 végéig alkalmazták a rövidített latin nyelvű megjelöléseket. A már ismert „*nob*”, „*zing*” és „*neocolon*” jelölésen túl, a köznép kategóriája már a rendi és a megélhetés módja szerinti stratifikáció közötti átmenet jegyében differenciálódik. A földműves „*colo*” és „*inqui*” mellett megtaláljuk a szintén agrár életmódra utaló „*ser*”-t, de a mesterségre utaló „*mol*”-t, illetve a sajátos státuszt jelölő „*ex miles*”-t is. 1837-től a társadalmi státusz megjelölése magyar nyelvű. Eleinte az előforduló kategóriák az azt megelőzően használt, a megélhetés módját a rendi helyzettel ötvöző latin kategóriarendszer fordításának tűnnek: nemes, gazda, szolga, kovács, juhász, zsigány. 1837 májusában Balyi István társadalmi státuszának jelölésénél talákoztam elsőként a „köznép” kifejezés használatával, mely ettől fogva állandósult. Az új kategóriarendszer elsődlegesen rendies jellegű (nemes, köznép, zsigány), és az egyedi társadalmi státusz jelölésével egészült ki (csizmadia, kovács, juhász, kertész). A magyar nyelvre való átállást követően az anyakönyvek csak elvéve jelölték a feleség státuszát. Ezek a megjelölések kizárólag rendies jellegűek, és szisztematikusan különböznek a férjek státuszától. Ezért azzal a felté-

⁶ Az 1880–1886 közötti szentsimoni minta nem jelöli a házasodók társadalmi helyzetét. Várkonyiban pedig 1880–1885 között csak a férj státuszát jegyezték fel.

⁷ A 19. század elejéig az anyakönyvek vezetői a cigányságot a hivatalos „*neocolonus*” megnevezéssel illették.

telezéssel éltem, hogy az anyakönyvvezető csak abban az esetben jelölte a feleség státuszát, amennyiben az eltért férje státuszától. A második várkonyi időszakban 1836 októberében történt a váltás. Az 1835–1836 közötti kategóriák tisztán rendi jellegűek („*nob*”, „*pleb*”, „*pleb colon*”, „*zing*”). 1836-tól a kategóriák itt is magyar nyelvűek. Újra a rendi tagozódás és a megélhetési mód szerinti kategorizálási elv keveredését tapasztaljuk: nemes, nemes gazda, nemtelen gazda, gazda, zsellér, szolga, csizmadia, molnár, kovács, szabó, pásztor, juhász, kondás, cigány. A nők társadalmi státusza itt is rendi jellegű: nemes, nemtelen, cigány; elvétele találkozzunk a gazda, szolgáltató, zsellér megjelöléssel is.⁸

A harmadik szentsimoni időszakban nem jelölték a házasodók társadalmi státuszát. Valószínűleg az anyakönyvek funkciójával kellene összefüggésbe hozni azt a kérdést, hogy 1880–1886 között miért válik érdektelenné a házasodók társadalmi helyzete, és miért jelennek meg új azonosító elemek. Szentsimonban például a házasodó esetleges mellékneve, illetve születésének pontos dátuma. A harmadik várkonyi mintában csak a férfiak társadalmi státuszát jelölték. Mint a fenti összehasonlításból már kiderült, a „*nemes*” megjelölés ritka, s általában a nemes földbirtokos, nemes földműves összetételben fordul elő. A státuszt jelölő kategóriákat hosszadalmas lenne felsorolni, 1880-ra a státusz megjelölésének elve a várkonyi anyakönyvekben egyértelműen a családfenntartó foglalkozási helyzete lett. A falusi társadalom kereteibe nem illeszthető csoportként megjelennek a vasgyári munkások és a bányászok. A foglalkozási kategóriákba nem illeszkedő – feltételezhetően a munkamegosztás éppen formálódó rendjébe integrálatlan – csoportként találjuk a cigányságot. Jellemző továbbá, hogy a házassági mobilitás ebben az esetben is szinte kizárólagosan a nem roma és az iparhoz nem kötődő falusi népesség keveredését jelöli.

A hat minta összevetése alapján feltételezem, hogy a vizsgált térségben a társadalmi státusz rendező elve a 19. században folyamatosan formálódott. Némileg leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a rendi helyzet fokozatosan elvesztette meghatározó szerepét. A helyi kisnemesség és köznép megkülönböztetése egyre kevésbé volt szükséges, ezért a kategorizálásban a rendi szempontok súlyvesztése a megélhetési mód felértékelődésével párosult. Mivel a család megélhetési módját elsősorban a családfő státusza határozta meg, a feleség társadalmi helyzetének jelölése egyre érdektelenebbé vált. A 19. század végére a Vas- és Acélgyár működésének tulajdoníthatóan a várkonyi plébánia anyakönyveiben a falusi társadalmat jól leíró, megélhetési mód szerinti kategorizálás az üzem társadalmához alkalmazkodó, foglalkozás szerinti osztályo-

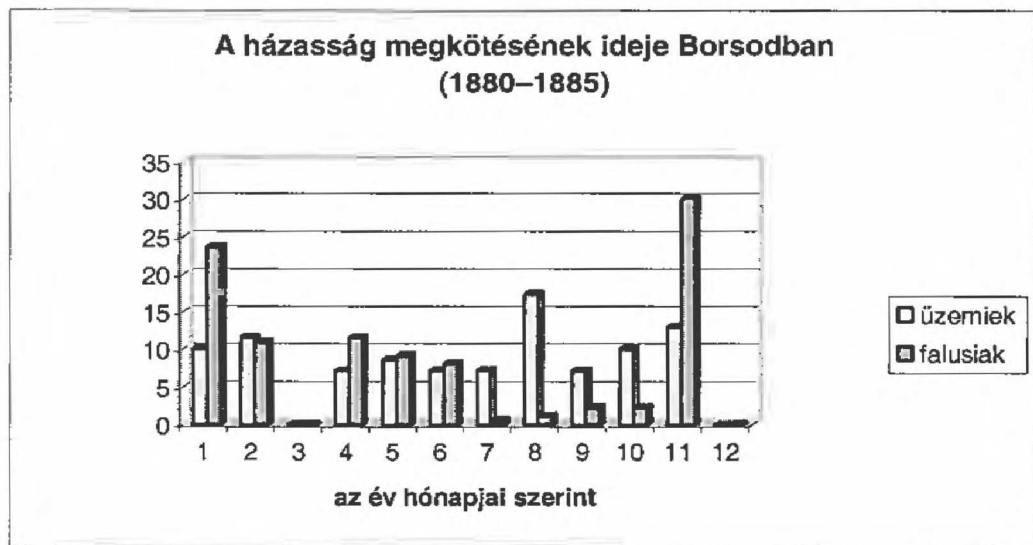
⁸ Érdekes, hogy ezek az elvétele megtalálható, megélhetési módot jelző megnevezések kivétel nélkül megegyeznek a férfiak státuszával.

zással keveredett. A vasgyári munkás és a bányász fogalma szinte a falusi társadalomtól való megkülönböztetésként konstruálódott meg. A gömri falvaknak az üzemi élettől való relatív távolságát mutatja, hogy a házasságot kötők identifikációját elősegítő kategóriák módosulását itt nem a falusi-üzemi társadalom megkülönböztetése, hanem feltételezhetően az motiválhatta, hogy így könnyebb volt az egyre népesebb falvak azonos nevű lakóinak az azonosítása.

Feltételezem továbbá azt is, hogy az anyakönyvekben a rendi helyzet és a megélhetési mód egyaránt ordinális változók, amelyek a falusi társadalom hierarchizáltságát fejezik ki. Ezt a feltételezést apró, ezeken a kis elemszámú mintákon statisztikailag nem alátámasztható megfigyelésekre alapozom. A harmadik várkonyi mintában jelölték a házasságot kötők családi állapotát. A nőtlen/hajadon és özvegy kategóriák mellett az „*ágyasságban élő*”, illetve „*megesett*” kifejezésekkel is találkozunk. Ezek a kategóriák eleinte csak nőkre, az „*ágyasságban élő*” később férfiakra is vonatkozhatott. Ha a férjnél szerepel, akkor kivétel nélkül a feleségnél is, ezért feltételezem, hogy ezt a kifejezést nem a jegyességtörő nőkre, hanem az oltár elé lépő vadházasságban élőkre alkalmazták. A fenti kifejezések sosem fordultak elő nemeseknél. Csak köznépiekre és főleg cigányokra alkalmazták őket. Életkoruk alapján többségük özvegy is lehetett. Egy másik megfigyelésem szerint van bizonyos szabályszerűség abban, ha az anyakönyvben hanyagságot, adathiányt találunk. Ez a „hátrányos eljárás mód” elsősorban a várkonyi plébániához tartozó cigány házaspárokat és mindkét plébánián az idegen, nem helyben lakó népességet érintette. A nemesi házasságkötések dokumentálásában egyáltalán nincs hiányosság; sőt néhol többletinformációkkal egészítették ki a hivatalosan kötelező bejegyzést. A plébániák ezért a falusi társadalom részeként akaratlanul is annak hierarchiáját és rendezőelvét képezték le az anyakönyvekben.

Feltételezem végül azt is, hogy ezek a hierarchikus kategóriák olyan társadalmi csoportok leírására törekszenek, amelyeket még a 19. század végén is rendies határvonalak választottak el egymástól. A nemesség pozitív megkülönböztetéséről és a kisnemesség köznéptől való elhatárolásának gyengüléséről már írtam. Sokkal erősebb ugyanakkor a cigányságot a magyarságtól elválasztó etnikai határvonal. Ugyanilyen határozott az üzemi és a falusi népesség elkülönülése. Ennek vizsgálatára az 1880–1885 közötti várkonyi minta ad lehetőséget. Említettem már, hogy a különböző társadalmi csoportok közötti házassági mobilitás kizárólag a nem roma és nem üzemi népesség körében figyelhető meg. Erre a feleség státuszának jelöletlensége miatt a lakóhelyek és a családnevek vizsgálata alapján következtethetünk. A falusi és az üzemi társadalom közötti határvonal egyszerre jelent rendi, etnikai és foglalkozási elkülönülést. Az üzemi munkásai ugyanis többségükben nem magyar nemzetiségűek voltak;

az anyakönyvek alapján Csehországból, a Felvidékről, Lengyelországból, illetve a Bánátból származtak. A foglalkozás jellegének eltérése életmódbeli különbségekhez is vezetett, ami a munkához való viszonyon és a munkáskolóniák felszereltségén látható. Az életmódbeli sajátosságok és a munkások magukkal hozott szláv–német kultúrája miatt az ózdi munkásság szokásrendszere is eltért a helyi falusi lakosságtól. Az 1880–1885-ös anyakönyvek alapján például megvizsgálhatjuk, mikor kötöttek házasságot a falusiak és a munkások–bányászok. Az 1. ábrán egymás mellett jelöltem a falusi és az üzemi lakosság által kötött házasságok megoszlását az év hónapjai szerint. A két megoszlásban közös, hogy a böjtök idején sem a falusiak, sem a munkások nem házasodtak. Látványos eltérés ugyanakkor az, hogy a falusiak jellemzően novemberben és januárban házasodtak, az üzemiak viszont leginkább augusztusban, de náluk minden nem böjti hónap a házasságkötés lehetséges idejének számított. Ezt a különbséget a két csoport eltérő életmódbeli kötöttségei indokolják. A falusi népesség akkor kötött házasságot, amikor ebben sem a böjt, sem a mezőgazdasági munka nem gátolta. Az üzemi népesség munkával való ellátottsága az év folyamán folyamatos volt, ezért életmódjuk nem indokolta, hogy a hónapok között a házasságkötésre való alkalmasság szerint különbséget tegyenek.

1. ábra A házasságkötések megoszlása a házasságkötés ideje szerint (Borsod)

A házasságok térbeliségét két megközelítésben vizsgálom. Az elemzés tárgya elsőként az Ózdi-kistérség integrációja; annak a hipotézisnek a tesztelése, hogy a Vas- és Acélgyár megtelepülése hozzájárult a már többszáz éves múltra visszatekintő környező települések közeledéséhez. Feltételezésem szerint a gyár által gerjesztett integrációs folyamatok, a helybéliek egyre általánosabb kötődése az üzemhez mint munkahelyhez és a térben koncentrálódó társadalmi érintkezés következtében „a falvak közösségei” számára „a falvak közössége” is egyre relevánsabb térbeli-társadalmi keretté vált. Jelen tanulmányomban csupán arra törekszem, hogy a házasságok térbeliségének vizsgálatával ezt a hipotézist megerősítsem vagy revideáljam. Ezért először az Ózdi-kistérség integrációját elemzem, majd meghatározom a két plébániához tartozó falucsoport helyét az észak-borsodi és dél-gömöri térség településhálózatában.

Az Ózdi-kistérség integrációja

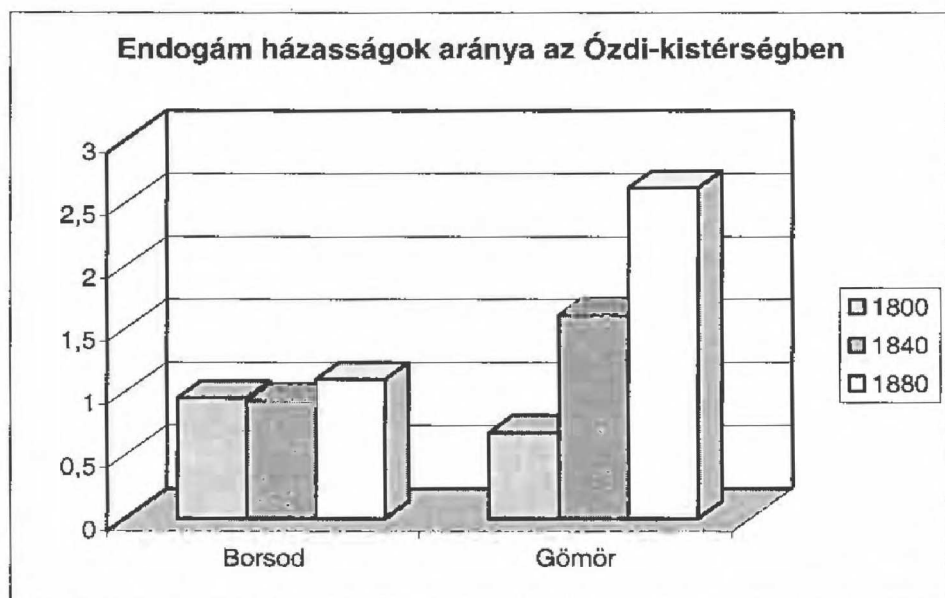
Az adatgyűjtés forrásául szolgáló házassági anyakönyvek általában a házasulók lakhelyét is feltüntették. Bár ezek az adatok nem kötődnek az életkorhoz, mégis lehetőséget adnak a házasulók migrációját jellemző kvantitatív mérőszámok létrehozására. Az általam vizsgált időszakban végig jellemző maradt az a szokás, hogy a házasulók általában a feleség lakóhelyén járultak az oltárhoz, és az esetek nagy többségében a férj lakhelyét választották otthonuknak. Amikor a következőkben házassági mobilitásról írok, akkor erre a folyamatra fogok utalni. Az általam vizsgált mobil házasságok esetében tehát a vizsgált egyházközségekből származó feleségek más településről származó férjjel keltek egybe.⁹ A mutatók képzésénél azokat a párokat vettem figyelembe, amelyeknél a helyben lakó nők Borsod vagy Gömör vármegyéből származó férfiakkhoz mentek feleségül. Ilyen módon az alábbi mutatókat állítottam elő:

1. endogámia/exogámia
2. gömöri exogámia
3. borsodi exogámia
4. a mai Ózdon belüli exogámia
5. a mai Ózdon kívüli exogámia

⁹ A vizsgált térségből elköltöző – feltételezhetően döntően férfiakból álló – csoport vizsgálatát csak a többi hazai, de legalábbis a környező egyházközségek anyakönyveinek feldolgozása tenné lehetővé.

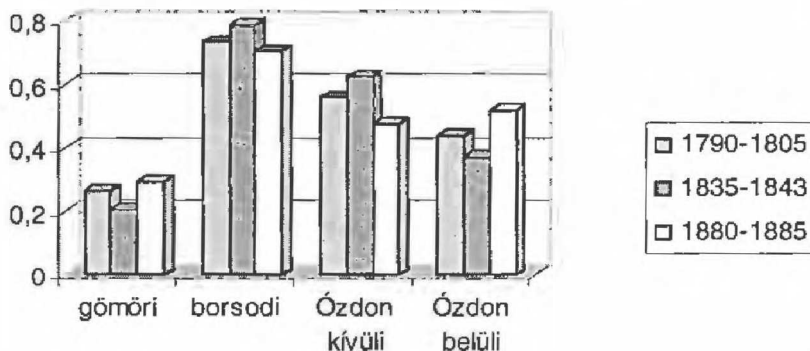
Endogámnak nevezem azokat a házasságokat, amelyekben a házasuló felek lakhelye megegyezik. Exogámnak nevezem azokat a házasságokat, amelyekben a házasuló felek házasság előtti lakhelye eltérő. Az exogám házasságokat két szempont szerint csoportosítottam. Mivel csak azokat a házasságokat vettem figyelembe, ahol a feleség lakhelye valamely, a vizsgált plébánia hatáskörébe tartozó település volt, ezek a bontott adatok a férjek lakhelyének megoszlására vonatkoznak. Gömőri vagy borsodi exogámiáról akkor beszélek, ha a férj – feleségétől különböző – lakhelye Gömör avagy Borsod vármegyében volt. Végül aszerint is osztályoztam a házasságokat, hogy a férj – feleségétől különböző – lakhelye a mai Ózd részét képező települések egyike, vagy e retrospektív módon meghúzott határvonalon kívül esett.

Amint az a 2. ábráról is leolvasható, az endogám házasságok arányának alakulása meglehetősen eltér a két vizsgált falucsoportban. Borsodban (Várkony, Ózd, Bolyok) a változás nem nagy mértékű. A gyár megtelepülését megelőző két időszakban az endogám házasságok exogámokéhoz viszonyított aránya közel azonos, 0,95 volt. Enyhe többségben voltak tehát az exogám házasságok. Az 1880–1885 közötti időszakban viszont az endogám házasságok kerültek enyhe túlsúlyba (1,102 a mutató értéke). A gömőri falucsoportban (Szentsimon, Uraj, Susa) az endogám házasságok részaránya fokozatos növekedett.

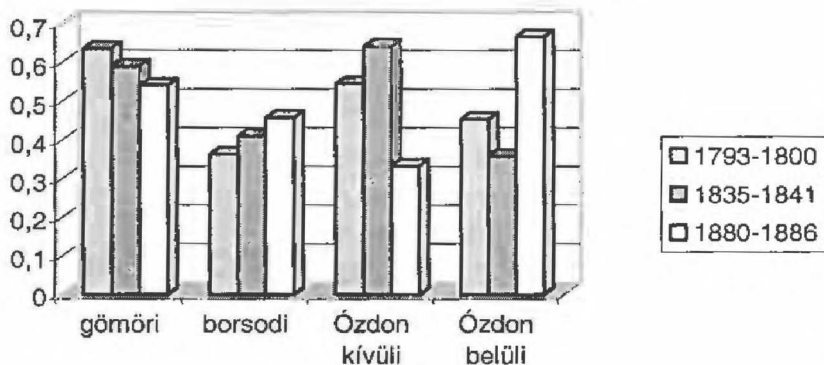

2. ábra Endogám házasságok aránya az Ózdi-kistérségben (1. mutató)

Exogám házasságok az Ózdi-kistérségben (Borsod)

Exogámia az Ózdi-kistérségben (Gömör)

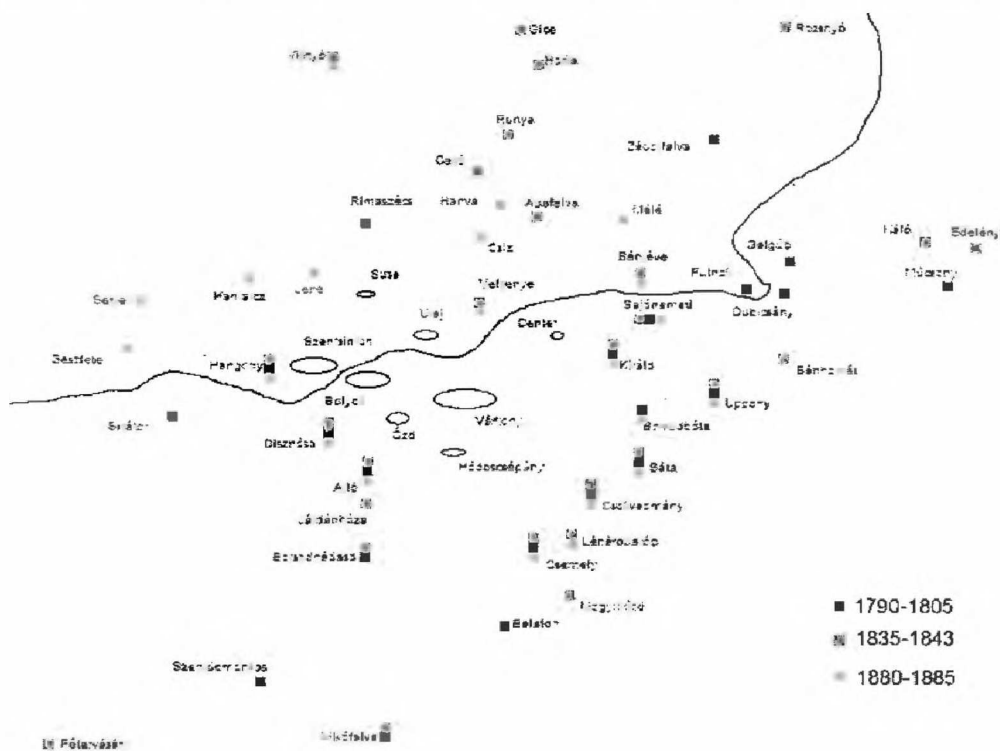
3-4. ábra: Exogám házasságok az Ózdi-kistérségben
(2-5. mutató)

Az exogám házasságokkal kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük. A borsodi falvakban a második és harmadik időszel közötti változás iránya következetesen ellentétes az első és a második időszel közötti változás irányával. Amint a 3. ábra mutatja, a második és harmadik időszel között – vagyis az üzem megtelepülését követően – megnőtt a gömöri és csökkent a borsodi exogámia; csökkent a mai Ózdhhoz tartozó településeken kívüli, és nőtt az azon belüli exogámia mértéke. Szentsimon, Uraj és Susa esetében ugyanennek a folyamatnak a tükörképét látjuk (4. ábra). A vizsgált időszakban végig csök-

kent a gömöri és nőtt a borsodi exogámia aránya; erőteljesen csökkent a mai Ózdon kívüli, és erősen megnőtt a mai Ózdon belüli exogámia. Összegezve tehát a házasságok térbeli eloszlása arra utal, hogy bár a vizsgált korszakban – feltételezhetően a nagymértékű népességnövekedésnek köszönhetően – megnőtt az endogám házasságok aránya, házassági mobilitás esetén viszont az üzem megtelepülését követő időben a férj lakhelye szempontjából a vármegyehatár kevésbé, az Ózdi-kistérség retrospektív módon meghúzott körvonala viszont egyre inkább határként érvényesült.

Az Ózdi-kistérség helye a gömör-borsodi településhálózatban

Ha a két plébánián három-három időszakban felvett házassági adatok alapján számba vesszük azokat a településeket, ahonnan a helybeli feleségek férje származott, minden esetben hosszú listát kapunk. Ezt a hat listát térképre vittem (5–6. ábra). Mivel a szóban forgó településeknek csak egy töredéke „bocsátott

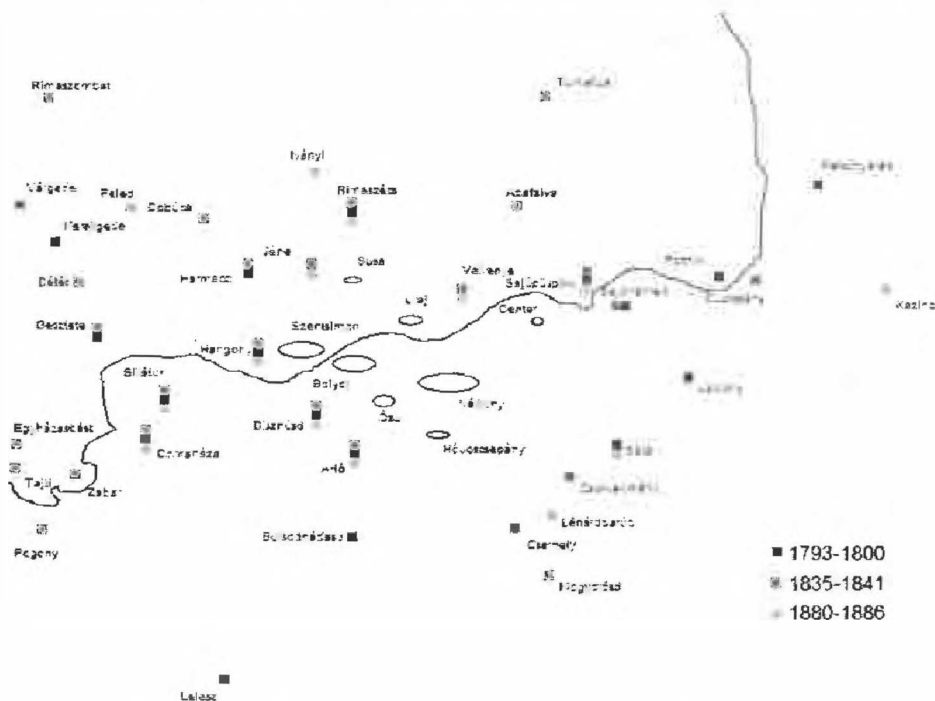

5. ábra: A férjek származási helye (Borsod)

ki” egy-egy időszakban ötnél több férjet, ezért a házasságok által a települések között szőtt kötések erősségét nem jelöltem. Két külön térképen ábrázoltam a két falucsoportból házasodó férjek lakhelyét. A három időszakot együttes feltüntetésével figyelemmel kísérhetjük a falucsoportok „házasodási körzetének” térbeli alakulását.

A borsodi falvakból házasodó férjek 1790–1805 között jellemzően Borsod vármegyéből származtak. A második és harmadik időszakban házasodási körzetük fokozatosan tágult. Az 1880-as években Esztergomról és az Alföldről származó férfiakat is találunk, az ő eredeti lakóhelyüket a Gömör és Borsod vármegyére koncentráló térképemen nem jelöltem. A második és harmadik időszakban Gömör vármegye más-más vidéke lett része a vizsgált borsodi falvak házasodási körzetének. 1835 után a Sajó völgye (Tornaljai-járás), 1880 után pedig a Rima völgye (Rimaszécsi-járás). Érdekes tény, hogy ez a két gömöri terület szinte átfedések nélkül cserélt helyet, miközben a házasodási körzet borsodi bázisa végig megmaradt.

A gömöri falvakból házasodó férjek 1793–1800 között egyaránt származhattak Gömörből és Borsodból. A második időszakban a gömöri falvak háza-

6. ábra: A férjek származási helye (Gömör)

sodási körzetének súlypontja időlegesen északkeletre, Gömörbe húzódott; a harmadik időszakban viszont ez a súlyponteltolódás megszűnik. Szentsimon, Uraj és Susa házasodási körzetében mindhárom időszakban megjelent egy, az Ózdi-kistérségtől keletre fekvő bázis.

A térképeken nem jelöltem az Ózdi-kistérség településeinek előfordulását. A vizsgált faluhármasok mindhárom időszakban megjelentek egymás házasodási térképén. Ha azokat a falvakat tekintjük a falucsoportok bázisának, amelyek mindhárom időszakban jelen voltak a falvak házasodási körzetében, akkor Várkony, Ózd és Bolyok esetében egy nyolc borsodi (Sajónémeti, Királd, Uppony, Sáta, Csokvaomány, Csernely, Arló, Disznósd) és négy gömöri (Hangony, Szentsimon, Uraj, Susa) faluból álló bázist kapunk. Szentsimon, Uraj és Susa esetében ez a bázis mindössze három gömöri (Sajópüspöki, Rimaszécs, Hangony) valamint hét borsodi (Várkony, Ózd, Bolyok, Arló, Disznósd, Domaháza, Sikátor) települést tartalmaz.

Tanulmányomban azt az integrációs folyamatot vizsgáltam történeti földrajzi és történeti demográfiai aspektusból, amely az Ózdi-medence lakosságát a Vas- és Acélgyár megtelepedését követően egységbe fogta. Ennek jele, hogy a térség települései azonos közigazgatás alá kerültek, a különálló települések fokozatosan egymásba olvadva feltöltötték a terjeszkedésükhöz adott helyet, s így a 20. század második felétől egyesült városi teret alkotnak. A falvak lakosságának érintkezését a vármegyehatár egyre kisebb mértékben, az Ózdi-kistérség retrospektív módon meghúzott körvonala viszont egyre erősebben határolta be. Bizonyítást nyert, hogy történetileg összekapcsolódott a térben és a házaságokban megvalósuló integráció. A társadalmi státusz kategorizálási elveinek az anyakönyvekben megjelenő változása viszont arra utal, hogy az egységesülő városi tér és társadalom nem mentes az öröklött, illetve az üzemi munkamegosztásból következő, rendies jellegű különbségtevésektől.

Válogatott helytörténeti irodalom

BEREND T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd, Ózdi Kohászati Üzemek, 1980.

CSONTOS Györgyi–VASS Tibor: *Ózdi munkáskolóniák*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2001.

DOBI Sándor: *Ózd 700 éves*. Ózd, Ózd városi Tanács V. B. művelődésügyi osztálya, 1972.

DOBI Sándor: *Fejezetek Ózd történetéből*. Ózd, 1975.

DOBOSY László: *Ózd*. Budapest, CEBA, 2001.

NAGY Károly: *Beszélnek a régi kövek Ózd környékén*. Ózd, BMVH, 1982. (*Ózdi Honismereti Közlemények*, 3.)

NAGY Károly: *Ózd város és környéke*. Ózd, Szabó Lőrinc Általános és Szakiskola, 1999.

REMPORT Zoltán: *Magyarország vaskohászata az ipari forradalom előestéjén (1800–1850)*. Budapest, 1995.

SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Budapest, é. n.

VASS Tibor: *Rombauer Tivadar a gyáralapító*. Ózd, BMVH, 1996. (*Ózdi Honismereti Közlemények*, 12.)

VASS Tibor: *Az ózdi iparvasút története*. Budapest, Közlekedési Múzeum, 2001.

VASS Tibor: *Az ózdi nyersvasgyártás története 1906–1996*. Miskolc, 2003.

A felhasznált források jegyzéke

Magyar Országos Levéltár X szekció mikrofilmek

1. A 1335

Hungary Sajóvárkony Ózd III D Eger film No: 1617 HJ

Röm. Kath. Heiratsregister 1737–1805

(Taufregister 1737–1805; Sterberegister 1737–1804)

No. of volume: 1

Röm Kath Heiratsregister 1806–1853

(Taufregister 1806–1847; Sterberegister 1806–1854)

No. of volume: 2

2. A 1337

Hungary Sajóvárkony Ózd III D Eger

Röm. Kath. Heiratsregister 1869–1895

No. of volume: 6

3. A 1352

Hungary Szentsimon Archidiözese Eger

Römisch-Katholisches Pfarramt

Heiratsregister 1847–1895

5. Band

4. A 1352

Hungary Szentsimon D Eger Film No: 1634 PE

Röm. Kath. Heiratsregister 1793–1846

(Taufregister 1793–1855; Sterberegister 1793–1841)

No. of volume: 3

„Port of entry” negyed egy amerikai iparvárosban: A hartfordi East Side, 1870-1920*

A HARTFORDBAN VÉGBEMENT nagyívű társadalomtörténeti változások, a város népességének fél évszázad alatti megnégyszereződése, etnikai összetételének radikális megváltozása, a modern, osztályalapú társadalom megszületése a nyugati világot alapjaiban átformáló, Polányi Károly által *nagy átalakulásnak* nevezett folyamat helyi megnyilvánulásai voltak.¹ E tanulmány a legtágabb értelemben e fordulat színterével és motorjával, a modern iparvárossal foglalkozik, illetve a modern amerikai várostörténet kulcsfontosságú társadalomtörténeti problémájának, a transzatlanti migráció kérdésének egyes aspektusait feszegeti. A dolgozat premisszája szerint a kutatás tárgyát képező Hartford, egy közepes méretű új-angliai iparváros példáján keresztül érzékletesen megragadhatóak azok a nagyívű gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok, amelyek az emberiség történelmének egyik legmélyrehatóbb változása, a modern társadalom születésének kulcskérdései közé tartoznak: így az iparosítás, urbanizáció és a vidéki népesség városokba tömörülése.

A tanulmányban először részletesen elemzem a hartfordi ipari expanzió demográfiai következményeit, vagyis a tömeges európai bevándorlást 1870 és 1920 között. A transzatlanti migráció hatására a 19. század közepi álmos új-angliai kisváros fél évszázad alatt komplex modern várossá alakult át. Ezt követően a vizsgálódás Hartford *port of entry* negyedére, az East Side-ra összpön-

* Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Kellner Györgynek, aki nagyvonalú, egyéves hartfordi ösztöndíjjal támogatott e kutatás elvégzésében. A hartfordi Trinity College-on mindenekelőtt Eugene Leach-nek tartozom köszönettel szakmai támogatásáért, kritikájáért és személyes barátságáért. Magyarországon a kocsmakultúrával foglalkozó részek részletes kidolgozásában Frank Tibor segített. A téma fejlődését, szakdolgozattá érését, Benda Gyula követte nyomon; neki nemcsak az e munkában nyújtott segítségéért, de mindazért, amit az elmúlt években tőle szakmailag és emberileg tanultam szeretném kifejezni őszinte hálám. És köszönöm Halmos Károlynak is a szakdolgozati bírálatot; remélem sikerült, részben, jogos kritikái alapján javítani a dolgozat itt megjelent részein.

¹ POLÁNYI, 1997.

tosít. A chicagói városszociológia eredményeiből kiindulva, kiváltképpen a városi tér szerveződésével és az etnikaicseré-folyamatokkal kapcsolatos tézisekre, kísérletet teszek a hartfordi East Side társadalomtörténeti elemzésére három szempont szerint: etnikai képlet, lakáskörülmények, társadalmi önszerveződés. E szempontok részben önkényesek és egyáltalán nem törekednek teljességre. Céloom inkább az volt, hogy életszerűen és hitelesen ábrázoljam az emberiség története egyik legfontosabb átalakulásának egyes részleteit.

A chicagói iskola és kritikája

A két világháború közötti időszakban a chicagói egyetemen sereglett össze az a csapatnyi szociológus, akik a városszociológia máig talán legnagyobb hatású irányzatát dolgozták ki. Aligha akad olyan városszociológiai kézikönyv, amelynek legalább a bevezető fejezete ne tárgyalná a chicagói iskola téziseit, kutatásainak főbb eredményeit. E helyütt csak a témám szempontjából legfontosabb tételek összegzésére – és azok kritikájára – vállalkozom. Úgy gondolom ugyanis, hogy mai napig a chicagói iskola – némi korrekcióval – kínálja a legjobb elméletet a modern amerikai város bevándorló-negyede belső dinamikájának megértéséhez.

A chicagói iskola részben az európai szociológiában gyökerezett. Európából főleg az iparosított és preiparosított, illetve a vidéki és városi társadalmak ellentéteire vonatkozó hagyományos szociológiai tételeket vették át a chicagói kutatók.² Az iskola képviselői úgy ítélték meg, hogy a modern társadalmak „meghatározó ténye” az urbanizáció volt. Robert Park 1915-ben adta ki *The City* című teoretikus esszéjét, ami joggal tekinthető a chicagói városszociológia programadó írásának.³ A Heidelbergben doktorált Park részben a kortárs eu-

² A hagyományos autoritásra épülő, rokoni kapcsolatok alapján szerveződő *Gemeinschaft*tal szemben Ferdinand Tönnies állítása szerint a modern társadalom (*Gesellschaft*) építőköve az egyének közötti szerződéses viszony, ami elsősorban az egyén munkaerőpiaci pozícióján alapult. A modern társadalom szervezőereje tehát nem a hagyomány, hanem a racionalitás és a hatékonyság volt. Émile Durkheim ugyancsak a társadalom foglalkozások szerinti szerveződését tekintette a modern civilizáció alapjának. Georg Simmel az ellentétpár egyéni vonatkozásaira mutatott rá: a modern ember független a hagyományos társadalom kötöttségeitől, az elszemélytelenülő világ azonban nem csak autonómiát, de elidegenedést is hozhat a számára. Max Weber álláspontja szerint a modern társadalmakban az egyéneknek lehetősége nyílik arra, hogy szerződéses viszonyok között szabadon, racionálisan döntsön. BERRY, 1973. 10–11.

³ PARK, 1952a.

rópai szociológia alaptételeit fogalmazta újra: a városi környezetben felbomlnak, átalakulnak a hagyományos társadalmak szövetét alkotó rokoni, lokális, kulturális vagy társadalmi rang alapján meghatározott kötelékek, és a társadalom fő szervezőerejévé a foglalkozási viszonyok válnak. A kutatásnak tehát a megélhetés új formáira, a hagyományos intézmények – a család, a templom, a lokalitás – felbomlására és átalakulására, a modern intézmények – például a sajtó, a kocsmá, a tőzsde – kialakulására és működésére, továbbá a „város morális rendjére,” vagyis az egyén városi társadalomban elfoglalt helyére, az elsődleges kapcsolatok felbomlására, a másodlagos – így munkahelyi, szakszervezeti, pártbeli – kapcsolatok előtérbe kerülésére kell összpontosítania.⁴

A fentieket Park három nagy jelentőségű újítással egészítette ki. Először is a várost kutatólaboratóriumnak minősítette és a terepmunka jelentőségét hangsúlyozta: a chicagói iskola fontos vívmánya volt, hogy a szociológiai kutatást végre kivitte az utcára.⁵ A kor Chicagója pedig a világ egyik legérdekesebb, legdinamikusabban fejlődő, leginkább sokszínű nagyvárosa volt: kiváló helyszín a terepen dolgozó szociológus számára. Ez egyben jelzi a chicagói iskola fontos korlátját is: a kutatók egyetlen városra összpontosítva igyekeztek általános társadalmi törvényszerűségeket megállapítani. Park másik újítása a magyarba nehezen átültethető *neighborhood* (városnegyed, szomszédság) jelentőségének felismerése volt.⁶ Noha Park elfogadta a közösségek felbomlásának tételét, mégis a városnegyedet tekintette a város morális rendje, ebből következően pedig a szociológiai kutatás alapegységének. A kutatás számára a természet-tudományos analógiát – ez Park harmadik újítása – a növényi ökológia kínálta. A Park által megalapozott emberi ökológia szerint az emberi közösségekre a növényi közösségekhez hasonló viselkedésformák jellemzőek. Legelső szabály a közösségek közötti verseny, amiből más folyamatok, így a dominancia, a szimbiózis és az utódlás következik. Eszerint mind a növényi, mind az emberi közösségek megtelepednek és elterjednek egy adott területen; szimbiózisban élnek egymással, vagy egyes csoportok mások kárára jutnak domináns pozícióba; végül előfordulhat az is, hogy egyes csoportok felbomlnak, és helyüket mások foglalják el.⁷ A Park-féle emberi ökológia a kutatás alapegységét ennek megfelelően a közösségben látta, míg a társadalmat túlságosan absztrakt kategóriának tekintette. Fontos hozzátennünk azt is, hogy a közösség határozott térbeliséggel rendelkezik, ami a chicagói iskola egyik kulcsproblémája volt.⁸

⁴ PARK, 1952a. 23–39.

⁵ PARK, 1952a. 51.

⁶ PARK, 1952a. 18–22.

⁷ PARK, 1952b. 165.

⁸ PARK, 1952c. 178–182.

E dolgozat szempontjából a bevándorló közösségek megtelepedési mintáinak kérdése a legfontosabb. A chicagói kutatók helyi statisztikai adatokra, illetve terepmunkára alapozták következtetéseiket; Chicago pedig még amerikai léptékkal mérve is kivételesen gyors tempóban növekvő város volt. Ha egy társadalomban csak mérsékelt természetes népességnövekedéssel kell számolni, akkor Park szerint az egyensúlyi helyzethez közeli állapotot kapunk. Ellenben a gyors ütemű, bevándorlás által gerjesztett népességnövekedés az egyensúlyi helyzet felborulásával jár, ami a társadalom életében egy rendkívül intenzív, az egyének és csoportok közötti versenyt kiélező, társadalmi átalakulással járó periódust indít el.⁹ Kétségtelen, hogy a Parkék által vizsgált Chicago a folytonos tömeges bevándorlásnak köszönhetően egy ilyen intenzív szakaszt élt át – Park korában már közel egy évszázada. Az emberi ökológia logikája meglehetősen egyszerű képletet kínált a társadalmi átalakulás folyamatainak értelmezéséhez: az amerikai nagyvárosok a világ minden tájáról magukhoz vonzzák a legkülönbélebb embereket, akik mint egyének vagy csoportok versengenek egymással a városban. A város belső struktúráját ilyen értelemben természetes erők (*natural forces*), azaz a közösségek közti verseny alakítja, ami a városi teret „természetes csoportok” (*natural group*) lakóhelyéül szolgáló „természetes területekre” (*natural area*) osztja.¹⁰ A társadalmi szelekció és szegregáció, szól tehát a chicagói iskola egyik fő tétele, természetes erők következménye. A társadalmi csoportok térbeli elkülönülése – legyen az nyelvi, kulturális, faji, életmódbeli, osztály vagy éppen szakmai alapú – a városi élet rendjéhez tartozik, annak belső dinamikájából következik.¹¹ Ahogy Park fogalmaz: „*a szegregáció morális távolságokat hoz létre, aminek következtében a város egymást érintő, mégis független kis világok mozaikja lesz.*”¹²

Park fenti elméletéből kiindulva Ernest Burgess dolgozta ki a chicagói iskola híres városelméleti modelljét, a koncentrikus zónák elméletet. A modell a dinamikus növekvő, folytonosan átalakuló modern városból indul ki; ki-fejtésére Burgess *The Growth of the City* című írásában kerített sort. Az ideáltípus város koncentrikus körök mentén terjeszkedik. Az első zóna a központi üzleti negyed (Chicago esetében a Loop); itt a legmagasabbak az ingatlanárak, ezért csak az üzleti vállalkozások tudnak megtelepedni. Az ezt körülvevő második zóna az úgynevezett átmeneti zóna (*zone in transition*), a város legdinamikusabb, legizgalmasabb térsége. Nem véletlen, hogy a chicagói iskola tanul-

⁹ PARK, 1952d. 229–230.

¹⁰ PARK, 1952b. 167, 172.

¹¹ PARK, 1952b.170.

¹² PARK, 1952a. 247.

mányai döntőrészt ezt a zónát vizsgálták.¹³ A központ közelsége miatt itt találhatóak az ipari létesítmények, így ez a város legkevésbé vonzó része. A lerobbant olcsó bérházakban, panziókban zsúfolódik össze a város „átmeneti” népessége: itt vannak a nyomornegyedek (*slums*, a hajléktalanok otthona, a *hoboemia*), az új bevándorlók kolóniái (*Kis Szicília*, a *gettó*, a *kínai negyed* és a *görög negyed*), a bűnözés központjai (*underworld*, illetve a piros lámpás negyed, vagyis *vice*), továbbá bohém művészek telepei. A második zóna jellegzetessége a rendkívül magas mobilitás. A művészek kivételével mindenki mielőbb el akar költözni innen, csak kényszerből élnek itt az emberek. Az egyének és csoportok közötti verseny dönti el, hogy kik ragadnak itt, vagy jutnak tovább jellemzően a harmadik zónába. A harmadik zóna megbízható, de szerény jövedelemmel rendelkező szakképzett munkások lakóövezete, egyben a bevándorló közösségek második megtelepedési helye – itt található a chicagói Németország, *Deutschland* is. Az övezet viszonylag lakályos, de közel van a második zóna ipari létesítményeihez, vagyis az itt élők munkahelyéhez. A negyedik zónában él a jó módú városi népesség. Társasházak, családi házak, exkluzív lakókolóniák vannak itt. Végül az ötödik zónába a tömegközlekedés által a városba integrált külvárosok övezete tartozik – jellemzően kertvárosi negyedek ezek.

Burgess és Park elmélete szerint tehát a bevándorló közösségek megtelepedése egy jól leírható mintát követ, aminek rendezőelve a csoportok közötti verseny. Az újonnan érkezők anyagi helyzetük miatt a város legrosszabb részén, a

¹³ Érdemes utalni a chicagói iskola fontosabb nem teoretikus tanulmányaira is. Az antropológia irányába tájékozódott Nels ANDERSON *The Hobo* című 1923-ban megjelent munkája, ami a második zónában időszakosan megállapodó vándorló, hajléktalan népesség életét dolgozta fel. Frederic M. THRASHER *The Gang* című 1927-es műve az egész város, de főként az átmeneti zóna bandáinak világát tárta fel statisztikai és antropológiai módszerekkel. Thrasher arra az eredményre jutott, hogy a bandák a második zóna szegény bevándorló negyedeinek integráns részei voltak, e negyedek morális rendjéhez tartoztak. Louis WIRTH *The Ghetto*-ja (1928) a második zóna zsidó negyedével foglalkozott. Wirth megállapította, hogy a zsidók jelentős része nem a gettóban élt. A sikeresek jobb negyedekbe költöztek, míg a második zónabeli gettó az új bevándorlók első megtelepedési helyeként funkcionált: a gettó a megtelepedés, a harmadik zóna az asszimiláció színtere volt. Harvey W. ZORBAUGH *The Gold Coast and the Slum* (1929) című munkájában a második zóna északi részének negyedeit – a tóparti *Gold Coast* luxus-negyedet, a panzió zónát, *Bohemiát*, Kis-Sziciliát, illetve az északi iparövezet nyomornegyedeit – vizsgálta végig. A mű erőssége, hogy panorámaszerű képet ad egy sokarcú városrészről. Végül érdemes még megemlíteni Paul G. CRESSEY *The Taxi-Dance Hall* című munkáját (1932). A kutatás tárgya egy igazi modern nagyvárosi intézmény: a *taxi-dance hall*-ban tíz centért magányos férfiak fiatal lányokkal táncolhattak. Cressey szisztematikusan végigvizsgálja az intézmény főszereplőit, így a lányokat, a vendégeket és a többnyire görög etnikumú tulajdonosokat. Lásd még HANNERZ, 1980. 31–54.

második zónában tudnak csak letelepedni. A sikeres emberek, illetve csoportok, amint tehetik, továbbállnak, így jön létre a bevándorló közösségek második megtelepedési helye a harmadik zónában – nem véletlen, hogy Chicagóban a régebben bevándorolt németek éltek a harmadik zónában. Noha Park és Burgess elsősorban a verseny által létrehozott természetes területekről beszélt, az általuk természetes csoportoknak nevezett közösségek szegregációját részben kulturális tényezőkkel is magyarázzák.¹⁴ Úgy vélték, hogy a bevándorló közösségek óhazából hozott „társadalmi rituáléinak” és „morális rendjének” fontos szerepe volt az amerikai nagyváros szervezetébe való integrálódáskor. Másrészt a térbeli mobilitást és a harmadik zónába való átköltözést az asszimiláció részeként tekintették és a második generációhoz kötötték.¹⁵ A második megtelepedési hely nem feltételezett az elsőhöz hasonló erős csoportkohéziót, így egyfajta átmenetet jelentett a szegregáció és az asszimiláció között. Ez utóbbi a negyedik és ötödik zónába való egyéni átköltözéssel következett be, ami a közösség szétszóródásával járt. A régebbi bevándorló csoportokat a folytonosan érkező újabb bevándorló közösségek váltották fel. A bevándorlás tehát mintegy árhullámként az egész városon végigsöpört.¹⁶ Érthető, hogy Park miért kedvelte a frontier analógiáját.¹⁷ A várost folytonosan átalakító népességmozgás – vagyis az egyének és közösségek lakóhelyi mobilitása – a chicagói iskola egyik fő mérőszáma lett a városnegyedek leírásakor.¹⁸ A modell sarkalatos pontja volt, hogy a térbeli mobilitást a társadalmi mobilitással azonosította. A városi tér a chicagói iskola tétele szerint az egyének és csoportok „versenyképességének” függvényében szerveződik.¹⁹

A valóság nyilván nem mindenben felel meg a Park által kidolgozott elméletnek. Az amerikai bevándorlás történetének alapvető kézikönyve, a *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* mégis a chicagói modellt alkalmazza az európai bevándorlók vonatkozásában, amit azzal egészít ki, hogy míg egyes bevándorló csoportok gyorsan áttelepültek a város külsőbb részeibe, mások sokáig fenntartották belvárosi közösségeiket. Jól mutatja a modell jelentőségét, hogy Rudolph Vecoli nyolcvanas években írt cikke a chicagói olasz negyedek

¹⁴ PARK, 1952a. 35–36; PARK, 1952c. 196–197; BURGESS, 1984. 56–57.

¹⁵ PARK, 1952a. 35–36.

¹⁶ BURGESS, 1984. 57–58.

¹⁷ PARK, 1952d. 223–224.

¹⁸ PARK, 1952c. 187.

¹⁹ Park elméleti írásában még egy lépéssel tovább merészkedik: a társadalmi viszonyok álláspontja szerint legjobban térbeli viszonyokként írhatóak le. Ha a társadalomtudományok vizsgálódásait a térbeli viszonyokra korlátoznák, érvel Park, akkor jelentős lépést tennének a természettudományos logika irányába. PARK, 1952b. 173.

kialakulásáról továbbra is Parkkal polemizál.²⁰ Vecoli az elmélet mechanikus logikáját támadja. Rámutat arra, hogy Chicago egyes zónáiban egyszerre több olasz negyed is létezett, kialakulásuk pedig nem csak a csoportok közötti gazdasági versennyel, hanem kulturális, illetve személyes tényezőkkel is magyarázható. Vecoli ezzel a chicagói iskola leggyengébb pontjára mutat rá: Park versenyközpontú modellje túlságosan egysíkú, mechanikus, determinisztikus. A valóság, mint azt számos Vecoliéhoz hasonló konkrét etnikai közösségekkel foglalkozó tanulmány is bizonyítja, sokkal színesebb és összetettebb volt, mint azt a modell sejteti.

A chicagói iskola másik kritikája – nem meglepő módon – a baloldaltól érkezett. A marxista városszociológia egyik legjelentősebb alakja, Manuel Castells kritikája szerint a chicagói iskola megállapításai csakis egy konkrét történelmi konstellációban érvényesek: ez pedig a modern liberális kapitalizmus.²¹ Amit Park és Burgess egyetemes folyamatként értékel és természetes erőnek, a modern város belső rendjének nevez, vagyis az egyének és csoportok közötti munkaerő- és lakáspiaci verseny, valójában a modern kapitalizmus nagyon is specifikus működési mechanizmusa. A chicagói iskola eszerint nem csak módszertanilag hibázott, hogy egyetlen várost vizsgálva igyekezett általános érvényű törvényeket megfogalmazni, hanem figyelmen kívül hagyta, hogy a kor amerikai nagyvárosa történetileg specifikus képződmény.²²

A gazdasági verseny abszolutizálása emellett elhomályosította a város fejlődését meghatározó egyéb tényezők – így a helyi önkormányzatok, állami befektetők, különféle társadalmi szervezetek – szerepét. A város, érvelnek sokan, összetettebb annál, mint hogy működését csakis piaci mechanizmusokkal le lehessen írni.²³ A chicagói iskola legnagyobb mulasztása véleményem szerint mégis az, hogy szinte alig vett tudomást a rasszizmus jelentőségéről. Mint arra Castles és Miller is rámutatnak, egyes közösségek etnikai, faji vagy osztályalapú szegregációja, nem csak strukturális tényezőkkel vagy e közösségek éntudatából

²⁰ VECOLI, 1986. 287–301.

²¹ CASTELLS, 1976. 40.; DICKENS, 1990. 54–55.

²² Ez a kritika azonban csak részben jogos. Louis Wirth a chicagói iskola eredményeit összegző művében a modern amerikai nagyváros sajátosságait hangsúlyozza. Így jut arra a következtetésre, hogy az amerikai városi élet vizsgálatakor a népességszám és népsűrűség mellett harmadik változóként a társadalmi heterogenitást is bevezesse. WIRTH, 1995. 74.

²³ Jó példa erre az amerikai városokban a 20. század elejére elterjedt zóna-rendszer, ami a városi teret ipari, kereskedelmi és lakózónákra osztotta. Hartford esetében a lakózónáknál eltérő szabályozásokat írtak elő a középosztály és a munkásosztály negyedeire, az East Side-ot pedig az ipari zónához sorolták. Ez tehát egy olyan nem piaci mechanizmus volt, ami nagymértékben alakította a városi teret. BALDWIN, 1999. 249–260.

eredő csoportkohéziójával magyarázható, mint ahogy azt a chicagói kutatók állították. Ennél sokkal fontosabb a többségi társadalom által gyakorolt kirekesztés.²⁴ Közhelyszerű, hogy az USA esetében a társadalmi kirekesztés elsősorban a bőrszínhez kötődik. Míg az európai bevándorlók idővel valóban integrálódtak, a feketék vagy latin-amerikaiak esetében a szegregáció generációkon át fennmaradt.²⁵ A chicagói iskola által felvázolt asszimilációs ciklus a többségi társadalom rasszizmusán bukik el. Végül számos kritika érte Burgess koncentrikus körök elméletét is.²⁶

E kritikák legnagyobb hozadéka az, hogy figyelmeztetnek: a chicagói iskola tételei csak részben általánosíthatók. Alkalmazásukkor mérlegelni kell, hogy a vizsgált városban végbement társadalmi folyamatok mennyiben hasonlítanak a chicagóiakhoz. Az amerikai nagyvárosok etnikai és faji sokszínűsége olyan történelmi sajátosság, amelyre Európában ebben a korszakban nem találhatunk példát. A modern kori Európa városainak vizsgálatakor pedig nagy hiba volna figyelmen kívül hagyni az állami szektor szerepét a városi tér formálásában. Elég Georges Hausmann párizsi városrendezésére, vagy Budapest esetében a Fővárosi Közmunkák Tanácsára gondolni. Ezzel szemben a 20. század elejének Chicagójában a helyi önkormányzatok még az épületek magasságát sem vol-

²⁴ CASTLES-MILLER, 1993. 41.

²⁵ THERNSTROM, 1980. 501–502.

²⁶ Homer Hoyt szektorelmélete empirikus vizsgálatokkal, az ingatlanárakra alapozva cáfolta, hogy a város térbeli szerkezete koncentrikus körökből állna. A versenyen kívül más tényezők is formálják a városi teret – egyebek mellett a természeti fekvés, a közlekedési útvonalak, az ipari létesítmények elhelyezkedése. Chauncey Harris és Edward Ullman *multiple nuclei* modellje a városban számos központot különböztet meg, így iparit, pénzügyit, kormányzatit és kereskedelmit. A város e központok köré négy szabály szerint szerveződik: egyes tevékenységek bizonyos infrastruktúra meglétét feltételezik (így a kereskedelmi központok közlekedési csomópontok közelébe épülnek), hasonló tevékenységek egy helyre szerveződnek, a rendkívül különböző tevékenységek egymástól távol találhatóak (ipari negyed közelében nincs előkelő lakóövezet), egyes tevékenységek pedig nem települnek meg a belvárosban (például a raktárak számára túl drágák a belvárosi ingatlanok). A városi tér eszerint nem koncentrikus körökben, hanem városonként eltérő struktúra szerint szerveződik. Eshref Shevky és Wendell Bell az ötvenes években a *social area* (társadalmi terület) elemzéssel kísérletezett. A városi népességre vonatkozó változókkal próbálták magyarázni a városi tér szerveződését és a társadalmi osztály, a családi helyzet, a lakáskörülmények, a faj és az etnikum fontosságát hangsúlyozták. Brian Berry és Philip Rees a hatvanas években faktoranalízissel hasonló eredményre jutottak: az amerikai városok térbeli szerkezetét társadalmi tényezők, mindenekelőtt a családi helyzet, a társadalmi osztály, illetve a faj és az etnikum alakítják. SHANNON-KLENIEWSKI-CROSS, 1991. 13–17.; PACIONE, 2001. 135–137, 348–353.

tak képesek szabályozni a piaci befektetők akaratával szemben. Az európai városokra tehát csak ritka esetben alkalmazható a chicagói modell.

A 19. század végi, 20. század eleji Hartford társadalomtörténetének vizsgálatához viszont hasznos kapaszkodókat kínál a chicagói iskola. Hartford esetében az iparosodás rendkívül gyors bevándorlásból eredő népességnövekedést eredményezett. A bevándorlók Európából érkeztek, így a 19. század első felében még döntően fehérbőrű, angolszász eredetű és protestáns vallású – White, Anglo-saxon, Protestant, röviden WASP – új-angliai kisváros néhány évtized alatt egy etnikailag színes, társadalmi összetételét tekintve komplex modern várossá fejlődött. Az önkormányzat aktív szerepvállalása, mindenekelőtt a zóna-rendszer bevezetése – a városi tér különböző védettséget élvező ipari, kereskedelmi illetve lakóövezetekre osztása – csak az I. világháborút követően következett be. A 1920-as évekig némi leegyszerűsítéssel elmondható: Hartford fejlődése a liberális kapitalizmusban gyökerezett, mozgatórugója a magántőke volt, a városi tér szervezésében az állami szektor alig játszott szerepet.

Hartfordban az East Side töltötte be azt a sajátos funkciót, amelyet a szakirodalom *port of entry* elnevezéssel illet, és amely Burgess modelljében átmeneti zónaként (*zone in transition*) szerepel. A városközpont közvetlen szomszédságában – Hartford főutcája, azaz a Main Street és a Connecticut folyó között – fekvő, délről az ipari negyed, északról pedig a vasúti töltések által határolt East Side a bevándorlók első megtelepedési zónája volt. Ez volt a város legsűrűltabb része, a bűnözés központja, itt voltak a legrosszabbak a lakás- és életkörülmények, itt volt a legmagasabb a lakóhelyi mobilitás. A korábban megtelepedett bevándorlók, mihelyt megengedhették maguknak, elköltöztek innen, helyüket a folytonosan érkező újabb csoportok vették át. Az e dolgozatban vizsgált fél évszázad alatt végig itt éltek a legnagyobb arányban első illetve második generációs bevándorlók – vagyis olyanok, akik vagy külföldön születtek, vagy legalább egyik szülőjük külföldön született –, mialatt a negyed etnikai összetétele folyamatosan és dinamikusan változott. Az East Side átmeneti állomás volt, nem végállomás a Hartfordban való megtelepedés folyamatában.

A következőkben részletesen tárgyalom a modern piacgazdaság kialakulásával összefüggő demográfiai folyamatokat Hartfordban 1870 és 1920 között, mindenekelőtt az új-angliai város társadalmát alapjaiban átformáló iparosodás által gerjesztett tömeges transzatlanti migrációból eredő népességnövekedést. E félévszázad alatt Hartford lakossága megnégyszereződött, az egykor homogén WASP lakosság egy társadalmi és gazdasági összetételét tekintve komplex népességgé alakult át; a 20. század derekára Hartford lakosságának kétharmada első vagy második generációs európai bevándorló volt. A transzatlanti migráció társadalom- és várostörténeti összefüggései legérzékletesebben a *port of entry*

East Side példáján keresztül ragadhatóak meg. A demográfiai folyamatok városi szintű elemzése után ezért, a chicagói iskola logikáját követve, az East Side etnikai összetételének változásait, a negyed jellemző lakáskörülményeit, továbbá a bevándorló közösségek kulturális életének, társadalmi önszerveződésének egy különleges intézményét, a kocsmát veszem górcső alá.

Előbb azonban fontos néhány szót ejteni a forrásokról. A hartfordi East Side vizsgálata gazdag elsődleges várostörténeti forrásanyagra épül. Az elemzés gerincét a népszámlálások adják. A szövetségi kormány által kumulált, vaskos kötetekben kiadott népszámlálások tízévenként közölnek országos, állami, megyei, illetve városi szintekre lebontott társadalmi és gazdasági természetű adatokat az ország népességének egészéről. E censusok Hartfordra vonatkozó részei népszámlálásokként különböző információkkal szolgálnak; ideális esetben akár az East Side-i kerületek pontos etnikai összetétele is rekonstruálható belőlük. Az egyes lakosokra, épületekre, utcákra vonatkozó adatok, illetve a különböző etnikumok negyeden belüli megtelepedésének mintái viszont csak a kumulált censusok eredetijéül szolgáló, az állami levéltárban őrzött kéziratos népszámlálásokból ismerhetők meg. A kutatás során a kumulált censusokból indultam ki, amelynek hiányait az eredeti kéziratos népszámlálások adataival egészítettem ki. A kutatás másik alapvető forrása az évenként kiadott városi címjegyzékek (*city directory*) voltak. E kiadványok hihetetlenül sokféle információval szolgálnak; egyebek mellett tartalmazzák az egyes emberek lakóhelyét, a bejegyzett társadalmi szervezetek székhelyét és tagságát, lajstromba veszik az üzleti vállalkozásokat, közlik a városra és annak intézményeire vonatkozó legfontosabb információkat, illetve statisztikai adatokat. A kutatáshoz ugyancsak nélkülözhetetlenek voltak a megbízható térképek. Az amerikai várostörténet remek forrása a Sanburn biztosítótársaság által készített térképek, amiken szó szerint minden épület és minden ingatlan tulajdonosa beazonosítható, mi több, az esetek többségében a térkép az épület funkcióját is megjelöli. Hogy a fenti, döntően kvantitatív jellegű forrásanyagot kvalitatív információkkal is kiegészítem, a helyi újsághoz, a *Hartford Courant*-hez fordultam, áttanulmányoztam a kortárs hartfordi reformer, John James McCook írásait, illetve egy jelentősebb fényképfeltáró munkát is végeztem. És természetesen, ha nem is túl gazdag, de a Hartfordra vonatkozó szakirodalom is sokban segítette munkámat.

Az 1840-es évek elején elégedetlenkedő hangokkal volt terhes a hartfordi közélet: az 1837. évi válságot követő években a város gazdasága még mindig nem akart talpra állni. A félúton New York és Boston között fekvő alig tízezres connecticuti folyóparti kikötő- és kereskedőváros frusztrációját csak növelte, hogy hagyományos vetélytársával, New Havennel szemben is lemaradóban volt. A hartfordi üzletemberek a gyáripár fejletlenségét okolták a stagnálásért. Nyugtalanító jel volt, hogy a környező államok – Massachusetts, Rhode Island és New York – városai rendre az iparosodás, mindenekelőtt a textilipar fejlesztésének útjára tértek, aminek révén jelentős népességyarapodásra tettek szert. Ezzel szemben Hartford emberi erőforrásait még a nyugati frontier irányába történő elvándorlás is megcsapolta. Jó esetben csak a *take off* pillanata késett, rossz esetben, és a helyi üzleti köröket ez aggasztotta, Hartford behozhatatlanul lemaradt az ipari forradalom keltette gazdasági versenyben.²⁷

A pesszimista hangok azonban hamar alaptalannak bizonyultak. A harmincas évek csatornaépítése (Enfield Canal), majd pedig a következő évtized vasúti fejlesztése ismét helyzetbe hozta a várost.²⁸ Mindennél fontosabb volt, hogy Hartford sikeresen lobbizott az 1850-es években épülő, Bostont New Yorkkal összekötő fővonal megszerzéséért. Hartford így magáénak tudhatta az iparosodás egyik legfontosabb feltételét: fejlett csatornahálózattal rendelkező folyami kikötő volt mélyen integrálódva az ekkor kiépített vasúti rendszerbe; egyszerűen közlekedési csomópont volt.²⁹

Az 1850-es évektől Hartford Connecticut állam egyik legdinamikusabban fejlődő városává vált. Hartford nem az új-angliai városok mintáját követte, és nem vált egyoldalúan textilipari központtá. Az iparosodás első szakaszában fejlett nyomda-, bőr-, vas- és fém, illetve textiliparral rendelkezett; 1850-re már nyolc öntöde működött a városban. Az 1850-es években pedig sorra nyíltak a jelentősebb üzemek.³⁰ Fegyvergyárainak köszönhetően a polgárháború sem

²⁷ CLOUETTE, 1992. 37–42.

²⁸ 1839-ben megnyílt az első, Hartfordot New Havennel összekötő vasútvonal, nem sokkal később pedig a Hartford és Springfield közötti szakaszt is átadták. A kelet-nyugati vonal – Providence, Finskill, Bristol – 1850-re épült meg és ugyancsak Hartfordon át vezetett. CLOUETTE, 1992. 38–39.

²⁹ CLOUETTE, 1992. 59.; GRANT–GRANT, 1986. 47–54.; WEAVER, 1982. 102–107.

³⁰ 1855-ben nyílt meg Samuel Colt hatalmas fegyvergyára, a *Colt Patent Firearms Manufacturing Company*, ahol a colt néven elhíresült lőfegyvereket gyártották. Ugyancsak ekkor kezdte meg a termelést egy másik nagy fegyvergyár, a *Sharps Rifle Manufacturing Company* is. A *Woodruff and Beach* gőzmotorokat és vasöntödéhez szükséges alkatrészeket, a *Tracy and Fales*

vetette vissza Hartford fejlődését. Az 1860-as évek második felétől pedig rohamos léptéket vett az iparosodás. 1880-ra közel 800 különböző nagyságú üzem működött a városban, ami jól mutatja, hogy Hartfordra nem a Chicago-féle robusztus iparosodás, hanem a közepes és kisméretű, szakértelmet igénylő iparágak megtelepedése volt a jellemző.³¹ Nemcsak Hartford gyáripára fejlődött dinamikusán. A hartfordi üzleti körök találékonyasága révén a város az amerikai biztosítási üzlet fővárosává is vált. Hartford tehát diverzifikált és szakértelmet igénylő iparral, fejlett kereskedelemmel, továbbá egy rendkívül jövedelmező üzletággal, a biztosítással, rendelkezett; érthető, hogy idővel Új-Anglia egyik leggazdagabb városa lett.

Az iparosodás és az urbanizáció összefonódó folyamatai gyökerestül átalakították az egykor otthonos, kényelmesen begyalogolható, társadalmi összetételét tekintve homogén új-angliai várost.³² Mi sem érzékelteti jobban a nagy átalakulást a népességi mutatóknál. 1860-ra Hartford lakossága elérte a 30 ezret. A polgárháborús évek rövid megtorpanása után a város népessége az európai bevándorlásnak köszönhetően robbanásszerűen nőtt. A kérdezőbiztosok 1870-ben 37 ezer, 1880-ban 42 ezer, 1890-ben 53 ezer, a századfordulón 80 ezer,

vasúti kocsikat, a *Brothers and Rogers*, illetve a *Smith and Company* evőeszközöket és ezüsttárgyakat, a *Smith Bourne and Company* bőripari termékeket gyártott. A polgárháború előtti Hartford mindemellett öt nagyobb ruha- és textilgyárral rendelkezett, továbbá egy hatalmas nyomdaipari vállalattal, a *Case Lockwood and Company*-val. CLOUETTE, 1992. 55–61.

³¹ 1880-ban a legnagyobb üzem a 650 embert foglalkoztató Colt-gyár volt. Hasonló méretű volt a korábban Coltnál dolgozó gépészek által alapított gépgyár, a *Pratt and Whitney Manufacturing Company*. Ugyancsak gépgyártással foglalkozott a *Hartford Machine Tool Factory* és az innovatív *Billings and Spencer* vállalat. Ekkor települt meg a városban a varrógépeket gyártó *Weed Sewing Machine Company*, a *Hartford Machine Screw* csavargyár, a fűnyírókat gyártó *Hill's Archimedean Lawn Mower Company*, a kályhákkal foglalkozó *National Stove Company*, a gőzkazánokat gyártó *Hartford Steam Heating Company* és a *Hartford Electric Light* villamossági cég. Az ipari expanzió és az ezzel járó népességnövekedés hatalmas építkezésekkel járt; John C. Meadé volt ez idő tájt Hartford legnagyobb építési vállalata. A századforduló környékén a város legnagyobb üzeme az 1200 embert foglalkoztató *Pope Manufacturing Company* volt. Pope 1895-ben elsőként gyártott autóbilt az USA-ban, fő profilja mégis a bicikligyártás volt. Emellett a fűnyíró- és gumigyártásra – *Hartford Rubber Works* – is rátette a kezét. Mind fontosabbá vált az elektromos készülékek – kapcsolók, elektromos alkatrészek – gyártása is; ebben az ágazatban a legjelentősebb a *Hart Manufacturing Company* volt. A kor csúcstechnológiáját képviselte az írógépgyártás. Az 1901-ben alapított *Underwood Manufacturing Company* és a *Royal Typewriter* munkavállalók százait alkalmazta; ez utóbbi üzem egyben a korabeli világ legnagyobb írógépgyára volt. Az I. világháború előtti időszakban említésre méltó még az 1906-ban alapított, ecseteket gyártó *Fuller Brush Company*. CLOUETTE, 1992. 55–61., 93–95., 213–215.; GRANT–GRANT, 1986. 47–54.; WEAVER, 1982. 102–17.

³² BALDWIN, 1999. 18–20.

1910-ben közel 100 ezer, 1920-ban pedig közel 140 ezer lelket regisztráltak. 1870 és 1920 között tehát Hartford népessége 280%-kal növekedett.

	1870	1880	1890	1900	1910	1920
Amerikában született fehérek			37 658	54 220	65 835	93 014
amerikai szülők			20 804	27 904	31 011	40 327
külföldi szülők			16 854	26 316	34 824	52 687
Amerikában született nem fehérek			1 116	1 872	1 726	4 110
Összes Amerikában született	26 363	31 420	38 774	56 092	67 561	97 124
Külföldön születettek	10 818	10 595	14 456	23 758	31 354	40 912
Ausztria	20	2	104	664	1 865	919
Kanada	299	378	815	2 090	2 077	2 377
Dánia	13	40	272	506	592	619
Anglia	789	995	1 300	1 634	1 653	2 051
Németország	1 458	1 422	2 140	2 700	2 424	1 820
Írország	7 438	6 841	7 613	8 076	7 048	6 116
Olaszország	23	82	350	1 952	4 521	7 101
Litvánia						1 260
Skócia	359	366	499	689	759	937
Svédország	16	72	515	1 714	2 185	2 315
Lengyelország	17	19	19	506		4 880
Oroszország	8	4	492	2 260	6 647	7 654
Egyéb	378	374	337	967	1 583	2 863
Hartford összes	37 181	42 015	53 230	79 850	98 915	138 036

1. táblázat

Hartford lakosságának etnikai összetétele 1870 és 1920 között

A táblázat a U.S. Bureau of the Census 1870., 1880., 1890., 1900., 1910. és 1920. évi népszámlálás népességi adataira épül. A külföldön születettek magukba foglalják a nem fehér bőrű külföldi születésű lakosságot is. Ehhez hasonlóan az amerikai születésű kategória tartalmazza a nem fehér USA-ban született lakosságot is. A korszakban a nem fehér lakosság elsősorban az afrikai amerikaiakat jelenti és kisebb mértékben az ázsiai, illetve más országokból bevándorolt népességet.

A város első jelentős bevándorló csoportját az írek alkották, akik az 1850-es évektől érkeztek nagy számban. Ők szakképzetlen munkásként többnyire az iparosodás hatására fellendülő építőiparban helyezkedtek el. 1870-ben, amikor a város népessége 37 181 fő volt, már 10 343 külföldi születésű személyt mutat a népszámlálás, a lakosságnak tehát 27%-a volt elsőgenerációs bevándorló. Ezzel az aránnyal Hartford elmaradt az országos átlagtól, ami ekkor 34% volt, ugyanakkor hasonló arányokat találhatunk a régió közel azonos nagyságú városáiban, így New Havenben (28%) és Providence-ben (24%). A bevándorlók a régió általános tendenciáinak megfelelően döntő részt Írországból jöttek (7438); rajtuk kívül még Hartford német (1458), angol (789), skót (359) és kanadai (299) származású lakossága volt számottevő. Az írek azonban az első generációs bevándorlók közel 75%-át képviselték, míg a németek alig 14%-át adták. Említésre méltó a skandináv bevándorlók teljes hiánya is, akik általában alig települtek le Új-Angliában.³³

E tendenciák tekintetében az 1870-es évek kevés változást hoztak. 1880-ra Hartford népessége 13%-kal nőtt, elérte a 42 015 főt, etnikai összetétele pedig alig változott. Az első generációs bevándorlók száma 10 595, a város lakosságának egynegyede volt: közülük 6481 volt ír és 1422 német származású. Az 1870-es évekre vonatkozóan már a második generációs bevándorlókról is némi kép alkotható. Az állami szinten kumulált népszámlálási adatok szerint 1880-ban Connecticut népességének 24%-a volt második generációs bevándorló. Hartfordban, ebben a fejlett iparvárosban tehát legkevesebb a népesség egynegyede, de minden bizonnyal ennél többen voltak olyanok, akiknek legalább egyik szülője külföldön született. Mindenekelőtt második generációs írekről, ennél sokkal kisebb arányban németekről, angolokról, skótokról és kanadaiakról van szó. 1880-ban Hartford népességének legkevesebb fele első vagy második generációs bevándorló volt.³⁴

Az 1890-es népszámlálás viszont már említésre méltó változásokra figyelmeztet. A külföldön született népesség száma elérte a 13 608-at; elsősorban ennek köszönhető, hogy Hartford népessége 53 230-ra nőtt. Megjelentek új európai országok képviselői is: így 515 svéd, 272 dán, 350 olasz, és 492 oroszországi bevándorló. Ekkor Hartford lakosságának 56%-a volt első vagy második generációs bevándorló. Legtöbben továbbra is az írek voltak (7613); ők adták a külföldön született lakosság 55%-át. A 2140 fős német közösség az első generációs bevándorlók 15%-át, az 1300 angol 9%-át képviselte. Érdeemes még utalni a város kanadai (815) és skót (499) születésű lakosságára. Mint látható,

³³ Census, 1872. 94, 386–387.; WARD, 1971. 65–67., 76., 78–79.

³⁴ Census, 1883. 113. 540., 682.

kis számban ugyan, de megjöttek az első skandináv bevándorlók. A migráció általános új-angliai folyamataiba illeszkedik, hogy megérkeztek az első olasz és oroszországi – főként kelet-európai zsidó és lengyel – bevándorlók is, míg a Monarchiából szinte egyáltalán nem jöttek Hartfordba.³⁵

Az 1890-es évek nagy jelentőségű demográfiai változásokat hoztak. 1900-ra a város népessége megközelítette a nyolcvanezret (79 850), ami közel 50%-os népességnövekedést jelentett 1890-hez képest. A külföldön születettek száma elérte a 23 758-at, vagyis tíz év alatt közel megkétszereződött. Míg az első generációs bevándorlók Hartford lakosságának 30%-át, a második generációsok 33%-át adták; a századfordulóra Hartford népességének tehát 63%-a volt bevándorló. Az írek (7613), noha továbbra is Hartford legnagyobb bevándorló közösségét alkották, ekkor már csak egyharmadát tették ki az első generációs bevándorlóknak. A németek, kanadaiak és skótok létszáma pedig csak kis mértékben nőtt. Mindeközben a népszámlálás 2260 oroszországi – főleg kelet-európai zsidó, jóval kisebb részben litván, illetve a kongresszusi Lengyelországból származó lengyel –, 1914 olasz, 1714 svéd, 664 ausztriai és 506 lengyel hartfordi megtelepedéséről számol be. Hozzá kell tenni, hogy nyilvánvaló okokból a lengyelekre vonatkozó adatok krónikusan megbízhatatlanok – saját kategóriájukon kívül akadnak még lengyelek az oroszországiak és ausztriaiak között is. A hartfordi bevándorlás általánosságban az új-Angliai folyamatoknak megfelelően alakult. Papírforma szerint zajlott az olasz és orosz bevándorlás. Mindkettő az 1890-es években vett fokozatosan lendületet, 1900-ra pedig az olaszok és kelet-európai zsidók már láthatóan kiépítették a városba vezető migrációs láncokat.³⁶ Ami a Monarchiát illeti, egy érdekes trend rajzolódik ki. Viszonylag sok ausztriaiaként regisztrált bevándorló érkezett Hartfordba, a magyarként kategorizáltak száma viszont elenyésző (95) volt. Ez nem csak eltérő migrációs láncokkal, de e kategóriák zavarosságával is magyarázható. Végül érdekes még a regionális folyamatoktól eltérő, hirtelen lendületet vett svéd bevándorlás is. Minden bizonnyal egy jól működő migrációs lánc állhat e viszonylag jelentős svéd bevándorlás hátterében.³⁷

A következő tíz évben Hartford lakossága kis híján elérte a százezret (98 915). 1910-re a város népességének már kétharmada első (32%) vagy második ge-

³⁵ Census, 1897. 453., 670–673.; WARD, 1971. 65–67.

³⁶ A hatvanas évektől nagy lendületet vett interdiszciplináris migrációkutatás egyik legfőbb eredménye az informális hálózatok, mindenekelőtt az úgynevezett migrációs láncok (chain migration) jelentőségének felismerése volt. A kifejezés a migrációt erősen befolyásoló személyes tényezőkre, az egyéni preferenciákra, információs hálózatokra, bejáratott migrációs csatornákra utal.

³⁷ Census, 1901–1902. 648., 796–799.; WARD, 1971. 71–75., 77–81.

nerációs (35%) bevándorló volt. Ez egyben azt is jelenti, hogy Hartfordban az első generációs bevándorlók aránya magasabb volt, mint az amerikai nagyvárosokban általában (29%). Ez azonban nem hartfordi sajátosság: Új-Anglia déli részén jellemzően magasabb volt az első generációs bevándorlók aránya az országos átlagnál; New Haven (32%), Worcester (33%), Providence (35%) és Bridgeport (36%). A még mindig legnépesebb ír közösség (7048) a külföldön születettek 22%-át adta. Ugrásszerűen megnőtt viszont az oroszországi bevándorlók száma (6647); az első generációs bevándorlókhoz viszonyított arányuk 21% volt. Az is igaz, hogy az orosz kategória kelet-európai zsidók mellett litvánokat, mindenekelőtt pedig nagyszámú lengyelt is magában foglalt. Az olaszok létszáma tíz év alatt 2,4-szeresére nőtt, elérte a 4521-et, az első generációs bevándorlók 14%-át. Figyelemreméltó még az ausztriaiként kategorizáltak ugrásszerű növekedése is: létszámuk megháromszorozódott és 1865-re nőtt. Ez feltehetően a nagyszámú lengyel, illetve galíciai zsidó bevándorlással magyarázható. 1910-ben ugyanis a népszámlálás nem használt külön lengyel kategóriát, a lengyelek döntő többségét az oroszországi és ausztriai bevándorlók közé sorolták. A német, kanadai, angol, skót és skandináv – így a korábban hirtelen megugrott svéd – bevándorlás ekkor már stagnált. Mindezek alapján elmondható, hogy a hartfordi folyamatok szinte tükörszerűen leképezték az új-angliai trendeket. Az olaszok, akik hagyományosan számarányuknak megfelelően éltek Új-Angliában, Hartford harmadik legnagyobb bevándorló közösségét hozták létre. A kelet-európai zsidók ekkorra már ugyancsak számarányuknak megfelelő számban telepedtek meg a régióban. A zsidó közösségek a migrációs láncokat az ország minden táján működtetett *Immigrant Removal Office* koordinálásával építették ki. Hartford a New Yorkba érkező zsidók második állomásává vált; népszerűségét erős gazdasága és a metropoliszhoz való közelsége magyarázza.³⁸ 1910-re a kelet-európai zsidóság Hartford második legnagyobb bevándorló közössége lett. Pontos lélekszámuk a lengyelek számának ismerete hiányában azonban nem határozható meg; feltehetően 5000 körül lehetett.³⁹

Az 1910-es években döntőrészt a fenti, Új-Angliára általánosan jellemző trendek folytatódtak. Hartford lakossága folyamatosan és lendületesen nőtt, 1920-ra már majdnem 140 ezer volt (138 036). A külföldön születettek (40 912) a lakosság 29%-át, a második generációs bevándorlók (52 687) 38%-át tették ki, ami egyben azt is jelzi, hogy a világháború alatt a bevándorlás valamelyest lelassult. Az első, illetve második generációs bevándorlók együttesen így is a

³⁸ DALIN–ROSENBLAUM, 1997. 50–51.

³⁹ Census, 1913. 263.; WARD, 1971. 71–75, 77–81.

város népességének 67%-át alkották. Hartford legnagyobb bevándorló csoportja ekkor már a kelet-európai zsidóság volt. Az oroszországi bevándorlók 7654-en voltak, ami az első generációs bevándorlók 18%-át jelentette. A második legnagyobb közösség az olaszoké (7101) volt 17,3%-kal, míg az írek (6116) voltak a harmadikak 15%-kal. A többi bevándorló csoport esetében az 1910-es években nem történt érdemi változás; egyedül a lengyelek jelentettek kivételt. Az 1920. évi census végre pontos adatokat ad a lengyel bevándorlók létszámát illetően. A 4880 fős lengyel közösség az első generációs bevándorlók 12%-a volt, ami Hartford negyedik legnagyobb bevándorló csoportjává tette a lengyeleket. Érdekes megfigyelni, hogy e tíz év alatt az ausztriaiak száma viszont közel a felére, 919-re csökkent. Mindez megerősíti, hogy korábban sem az osztrákok, hanem a galíciai lengyelek telepedtek le Hartfordban. Végül érdemes felfigyelni egy új trendre, nevezetesen a déli államokból érkező fekete migránsok létszámának hirtelen megugrására. Míg 1910-ben mindössze 1745 fekete élt Hartfordban, 1920-ra számuk 2,4-szeresére nőtt és elérte a 4355-öt. De ez már az úgynevezett *Nagy migráció* történetéhez tartozik.⁴⁰

Összegzőképpen elmondható, hogy az általános történelmi folyamatoknak megfelelően Hartford iparosodása migrációból eredő, hatalmas népességnövekedéssel járt. Hartford esetére összpontosítva lényegében az iparosodás, az urbanizáció és a bevándorlás egymással szorosan összefonódó folyamatainak működése vált nyomon követhetővé. Az ipari expanzió munkaerő éhsége tömeges bevándorlást feltételezett, ami a transzatlanti migrációból merített. A vizsgált ötven év alatt a város népessége közel megnégyszereződött. Mindez azzal járt, hogy az egykor homogén WASP város szinte egy emberöltő alatt vált etnikailag, gazdasági és társadalmi összetételét tekintve komplex várossá. A századfordulótól a város népességének kétharmada első vagy második generációs bevándorló volt. Mindemellett Hartford népessége, az új-angliai régióra jellemző tendenciáknak megfelelően, szüntelenül átalakult. 1880-ig az írek, a németek és a kanadaiak voltak a város fontosabb etnikumai. Az 1880-as és 1990-es években viszonylag nagy számban érkeztek svédek a városba. A valódi demográfiai fordulat az *új bevándorlók*, vagyis az olaszok, kelet-európai zsidók és lengyelek, tömeges megtelepedésével a századforduló éveiben bontakozott ki.⁴¹ Hartford ilyen értelemben szinte teljesen leképezte a kor meghatározó

⁴⁰ Census, 1923, 163.

⁴¹ A Dél- és Kelet-Európából érkező bevándorlókat az „új bevándorláshoz” szokták sorolni. A korszakban rögzült elnevezés egyszerre kronológiai és minősítő. Egyrészt igaz, hogy Olaszországban és Kelet-Európában a bevándorlás majd félévszázaddal később vett lendületet. Másrészt ez a bevándorlás minőségileg más volt: a bevándorlók többsége gyáripari munkásként, nem pedig farmerként dolgozott Amerikában. A különbségtétel arra

gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatait. Mindez pedig megerősíti e dolgozat premisszáját, vagyis hogy az East Side-i vizsgálódásból nyert közelkép az amerikai urbanizáció általános folyamataira enged következtetni.

Etnikai csere az East Side-on

Az East Side néven emlegetett városnegyed a népszámlálás az V. és a VI. kerülettel azonosította. Az 1860-as években messze ezekben a kerületekben volt a legmagasabb a külföldön születettek, tehát túlnyomórészt az írek aránya. Sajnos az 1880. évi census e tekintetben sem ad pontos tájékoztatást. Mivel azonban a bevándorlás struktúrájában nem történt érdemi változás, az 1870. évi censusban tükrözött viszonyok az 1870-es évekre is kiterjeszthetőek. Az V. kerületben az első generációs bevándorlók aránya közel 42%, a VI. kerületben 40% volt. Ennél feltehetően némileg alacsonyabb volt a második generációsok aránya. Az East Side népességének tehát 70-80%-a első vagy második generációs bevándorló volt, ami jóval meghaladta a hartfordi arányokat. Ez egyben azt is jelenti, hogy az írek az East Side lakosságának több mint felét tették ki. Az első és második generációsok létszámát közel azonosnak véve az 1860-as és 1870-es években az ír népességet 13 és 16 ezer közöttire becsülhetjük. Az East Side-on élt tehát valószínűleg az ír népesség közel fele. Érdemes hozzátenni, hogy ekkor a városban összesen hét kerület volt, az East Side-on pedig a teljes népesség mindössze 27%-a élt. Helytálló tehát az a következtetés, hogy az East Side a korban egy ír etnikumú, ír karakterű városnegyed volt.⁴²

Disszertációjában Bruce Clouette részletesen foglalkozik az 1850 és 1890 közötti East Side-dal. Az írek koncentrációját az East Side főutcája nyomán

utal, hogy az új bevándorlók már nem „telepesek,” hanem a nemzetközi munkaerőpiacon munkát kereső egyszerű migránsok voltak. E tendenciák idővel a hagyományos, „régibevándorlókra” is igazak voltak. Az új bevándorlók megítélésébe azonban nem kevés rasszista felhang is keveredett; az amerikaiak szerint gyanús országokból jöttek, nehezen asszimilálhatóak, a teuton-angolszász fajnál alsóbbrendűek voltak, fejletlen volt demokratikus kultúrájuk, és mindezen felül még katolikusok is voltak. Ahogy azt Matthew JACOBSON ragyogó könyve (1998) kimutatja: Amerikában fehéreknek számítottak, de nem egészen. Korábban csak a katolikus íreket fogadta hasonló ellenszenvvel a „tősgyökeres” lakosság. A társadalmi nyomásra mind komplexebb amerikai bevándorlási törvények és intézményrendszerek, kiváltképpen az 1921., illetve az 1924. évi törvények célja kifejezetten az új bevándorlók számának visszaszorítása volt.

⁴² Census, 1872. 94., 386–387.; Census, 1883. 113., 540., 682.

1. térkép: Hartford, 1869
Forrás: *Atlas of the City of Hartford 1869*. Springfield, Mass.,
Richards, 1869.

Front Street negyedként is emlegetett városrészben számos tényezővel magyarázza. A legfontosabb tényezőnek az alacsony ingatlanárak számítottak, illetve az, hogy az East Side közel feküdt Hartford ipari negyedéhez, vagyis az írek nagy részének munkahelyéhez. A migrációs láncok, családi és baráti kapcsolatok ugyancsak az írek East Side-i megtelepedésének útját egyengették. A közösség belső kohézióját erősítette, hogy itt épült fel az első ír katolikus templom, itt voltak a fontosabb ír szervezetek – *St. Patrick's Society*, *St. John's Sick and Burial Society*, *Ancient Order of Hibernians*, *Emerald Benevolent Society* – központjai, illetve az ír üzleti vállalkozások, mindeneke előtt kocsmák, mosodák és üzletek is. Mindez tehát a chicagói iskola tétéleit támasztja alá. Az érem másik oldala az, hogy az alsóbb rendű fajnak, vagyis szegénynek, ostobának és lustának tartott írek, akik mindennek tetejébe még katolikusok is voltak, számos fórumon szembeültek diszkriminációval. Így volt ez az ingatlanpiacon is, ami által a város egyes negyedeiben falakba ütközött megtelepedésük.⁴³ Jól mutatja a WASP lakosság East Side-ről alkotott véleményét az, hogy a városnegyedet nemes egyszerűséggel disznófalvának (*Pigville*) nevezték. „Tiszteletre méltó” amerikai aligha élt a mocskos, túlszűfolt Front Street-i negyedben. A vizsgált korszakban a WASP lakosság kontaktusa a negyeddal a jó- vagy kevésbé jószándékú reformtörekvésekben, a bűnözés, az alkoholizmus és a prostitúció szegregációjában, illetve felszámolásában öltött testet.⁴⁴

Az 1890. évi census által dokumentált demográfiai változások megváltoztatták az East Side etnikai arculatát. A források azonban továbbra is hallgatagok. Míg a korábbiakban a bevándorlókra vonatkozó kumulatív adatokat az írekre alkalmazhattuk, erre az időszakra az etnikai képlet komplikáltabbá vált, így ez a módszer már nem használható. Az országosan kumulált népszámlálások viszont csak annyiban fejlődtek, hogy az első generációs bevándorlók mellett az amerikai születésű kategórián belül elkülönítették a második generációs bevándorlókat a tősgyökeres lakosságtól. A kéziratos népszámlálások sajnos elpusztultak a levéltárban. Nem marad más tehát, mint hogy feltételezzük: az új bevándorlók jelentős része – a skandinávok közül kevesebben, míg a későbbi censusok alapján feltételezhetően az oroszországiak többsége – az East Side-on telepedett meg. A negyedben változatlanul az ír etnikum volt a legnépesebb, arányuk feltehetően még mindig megközelítette az 50%-ot. Az új bevándorló csoportok érkezésével a negyed etnikai összetétele valamivel színesebbé vált. Erre utal az is, hogy a bevándorlók aránya jelentősen megnőtt az East Side-on. Az első és második generációs bevándorlók az V. ke-

⁴³ CLOUETTE, 1992. 121–149.

⁴⁴ E reformtörekvések történetét követi végig Peter BALDWIN kiváló könyve (1999).

rület népességének 74%-át, a VI. kerület 84%-át adták, míg a város egészét tekintve ez az arány alig változott és 56% volt. Ez egyben azt is jelzi, hogy a bevándorlók mindinkább a negyed északi részében kezdtek megtelepedni.⁴⁵

Az 1890-es évek nagy jelentőségű demográfiai változásairól még mindig csak közvetve alkothatunk képet, merít az egyes etnikai csoportok bontásában az 1900. évi népszámlás sem szolgáltat adatokat az East Side lakosságáról. 1895-ben újrarajzolták Hartford kerületeinek határait, és tízre növelték számukat. Az V. és a VI. kerületeket jelentősen megnövelték, és I., illetve II. kerületeknek számozták át őket. E kerületek lélekszáma így jelentősen, 8364, illetve 9771 lakosra nőtt. Az East Side a város lakossága 18%-ának volt otthona, ezzel szemben az első és második generációs bevándorlók 30%-a élt itt. Sehol másutt nem volt ilyen magas a bevándorlók koncentrációja: az I. kerület népességének 80%-a, a II. kerület 82%-a volt bevándorló. Másrészt ezekből az adatokból az is világos, hogy a városban élő bevándorlók döntő többsége, az első generációsok 66%-a, a második generációsok 75%-a nem az East Side-on élt. Az East Side igazi *port of entry* negyed volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy minden bevándorló, vagy akár csak a többségük is itt telepedett volna meg. Az East Side-on egyszerűen csak magasabb volt a bevándorlók aránya, mint máshol. Figyelemre méltó, hogy míg 1890-ben az East Side-on a férfiak és nők aránya (52%–48%) kiegyenlített volt, és alig tért el a Hartford más kerületeiben mért adatoktól, addig a századfordulóra jelentősen megváltozott ez az arány (56%–44%). A férfiak túlsúlya egyben az új típusú munkaerőpiaci bevándorlás előtérbe kerülésére és a családos megtelepedés háttérbe szorulására utal.⁴⁶

Az 1900. évi népszámlálási adatok eredeti kéziratos ívei jól mutatják, hogy az orosz származású zsidókat leszámítva az East Side-i bevándorlók ekkor még nem alkottak zárt etnikai közösségeket. A Front Street, vagyis az East Side tengelyeként és legfőbb gazdasági ütőereként funkcionáló utca lakosságát nyomon követve tisztább kép alkotható a bevándorlók megtelepedési mintáiról. A Front Street déli szakaszán továbbra is jelentős, főként második generációs ír lakosság élt. Környezetükben németek, kisebb mértékben olaszok, ausztriaiak, kis számban magyarok, oroszok, skandinávok és románok éltek. A Front Streeten észak felé haladva a heterogenitás még feltűnőbbé válik: a németek és az írek mellett mind jelentősebbé vált az olaszok és az oroszok jelenléte is. Az East Side szívében pedig a kép rendkívül sokszínű: olaszok, németek, oro-

⁴⁵ Census, 1897. 453., 670–673.

⁴⁶ Census, 1901–02. 648., 796–799.

	1870*		1880		1890	
	V. kerület	VI. kerület	V. kerület	VI. kerület	V. kerület	VI. kerület
Fehérek	3 694	6 089			4 099	5 407
Amerikában születettek	2 205	3 794			2 567	2 968
Amerikai szülők					924	730
Külföldi/ vegyes-házasságú szülők					1 643	2 238
Külföldön születettek	1 565	2 496			1 532	2 439
Ausztria						
Kanada						
Anglia						
Németország						
Írország						
Olaszország						
Litvánia						
Lengyelország						
Románia						
Oroszország						
Egyéb						
Nem fehérek	7 6	201			183	137
Kerület összes	3 770	6 290	4 172	4 756	4 282	5 544
Férfi					2 305	2 824
Nő					1 977	2 720

* 1870-ben a nem fehér lakosság származását nem lehet meghatározni (a népszámlálásban színesbőrű). Vagyis az 1870-ben Amerikában, illetve a külföldön született kategóriák a nem fehér lakosságot is tartalmazzák. A nem fehér népesség alacsony száma miatt ez nem befolyásolja jelentősen a táblázat adatait.

	1900		1910		1920
	I. kerület	II. kerület	I. kerület	II. kerület	II. kerület
Fehérek	8 183	9 547	8 402	11 218	20 037
Amerikában születettek	4 654	4 964	3 991	5 004	9 889
Amerikai szülők	1 455	1 479	687	1 025	1 138
Külföldi/ vegyes-házasságú szülők	3 199	3 485	3304	3 979	8 751
Külföldön születettek	3 529	4 573	4 411	6 214	10 148
Ausztria			793	375	267
Kanada			66	72	88
Anglia			77	78	111
Németország			134	92	75
Írország			464	363	362
Olaszország			1 659	1 848	4 265
Litvánia					302
Lengyelország					1 685
Románia			26	158	85
Oroszország			981	3 072	2 582
Egyéb			211	156	326
Nem fehérek	181	224	121	105	1 293
Kerület összes	8 364	9 771	8 523	11 323	21 330
Férfi	4 901	5 279	4 815	6 021	11 639
Nő	3 463	4 492	3 708	5 302	9 691

2. táblázat

Az East Side-i kerületek etnikai összetétele 1870 és 1920 között

A táblázat a U.S. Bureau of the Census 1870., 1880., 1890., 1900., 1910. és 1920. évi népszámlálásának népességi adataira épül. Az üresen hagyott rubrikák az adatok hiányát jelzik. A külföldi születésű népességet kivonások alapján határoztam meg. A többi adatot a népszámlálások megadták. A kerületeket kétszer rajzolták át: 1895-ben az 5. és 6. kerületeket megnövelték és átszámolták 1-esre és 2-esre, 1915-ben pedig e két kerületet összevonták, és 2-essé számolták át.

szok és még mindig, habár kisebb mértékben, írek laktak itt. A két kerület határát a Talcott Street jelölte. Innen északra, vagyis a II. kerületben az etnikai összetétel jelentősen más volt. A negyedet oroszok és kisebb mértékben olaszok lakták. Érdekes, hogy észak felé továbbhaladva egy meglehetősen homogén orosz zsidó közösség képe bontakozik ki. Látható tehát, hogy az ír és a kisebb német közösség mellett ekkor már mindinkább az új bevándorlóknak jutott az East Side-on a főszerep.⁴⁷

Az 1910. és az 1920. évi censusok az első generációs bevándorlók esetében már az egyes etnikai csoportok bontásában is közölnek adatokat. Az East Side etnikai összetételéről így meglehetősen pontos képet kaphatunk a külföldön született népesség vonatkozásában. Az I. kerület lakosságának 92%-a, a II. kerület 91%-a első vagy második generációs bevándorló volt. Az olasz lakosság rendkívül nagy arányban koncentrálódott az East Side-on: az I. kerület 19%-a, a II. kerület 16%-a volt első generációs olasz. Ez egyben azt is jelentette, hogy a két East Side-i kerület – közel azonos arányban – a teljes Olaszországban született lakosság 78%-ának lett új otthona. Az oroszországi zsidók esetében hasonlóan nagy mértékű East Side-i koncentrációt mutat a census, ők viszont az olaszokkal ellentétben eltérő arányban telepedtek meg a két kerületben. Az I. kerület lakosságának alig 12%-a, a II. kerületben élőknek viszont 27%-a volt első generációs orosz bevándorló; ez utóbbi városrészben tehát a teljes első generációs bevándorló népesség fele Oroszországból érkezett, döntő részben pedig zsidó volt. Az Oroszországban születettek 15%-a élt az I., 46%-a a II. kerületben, vagyis 61%-uk East Side-i lakos volt. E két etnikum tehát az 1860-as és 1870-es évek ír koncentrációjának mértékét is meghaladó arányban élt Hartford *port of entry* negyedében – akkor az első generációs írek durván fele élt az East Side-on. Az is elmondható, hogy az 1890-es években etnikailag rendkívül színes East Side ekkora már elsősorban kelet-európai zsidó, illetve olasz negyeddé vált. Különösen igaz ez a II. kerületre, ahol az első generációs bevándorlók 79%-a e két etnikumhoz tartozott.

A népszámlálás kéziratos ívei pontos képet adnak az egyes etnikai csoportok elhelyezkedéséről a negyedben. Az East Side déli része még őrizte a korábbi etnikai heterogenitást. A Front Street környéke nagyrészt olasz negyed volt, de éltek itt jóval kisebb arányban a már megszokott etnikumok és más újonnan érkezeti bevándorló csoportok képviselői is. Igaz, a régebbi bevándorlók nagy

⁴⁷ *Twelfth Census of the United States, 1900. Manuscript Population Schedule* (Hartford: Connecticut State Archives, Connecticut State Library), microfilm, roll, 136, 137, 138.

1. kép

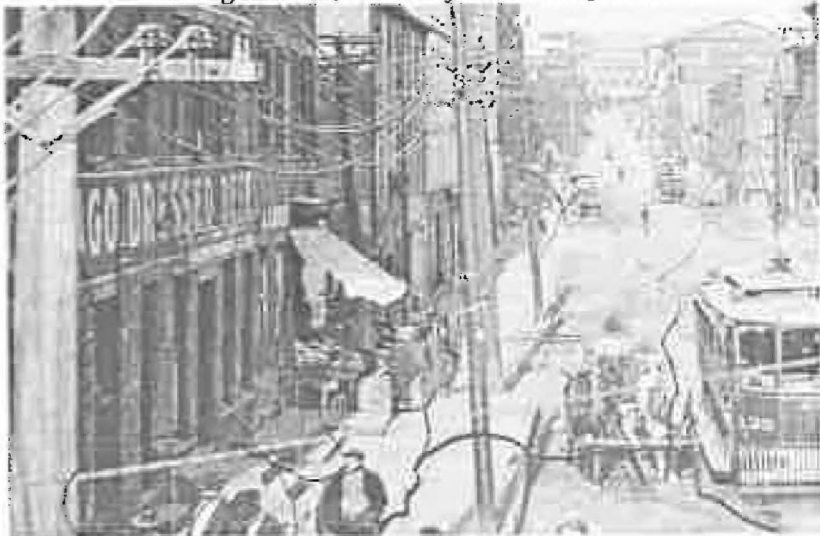
A Front Street, a századforduló környékén

A Front Street az East Side tengelye, kulturális, gazdasági és „szimbolikus”
útőre volt. A városrészt gyakran emlegették Front Street negyedként is.

2. kép

Morgan Street, a századforduló környékén

Egy átlagos nap a Morgan Streeten.

3. kép
A Charles Street-i piac, 1912

A Charles Street-i piac a húszas évekig az East Side legfontosabb piaca, egyben a kis kocsikkal házaló zsidó kereskedők kiindulópontja volt.

4. kép
Kóser csirkevágás a Charles Street-i piacon, 1912

A kóser csirkevágás példája jól szemlélteti, hogyan keveredett a negyed életében a modern a hagyományos életformával.

5. kép
Hátsó udvar I. (Szennyes), 1912

A hátsó udvarok az East Side-on rendkívül mocsokosak, egészségügyi szempontból veszélyesek voltak. Mivel az East Side a belváros közvetlen közelében volt, számos reformkezdeményezés összpontosított a köztisztaság előmozdítására.

6. kép
Yellin kocsmája, kívülről a Windsor Street 177 alatt, 1910

Yellin Meyer, feltehetően unokájának kezét fogva, büszkén áll kocsmája előtt. Hartford WASP lakossága gyakran okolta a kocsmákat a családi élet tönkretételéért. Ez a kép viszont merőben mást sugall: mintha az East Side lakói számára a kocsmák és a családi élet akár békében is megférhettek egymással.

7. kép: *Patsie Fusco kocsmája a Front Street 526. alatt, a Talcott Street sarkán, 1912*

Fuscoé volt a város leghírhedtebb kocsmája és kuplerája. Számos keresztény, illetve feminista reformszervezet támadta a kocsmát. Ezt a képet is egy a női szavazójogért küzdő szervezet, a *Connecticut Women Suffrage Association* készítette. A kép hűen tolmácsolja azt a kulturális szakadékot, amely elválasztotta az East Side lakóit a jómódú középosztálytól. A kép baloldalán álldogáló feltehetően olasz banda már önmagában aggodalomra adott okot, a bordély bejáratának lépcsőjén üldögélő kisgyerek viszont egyenesen reformokért kiáltott – vélték e jóra való asszonyok. A Main Street innenső oldaláról nézve ugyanakkor semmi különleges nem volt ebben a mindennapi életképben. A kocsmá és a kupleráj, a chicagói iskola szavaival élve, az East Side morális rendjéhez tartozott.

8. kép: *Hátsó udvar II. (Baromfi), 1912*

Urbánus környezet alig öt percre a belvárostól...

része, így az írek is, erre az időszakra már elhagyták az East Side-ot.⁴⁸ A Talcott Streettől északra egyre jobban érezhető volt az orosz jelenlét, míg az East Side északi része, a Windsor Street környéke karakteresen orosz zsidó negyeddé vált. A férfiak és nők aránya kiegyenlítettebb lett (54%-46%), amit a tömeges zsidó bevándorlás magyaráz; ők jellemzően családosan érkeztek, hogy végleg Amerikában telepedjenek le.⁴⁹

Az olaszok nagymértékű szegregációját hasonló körülmények magyarázták, mint korábban az írekét. A legfontosabb az volt, hogy az East Side változatlanul a legolcsóbb és a leginkább leromlott állapotú városnegyed volt, és közel feködött a döntőrészt szakképzetlen munkásként dolgozó olaszok munkahelyéhez az ipari negyedben. Az állandó tömeges bevándorlás hatására a mobilitás rendkívül magas volt a negyedben. A migrációs láncok az olaszok esetében kitüntetetten fontosak voltak. Hartford általában az olaszok második állomása volt, így noha arányosan többen jöttek Közép-Itáliából, mint máshonnan, mégis minden olasz régió képviseltette volt. A családos migráció nem volt jellemző, a férfiak inkább egyedül jöttek, és csak később jöttek utánuk rokonaik, barátaik. Bevett gyakorlat volt, hogy az olasz háztartásokban egy vagy két albérlő – távoli rokon, vagy barát – is élt.

Az olaszoknál különösen nagy szerepe volt a közösségi összetartásnak. Nemcsak a templomról és etnikai szervezetekről, de a hétköznapi élet kis intézményeiről – kocsmá, étterem, borbély, üzletek, zöldséges, pék – is fontos megemlékezni. A boltosnál vezetett hitel, az olasz ételek vagy a munkahelyközvetítés a helyi kocsmában mind olyan tényezők voltak, amelyek fontos társadalmi funkciót töltek be, egyben sajátos hangulatot is kölcsönöztek az East Side olasz részének. Ne felejtjük el, hogy az írekkel ellentétben az olaszok közül sokan nem beszéltek angolul, így helyi hálózatok nélkül aligha bol-

⁴⁸ A második generációs írek, akik jellemzően már szakképzett munkásként dolgoztak vagy kisebb üzleti vállalkozásaik voltak, fokozatosan Hartford délnyugati részére, a Broad, Lawrence, Ward és Park Street által határolt övezetbe költöztek. Második megtelepedési helyükön az írek kevésbé zárt közösségekben, WASP lakosság, második generációs németek, illetve skandinávok között éltek. Szervezeteik, üzleti vállalkozásaik – így a boltok és kocsmák egy része – ugyancsak velük költöztek. A legsikeresebbek, akik felveselkedtek magukat a hartfordi elit soraiba, a Farmington Avenue közelében, illetve a Washington Street mentén telepedtek le. Mindez a chicagói iskola által vázolt modellt erősíti meg. A második megtelepedési hely a szegregáció és asszimiláció közötti félút volt. Azok, akik az elit soraiba kerültek, már egyáltalán nem akartak saját etnikai közösségeikben élni. CLOUETTE, 1992. 162–163.

⁴⁹ Census, 1913. 263.; *Thirteenth Census of the United States, 1910. Manuscript Population Schedules* (Hartford: Connecticut State Archives, Connecticut State Library), microfilm, reel 132, 133.

dogultak volna. Az olaszoknak, mint korábban az íreknek, a rasszizmussal is meg kellett küzdeniük. Kísértetiesen hasonlóak voltak az olaszokkal szembeni sztereotípiák: a WASP lakosság szerint az olaszok verekedősek, temperamentumosak, bűnözésre hajlamosak, lusták és rendetlenek voltak, joggal éltek tehát szegénységben. Hátrányuk származott katolikus hitükből is, és gyakran vádolták őket azzal, hogy éretlenek a demokráciára. Az olasz képlet egyik sajátossága, hogy ők nem igyekeztek mindenáron elhagyni a negyedét. Az 1960-as évekig, amikor egy városrehabilitációs program keretében az East Side-ot teljesen lerombolták, a Front Street környéke még őrizte a negyed olasz arculatát. Az is igaz, hogy 1940-re a második generációs olaszok nagy része már elköltözött innen.⁵⁰

A város harmadik szegregált európai bevándorló közössége a kelet-európai zsidóké volt. Hartford a zsidók esetében is jellemzően második megtelepedési hely volt; ezt a folyamatot a német zsidók által alapított *Immigrant Removal Office* koordinálta. Az East Side északi részén való megtelepedést a már többször emlegetett tényezők magyarázzák; itt elég csak a zsidóságra vonatkozó specifikus szempontokat említenem. Mindenekelőtt a zsidó vallás fontosságát érdemes hangsúlyozni: az East Side-on már az 1880-as években is több ortodox zsinagóga működött. A zsidóság fejlett közösségi intézményhálózattal – egyebek mellett vallási, oktatási, kulturális, segélyező, szabadidős és sportegyesületek – rendelkezett. Az etnikai negyedek egyik gyakran emlegetett funkciója, hogy lehetőséget kínálnak egy kisvállalkozói réteg kialakulására.⁵¹ A zsidóság integrációjában az üzleti vállalkozásoknak kulcsszerep jutott: az új-angliai zsidóság hétszer akkora valószínűséggel vállalkozott, mint a régióban megtelepedő más etnikai csoportok együttvéve. A zsidók általában nem szakképzetlen munkásokként, hanem mint kisvállalkozók igyekeztek boldogulni. A kis kocsival házaló zsidó kereskedő az East Side egyik jellegzetes figurája volt. Többségük arra törekedett, hogy néhány év alatt üzletet béreljen, és megbízhatóbb jövedelemre tegyen szert. E szempontok a zsidóság erős belső csoportkohéziójára utalnak. A kirekesztés azonban éppen úgy a képlet része volt, mint más etnikumok estében. Sőt, mint azt számos forrás tanúsítja, a kelet-európai zsidók-

⁵⁰ Ekkorra már az olaszok mindössze 21%-a élt a negyedben, míg 23%-uk az Upper Albany, másik 23%-uk a Franklin Avenue környékén lévő olasz kolóniákban telepedett le, a maradék 33% pedig szétszóródott a városban. Az olaszok második megtelepedési helyei változatlanul jelentős csoportkohéziót mutattak. CLOUETTE, 1992. 261–292.

⁵¹ Az írek és a németek esetében a kocsmák és az üzletek egyszerre voltak kulcsfontosságú közösségi intézmények és a társadalmi mobilitás fontos kitörési pontjai.

nak nemcsak az antiszemitizmussal, de a korábban érkezett németországi zsidók ellenérzéseivel is meg kellett küzdeniük.⁵²

1915-ben összevonták, vagyis politikailag lefokozták a két East Side-i kerületet. Az így létrehozott II. kerület a város legnépesebb, az 1920-as népszámláláskor 21 330 lakosnak otthont adó kerülete lett. A bevándorlók koncentrációja továbbra is itt volt a legmagasabb. 1920-ban az East Side lakosságának 48%-a külföldön született, 41%-a második generációs bevándorló volt. Az európai bevándorlók arányának szerény csökkenését a déli feketék migrációja kompenzálta, ami ugyancsak az East Side-ot érintette a leginkább: 1920-ig Hartford fekete lakosságának 30%-a itt telepedett le. Az East Side elsősorban olasz negyed volt: ők adták a negyed első generációs bevándorlóinak 42%-át, ami azt jelentette, hogy az Olaszországban születettek 60%-a élt itt. Az oroszországi zsidók egyenlően oszlottak meg a II., illetve az ettől északra lévő III. kerületben. Az East Side-on az orosz születésűek 34%-a, a III. kerületben 33%-a élt. Az East Side első generációs bevándorlóinak tehát 42%-a olasz, 25%-a orosz születésű volt. A hagyományos értelemben vett Front Street környéki East Side olasz, a Windsor Street környéki városrész pedig kelet-európai zsidó negyed volt. A zsidó negyed határa a korábbi trendeknek megfelelően északra tolódott ki. A negyed harmadik legnagyobb első generációs bevándorló közössége a lengyeleké volt, akik az East Side déli részén és az ettől délre elterülő kerületben éltek; az első generációs lengyelek 35%-a élt az East Side-on.⁵³

Mіндеzt összegezve elmondhatjuk, hogy a *port of entry* East Side – Burgess szavaival az átmeneti zóna – a város minden más negyedénél jobban leképezte az iparosodás által gerjesztett migrációból eredő népességnövekedés demográfiai fordulatait. Az 1870-es és 1880-as években az East Side karakteresen ír negyed volt, de megtelepedtek itt kisebb számban német, kanadai, angol és skót bevándorlók is. A WASP lakosság ugyanakkor szinte egyáltalán nem élt a negyedben. Az 1880-as és 1890-es évek táján érkező svédok relatíve kis számban telepedtek meg az East Side-on. Ebben az időben a középosztályba igyekvő, többnyire második generációs írek – és persze más etnikumok képviselői is – elkezdték elhagyni a negyedet és a város jobb övezeteibe, Burgess meghatározása szerint a harmadik zónába költöztek. A folytonos bevándorlásnak köszönhetően 1880-ra már a negyed lakosságának közel 80%-a első vagy második generációs bevándorló volt. Az 1890-es évek végétől az olaszok és a kelet-európai zsidók fokozatosan az East Side domináns etnikumaivá váltak. Ennek köszönhetően a századfordulótól a negyedben a bevándorlók aránya stabilan

⁵² DALIN-ROSENBLAUM, 1997. 51–56.

⁵³ Census, 1923. 163.

90% felett maradt. Az 1900. évi népszámlálás kéziratosaiból jól látható, hogy egy rövid átmenet idejére az East Side egy színes, soknemzetiségű negyeddé vált. Északi részén azonban már egy karakteres orosz zsidó negyed kezdett formálódni. Az írek, továbbá a németek, a skandinávok és a kanadaiak mindeközben szinte teljesen elhagyták a negyedet. Ez egyben azt is jelentette, hogy az 1910-es évekre az East Side veszített etnikai sokszínűségéből: a környék északi részén orosz zsidók, központi és déli részén pedig olaszok laktak, ugyancsak délen pedig egy lengyel kolónia formálódott. Az East Side-on mindvégig több férfi élt, mint nő, ami mutatja, hogy a negyed sok egyedülálló bevándorló otthona volt. Igaz, ez az arány Hartford esetében, a tömeges családos zsidó bevándorlásnak köszönhetően, sohasem volt túl magas.

Túlzsúfoltság, lakáskörülmények

„A város egyik legfontosabb közterétől alig egy kőhajításnyira a figyelmes járókelő olyan dolgokat vehet észre, amelyek még a New York legsötétebb negyedeiben tapasztaltakon is túlszólnak” – szöveg az East Side-ról Hartford egyik vezető reformere, John McCook.⁵⁴ Ez a nem minden túlzástól mentes, igencsak lenézően megfogalmazott WASP álláspont annyiban mégis jogos volt, hogy Hartford legrosszabb lakás- és életkörülményei – és mindaz, ami ezzel járt – kétségtelenül az East Side-ra voltak jellemzőek. A chicagói iskola nézete szerint az átmeneti zóna legfontosabb tulajdonsága a túlzsúfoltság és a nagyon rossz lakáskörülmények. Érdemes ezt a gondolatmenetet követni.

Az East Side hírhedt volt nyomorúságos lakáskörülményeiről, túlzsúfolt bérházairól és panzióiról. Az úgynevezett bérházprobléma kivizsgálására hivatott országos kutatás során 1900 májusában Lawrence Veiller és Robert De Forest a város más problémás negyedeivel együtt a hartfordi East Side-ot is felmérték.⁵⁵ Tanulmányuk szerint „a 79 850 fős lakossággal rendelkező Hartfordot a város méreteihez képest az ország legrosszabb lakáskörülményei jellemzik. A problémát nem csupán az eredetileg magántulajdonban álló, most viszont több családnak is hajlékú szolgáló, roskadozó öreg fa- és téglaházak jelentik [...], hanem az is, hogy újabban sok lakás és bérház épült a „New York-i kétsoros” mintájára szűk szellőzőaknával.”⁵⁶ A tanulmány arra is rámutatott, hogy Hartfordban a századfordulón semmilyen

⁵⁴ John J. MCCOOK, „The Duty of a Hartford Citizen,” *The Social Reform Papers of John James McCook* (1893) (Hartford: Trinity College Library), microfilm, reel 1, item 16, 13.

⁵⁵ „Tenement Houses,” *Hartford Courant*, 1900 május 2.

⁵⁶ DE FOREST-VEILLER, 1970. 155–56.

törvény nem szabályozta a lakásépítést; így nyertek polgárjogot e rossz hírű építmények.

Noha a hartfordi standard nem a szűk szellőzőaknával rendelkező New York-i kétsoros volt, a Sanborn biztosító társaság által készített térképek számos ilyen építmény meglétéről tanúskodnak, mindenekelőtt az East Side-on.⁵⁷ A New York-i változat öt-hat emeletes, nyolc méter széles és harminc méter hosszú volt. Az épület közepén egy szinte vaksötét, egy méter széles, húsz méter hosszú folyosó futott végig. Minden emeleten négy lakás volt; az elülső lakások négy, a hátsóak csak három szobából álltak. Az így összeadódó emeletenkénti tizennégy szoba közül mindössze négy kapott természetes fényt – kettő az utcáról, kettő pedig a hátsó udvarról. Az épületet két oldalról a ház sötét szobáinak fényt és levegőt biztosítani hivatott kevesebb, mint egy méter mély szellőzőnyílások vették körül.⁵⁸ A New York-i kétsorostól a hartfordi változat csak annyiban különbözött, hogy általában három-négy emeletes volt.

De Forest és Veiller interjúkat is készítettek a bérházak lakóival lakáskörülményeikről, amikből kiderül, hogy a fény és a levegő hiánya volt a leggyakrabban emlegetett probléma.⁵⁹ „*Amire a legjobban emlékszem, az az egész épületet elárasztó sötétség; ahogy a lépcsőkön felkapaszkodva, majd a folyosón át araszolva az alig világosabb szobákba értünk.*”⁶⁰ A szellőzőnyílások emellett megfosztották a családokat az intimitás érzetétől is, a zsúfolt bérházakban ugyanis felerősítették a szomszédok által okozott zajt, illetve a szagokat. Az átlagos lakásokban a magánélet számára szinte alig kínálkozott tér: „*mindent át lehetett hallani, hacsak nem voltál olyan csöndben, mint egy süketnéma.*”⁶¹

A hartfordi bérház-negyedben a túlszűfolttság jelentette a legnagyobb problémát. 1896-ban a *Charity Organization Society* rendes havi ülésén a szervezet elnöke, Atwood Collins arról számolt be, hogy egy olyan bérlakásban járt, ahol két szobában három család lakott.⁶² A népszámlálásokban közölt adatok megerősítik Collins beszámolóját. 1880-ban átlagosan 7,3-an éltek egy hartfordi lakásban, ami Hartfordot a legzsúfoltabb amerikai városok közé emelte.⁶³ A túlszűfolttság idővel pedig egyre csak nőtt: 1890-ben már 8,1 ember lakott egy

⁵⁷ *Sanborn Fire Insurance Maps. City of Hartford 1885; 1900; 1917* (Hartford: Trinity College Library), microfilm, reel 6.

⁵⁸ DE FOREST-VEILLER, 1970. 8–9.

⁵⁹ DE FOREST-VEILLER, 1970. 386.

⁶⁰ DE FOREST-VEILLER, 1970. 394.

⁶¹ DE FOREST-VEILLER, 1970. 393.

⁶² „Tenement House Problem,” *Hartford Courant*, 1896 június 12.

⁶³ Census, 1883. 672.

átlagos hartfordi otthonban.⁶⁴ Összehasonlításképpen említhetjük a szintén connecticuti Bridgeportot, ahol ez a mutató lényegesen alacsonyabb, 6,4 volt.⁶⁵ A századfordulón az I. kerületben 11, a II. kerületben pedig lakásonként 12,3 személy élt; a hartfordi átlagérték a tíz évvel korábbihoz képest alig változott, továbbra is az országban az egyik legmagasabb, 8,2 volt.⁶⁶ 1910-re az East Side még ennél is zsúfoltabbá vált: ekkor már lakásonként 13,7-en éltek az I., 14,8-an a II. kerületben. Noha a túlzúsúfoltság máshol is problémát jelentett, az East Side-i átlagértékeket egyetlen kerület sem közelítette meg. Mindez annak ellenére, hogy Hartford a maga lakásonkénti 8,6 lakosával a 20. század elején változatlanul az USA egyik legzsúfoltabb városa volt.⁶⁷

⁶⁴ Census, 1897. 932.

⁶⁵ Felmerül a kérdés, hogy vajon a hartfordi lakáskörülmények hogyan viszonyultak az európai nagyvárosokéhoz. Az összevetés nehézsége, hogy egyrészt csak töredékes, nem mindig összemérhető statisztikai adatok állnak a rendelkezésre, másrészt az azonos adatok, így például a laksűrűség, merőben más környezetet takarhatnak. Jól dokumentált London esete, ahol Charles Booth végzett részletes felmérést a városi szegénységről az 1880-as években. Becslése szerint Londonban közel egymillió ember élt szegénységben. Egy külön állami szervezet, a *Royal Commission on the Housing of the Working-Classes*, foglalkozott a lakásprobléma felszámolásával. A vizsgálatok szerint a századforduló környékén az igen szegregált londoni munkásnegyedekben az egyszobás, egy családnak hajlékul szolgáló lakás volt a standard; és előfordultak akár nyolcfős családok is. A század végére négymillió Párizs népességének közel 14%-a számított a korabeli definíciók alapján szegénynek; a kortárs kriminológus Alphonse Bertillon szerint itt a lakáskörülmények, mindenekelőtt a laksűrűség rosszabbak voltak a londoninál. Ebben szerepet játszott a lakásnyomor enyhítését célzó állami szerepvállalás kisebb mértéke is. Az amerikai tempóban növekvő, rendkívül kompakt és sűrűn lakott Berlinben viszont a rendőrfőnök James Hobrecht működése nyomán a kevert társadalmi osztályú bérházak terjedtek el, ami, ha nem is feltétlenül vezetett jobb lakáskörülményekhez, legalább a szegregáció mértékét csökkentette, és részben megakadályozta a házak állagának gyors leromlását. Budapestről Gyáni Gábor készített részletes elemzéseket; vizsgálatait így summázza: „*Általánosan kijelenthetjük, hogy a századforduló éveiben a munkásság zöme szobakonyhás, kamra nélküli, egy-két ablakos, alacsony, vaskályha-fűtésű udvari bérlakásokban lakott – öltödmagával.*” 1891-ben, a kor definíciója szerint túlzúsúfoltnak minősülő lakásokban élt Budapest lakosságának 13,2%-a. Sok ezek közül pincelakás volt és általánosan elterjedt az al- és ágybérlés intézménye; 1906-ban a munkáslakások 36,8%-ában tartottak al- vagy ágybérlőt. A lakáskörülmények lassan valamelyest javultak; részben az állami lakásépítéseknek köszönhetően. Ezek az információk persze nehezen összevethetőek; az mégis egyértelmű, hogy az urbanizáció a nagyvárosi nyomor nagyon hasonló formáit és körülményeit hozta létre. A laksűrűséget nézve a hartfordi adatok a budapestiekhez és a londoniakhoz hasonlítanak jobban, a szegregáció tekintetében pedig a londoni és a párizsi mértékekhez állnak közelebb. HALL, 1996. 14–34.; GYÁNI, 1992.; GYÁNI, 1999. 171–186.

⁶⁶ Census, 1901–02. II, 641.

⁶⁷ Census, 1913. II, 263.

A kép úgy teljes, ha hozzátesszük, hogy a magas átlagértékekért részben az albérlet intézménye volt a felelős. Míg 1900-ban az I. kerületben átlagosan lakásonként 11-en, a 2. kerületben pedig 12,3-an laktak, addig a családok átlagos mérete 4,2, illetve 4,7 volt. E hatalmas eltérés azzal magyarázható, hogy a lakbér árát megosztandó a családok jelentős része egy, kettő, vagy esetenként akár három albérletet is magához vett. Előfordult olyan is, hogy több család osztozott egy lakáson. Vincent Brindisi és felesége, illetve öt gyerekük – három lány és két fiú – közül kettő Olaszországban, míg a három másik Új-Skóciában született. A Front Street 84. alatt lakó Brindisi család két egyedülálló férfival osztozott a lakáson; az egyik ír, a másik svéd születésű volt. A népszámlálás szerint szerencsére mindannyian tudtak angolul. Morris Silverman zsidó szabó és családja a Front Street 249. alatt lakott, Morris és felesége, Sarah még Oroszországban született, négy gyermekük viszont már Connecticutban jött a világra. Két egyedülálló férfit, egy orosz, illetve egy román születésűt vettek magukhoz albérletnek. Sarah kivételével a lakásban mindenki beszélt angolul. Hogy vajon Sarah és a romániai Walter hogyan kommunikált egymással, azt aligha lehet megmondani.⁶⁸ A rendkívül magas lakásonkénti személyszámot az East Side-on az albérlet mellett a panziók nagy száma is magyarázza: az ilyen helyeken egy szobában akár több tízen is elalhattak.

A túlszűfolttság mellett az East Side koszos, egészségügyi szempontból veszélyes városrész volt. A *Hartford Courant* nagyrészt a *Charity Organization Society* egészségügyi részlegének vizsgálataira támaszkodva egy sor cikkben foglalkozott a kérdéssel. Általános gyakorlat volt a Front Street környékén, hogy a bérlők az épületek padlásán ketrecekben csirkét tartottak. A nyers húst általában az ablakokban tárolták, a belsősegeket pedig az átjárókba dobálták.⁶⁹ Megoldatlan problémát jelentett a szemét begyűjtése és elszállítása. A North Street környékén például a városi önkormányzat nem vállalta fel a szemétyűjtést, az itt lakók a hátsó udvarokat használták e célra. Hamu és szemét borította a hátsó udvarokat a Morgan, Potter és Mechanic Street által övezet részen is.⁷⁰ Gyakran hagyták figyelmen kívül az amúgy is szegényes építési szabályokat. Az 1906. évi bérház inspekció számos harmadik és negyedik emeleti lakást – ezek egy része nem volt több lakássá átalakított padlásnál – az előírások ellenére lépcsőfeljáró, illetve tűzlétra nélkül talált. Az oly sokszor felemlegetett sötétség pedig mindig beárnyékolta az East Side-i életet. A folyosók sötétek, veszélyesek voltak. A telkek hátsó részére felhúzott épületek miatt az udvarokból gyakran

⁶⁸ *Manuscript Population Schedules 1900.*

⁶⁹ „To Clean Up the Filth on the East Side,” *Hartford Courant*, 1906. december 17.

⁷⁰ „Calls Tenements Loathesomely Dirty,” *Hartford Courant*, 1907. január 14.

nem maradt több egy szűk átjárónál, ami a szobákat is sötétté, rosszul szellőzötté tette. Az előírások elkerülése, az épületek állagának leromlása a szegénységen túl abból is következett, hogy az ingatlantulajdonosok nagy része nem lakott helyben.⁷¹

Természetesen nemcsak az East Side-on voltak rosszak a lakáskörülmények. Mégis az a tény, hogy a város legsúlyosabb lakásproblémái a belváros közvetlen közelében voltak, a középosztály figyelmét hamar ráirányította a problémára. A századfordulóra a hartfordi közvélemény tudatára ébredt az East Side túlszűfoaltságának, koszsóságának, mindenekelőtt pedig az ezzel járó egészségügyi veszélyeknek. Veiller látogatásával egy időben a hartfordi *Civic Club* és a *Charity Organization Society* közösen egy nagyszabású kiállítást rendezett, ami hatszáz Európában, illetve Amerikában készült fényképpel igyekezett szemléltetni, hogy – a kor divatos szóhasználatával élve – hogyan él a társadalom „másik fele.”⁷² E szervezetek fő programja az volt, hogy Hartfordban tiszta otthonokat és tiszta utcákat teremtsenek; a mögöttes logika szerint ugyanis a tisztaság és a moralitás egymással szorosan összefonódó értékek voltak. Ha tisztaságra neveljük az East Side-on élő bevándorlókat, érveltek a középosztálybeli reformerek, nagy lépést teszünk abba az irányba, hogy jó amerikaiak is neveljünk belőlük.⁷³

Az efféle szervezetek törekvései ugyanakkor alig érintették a bevándorlókat. Az otthon szentségét, tisztaságot és józanságot prédikálók figyelmen kívül hagyták, hogy az East Side-i szegénynegyedek nyomorúságos körülményeiért nem kulturális, hanem elsősorban gazdasági tényezők – nevesítve az amerikai *laissez faire* modellt – a felelősek. Nem csoda tehát, hogy a protestáns középosztály a család és az otthon érdekében vívott keresztes háborúját nem koronázta siker. Elvégre ki hívhat otthonnak egy sötét, zajos lakást 11 fővel, köztük gyakran két-három albérlővel?

Összegzésképpen el kell mondani, hogy a feltárt források nem elég gazdagok ahhoz, hogy a lakáskörülményekre vonatkozó ismereteket a bevándorlás folyamatához rendelhető szigorú kronológiai keretbe foglaljam. Mindenesetre a népszámlálások statisztikai adatai a vizsgált időszakban semmi javulásról nem számoltak be, éppen ellenkezőleg, a zsúfoaltság az évtizedek folyamán egyre csak nőtt. A döntően 20. század eleji kvalitatív forrásanyag által festett kép pedig, úgy vélem, a korábbi évtizedekre is vonatkoztatható. Egy alaposabb vizsgálat ennél persze precízebb, a változásokat jobban szem előtt tartó össz-

⁷¹ "Bad Housing Conditions Found," *Hartford Courant*, 1911. november 23.

⁷² "Tenement Houses," *Hartford Courant*, 1900. május 2.

⁷³ BALDWIN, 1999. 47–62.

képet festene. Mindazonáltal az a fentiekből is jól látható, hogy a chicagói iskola tételeinek megfelelően a hartfordi átmeneti zóna, a *port of entry* East Side a város legszegényebb, leglepusztultabb és legzsúfoltabb negyede volt. Az itt élő szegény munkásbevándorlók, mint azt az etnikai cseréről mondtak során láthattuk, amint megtehették, elköltöztek innen. Addig azonban sokaknak, ha az otthonosság érzetet keresték, maradt a környékbeli kocsmá vagy az utca; a középosztály két legádázabb ellensége, reformtörekvéseinek két fő célpontja. Érdekes felidézni a haladó reformer Raymond Calkins szavait: „*a kocsmá városlakók százazrei számára a társadalmi élet legfőbb színtere. A kérdésre, hogy hol keresik a kikapcsolódást azok, akik nem járnak kocsmába, egyszerű válaszolni: ők kényelmes lakásokban élnek.*”⁷⁴

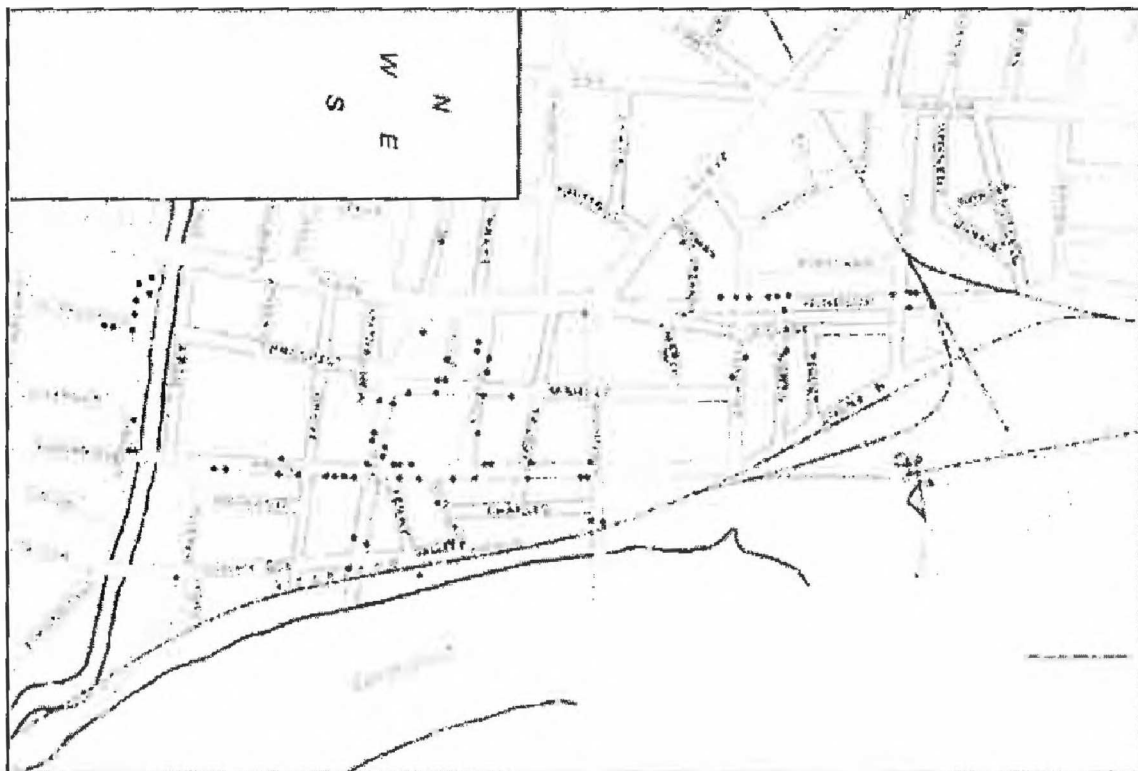
„A szegény emberek klubja”⁷⁵

Aligha túlzás, hogy a templom után a kocsmá volt a legfontosabb társadalmi intézmény az East Side-on.⁷⁶ Ennek legjobb mércéje a kocsmák magas száma. A vizsgált fél évszázad alatt az East Side-on Hartford népességének alig 15–25%-a élt, míg a kocsmák jó harmada, fele itt volt található. A legmagasabb 1870-ben volt ez az arány; a város 97 kocsmájából 51 volt a negyedben. 1879-ben az East Side-on 142 lakosra jutott egy kocsmá; de közülük is csak a férfiak

⁷⁴ CALKINS, 1901. 45.

⁷⁵ Nem lévén jobb magyar megfelelője, az angol *saloon* kifejezést kocsmának fordítottam. A „szegény emberek klubja,” azonban, mint látni fogjuk, lényegesen több volt annál, mint azt a negatív csengésű kocsmá szó sejtetni engedi. A kocsmá angol megfelelője a *pub*, Amerikában esetleg a *bar* volna. A *saloon* elnevezés éppen arra utal, hogy egyszerű italozóhelyeknél jóval kifinomultabb intézményekről van szó; míg a *saloon* felértékelő, a kocsmá inkább leértékelő szóhasználat. A szöveg olvasásakor ezért fontos szem előtt tartani ezt a nyelvi problémát.

⁷⁶ Jogos felvetés lehet, hogy ha ez az állítás megállja a helyét, akkor miért nem inkább az egyes etnikumokhoz kötődő felekezeti intézményeket, templomokat, egyházi szervezeteket vizsgálom. A válasz egyszerűen az, hogy a téma jelentősége miatt kutatók egész sora foglalkozott már a kérdéssel, ezzel szemben a kocsmák intézményét a kutatás elhanyagolta; az európai bevándorlásról szóló amerikai vizsgálatok szinte kivétel nélkül tartalmazzak az egyházi intézményekre vonatkozó fejezeteket. Nincs ez máshogy Hartford esetében sem. Clouette részletesen tárgyalja az ír és olasz, vagyis döntően katolikus templomok, egyházi intézmények szerepét a közösség életében. Dalin és Rosenblum erősen pozitív szemléletű munkája a hartfordi zsidóságról pedig egyértelműen az egyházi intézmények vizsgálatára fekteti a hangsúlyt.

2. térkép *Kocsmák az East Side-on, 1900*

Forrás: *Sanborn Fire Insurance Maps. City of Hartford 1900*
(Hartford: Trinity College Library), microfilm, reel 6.

jártak kocsmába. A századfordulóra a negyedben 80 kocsmá üzemelt, a város 170–180 kocsmájának tehát közel fele volt itt. Később, 1920-ra lecsökkent ez az arány, a 137 hartfordi kocsmából 40 volt a *port of entry* East Side-on, ami még mindig figyelemre méltó, hiszen Hartford lakosságának 15%-a élt itt. Az East Side-on három kocsmanegyed különíthető el. Legfontosabb és legstabilabb a Front Street és környéke – Market, Grove, Commerce, Charles, Morgan Street által határolt övezet – volt. A Front Street egymaga a város kocsmáinak egytizedét tudhatta magáénak. Csak a Main Streeten volt több kocsmá ennél, még hozzá 30%-kal; a Main Street azonban az egész városon végigfutó artéria, nem csak egy negyed főutcája volt. Az East Side északi részén, a zsidó negyed központjaként szolgáló Windsor Streeten, illetve a déli részen, a Sheldon Streeten az 1890-es évektől sorra nyíltak meg a kocsmák: a századfordulón 10–10 kocsmá volt e városrészeken. Az East Side-i kocsmanegyed a köztudat mégis a Front Street környékével azonosította.⁷⁷

A kocsmák ilyen nagy mértékű East Side-i koncentrációja két fő tényezővel magyarázható. Egyrészt a munkásosztály számára a kocsmá jelentette a kikapcsolódás egyetlen elérhető formáját. Számos munka mutat rá a munkásság és a kocsmakultúra szoros kapcsolatára – nem véletlen, hogy a korban a kocsmát a köznyelv csak a szegény emberek klubjaként emlegette.⁷⁸ Az East Side pedig, mint láttuk, a város legszegényebb negyede, a döntőrészt munkásként foglalkoztatott európai bevándorlók otthona volt. A másik fontos tényező az etnikai hovatartozás, az európai gyökerek. Már Calkins is felismerte, hogy „*a nagyobb városok bevándorló negyedeiben rengeteg kis kocsmá található, ahova a férfiak dohányozni és beszélgetni járnak.*”⁷⁹ Hartford bevándorlóinak nagy része, így az írek, németek, angolok, skótok, skandinávok, olaszok, lengyelek és jóval kisebb mértékben a kelet-európai zsidók olyan kultúrákból érkeztek, ahol a baráti társaságban folytatott italozás a szabadidő eltöltésének fontos része volt.

A népszámlálások és a városi címjegyzékek alapján pontosabb képet kaphatunk az etnikai tényező szerepéről. A kocsmatulajdonosok etnikai összetételét vizsgálva jól látható a kocsmakultúra és egyes etnikumok szoros kapcsolata. 1880-ban 55 amerikai, 43 ír és 32 német születésű kocsmatulajdonost tartottak nyilván Hartfordban, míg a város 18 sörözője közül 14 német volt.⁸⁰ Tíz évvel később 130 kocsmatulajdonosból 81 külföldön született, 30 pedig második generációs bevándorló volt. Hasonló arányokat kapunk a csaposok tekinteté-

⁷⁷ Az elemzés az 1870 és 1918 közötti városi címjegyzékek ötvenkénti kiadásán alapul. *Geer's* 1870/71, 1875, 1879, 1885, 1890, 1896, 1900, 1905, 1909, 1914, 1918.

⁷⁸ ROSENZWEIG, 1983.; POWERS, 1998.; LENDER–MARTIN, 1982.; DUIS, 1983.

⁷⁹ CALKINS, 1901. 20.

⁸⁰ *Census*, 1883. 928.

ben: Hartfordban 26 „tősgyökeres” amerikai, 42 első és 56 második generációs bevándorló dolgozott a bárpultnál.⁸¹ McCook vizsgálatai még pontosabb képet adnak 1901-re vonatkozólag: ekkor Hartfordban 30 „tősgyökeres” amerikai kocsmatulajdonos működött, ezzel szemben – az első generációs, illetve az apa származása szerinti második generációs bevándorlókat összevonva – 80 ír, 48 német, 4 angol, 3 francia, 4 németországi zsidó, 2 skót, 2 skandináv, 2 olasz és 1 lengyel rendelkezett kocsmával.⁸² 1910-ből csak Connecticutra vonatkozóan ismeretesek adatok: a kocsmatulajdonosok 65%-a volt ekkor első, 25%-a második generációs bevándorló, ami jelzi, hogy idővel az újonnan érkezett olasz és kelet-európai bevándorlók is elkezdtek ebben az üzletágban tevékenykedni.⁸³ Megerősíti ezt a Front Street-i minta is: 1914-ben a Front Street-i kocsmatulajdonosok ötödének olasz, ugyancsak közel ötödének kelet-európai zsidó vezetőneve volt.⁸⁴

Nagyon kevés üzletág kötődött ilyen mértékben a bevándorlókhoz. Ha a Front Streetet a városi címjegyzékek alapján közelebbről megvizsgáljuk, akkor jól látható, hogy a mosodák eleinte ír, később kínai vállalkozások voltak. A ruha- és bútorkereskedelem jellegzetes zsidó üzlet volt, az olaszok rengeteg kis éttermet és borbélyüzletet nyitottak az utcában, míg a panzióztatás általában az új bevándorlókhoz kötődött. A negyed jellegzetes üzletembere volt a kis kocsival házaló utcai árus; döntő többségük első generációs kelet-európai zsidó, kisebb részük olasz. Figyelemre méltó még a kis üzletek nagy száma is a negyedben. A kocsmáztatás további sajátossága, hogy számos etnikumhoz kötődött és a vizsgált korszak alatt végig a negyed meghatározó üzletága maradt. Szám szerint a legtöbben az ír kocsmárosok voltak; ha azonban figyelembe vesszük, hogy a német közösség ennél sokkal kisebb volt, akkor elmondható: a németek voltak a legaktívabbak az üzletágban. A századfordulótól már az olaszok és a kelet-európai zsidók is bekapcsolódtak a kocsmáztatásba. Összefoglalásként elmondható, hogy az üzletág egyrészt szorosan kötődött bizonyos etnikumokhoz, másrészt az East Side sajátossága is volt; a folytonos etnikai változások ellenére a kocsmák száma végig itt volt a legmagasabb Hartfordban. A kocsmák sokkal több volt egyszerű üzleti vállalkozásnál: a bevándorló negyedek egyik legfontosabb társadalmi intézményeként funkcionált.

⁸¹ Census, 1897. II, 672.

⁸² John James McCook, "Poor Law Administration 1891–1923," *The Social Reform Papers of John James McCook* (Hartford: Trinity College Library), microfilm, reel 9, folder u.

⁸³ Census, 1913. 444.

⁸⁴ Geer's 1914. 1282–1283.

	1870	1875	1879	1885	1890	1896	1900	1905	1909	1914	1918
Azonos cím	18	23	21	17	10	10	9	7	5	3	3
	100%	96%	88%	77%	67%	45%	36%	30%	23%	12%	12%
East Side-on	0	1	1	3	3	8	7	10	12	9	7
	0%	4%	4%	14%	20%	36%	28%	43%	55%	36%	27%
East Side-on kívül	0	0	1	2	1	4	6	6	4	13	16
	0%	0%	4%	9%	7%	18%	24%	26%	18%	52%	62%
Hartfordon	0	0	1	0	1	0	3	0	1	0	0
	0%	0%	4%	0%	7%	0%	12%	0%	5%	0%	0%
Összesen	18	24	24	22	15	22	25	23	22	25	26
	100%	100%	100%	100%	101%	99%	100%	99%	101%	100%	101%

3. táblázat: A Front Street-i kocsmárosok lakóhelye kocsmájuk viszonylatában

A táblázat a Geer's féle városi címjegyzékek 1870 és 1918 közötti ötévenkénti kiadásán alapul. A táblázat azt mutatja, hogy a Front Streeten kocsmát üzemeltető kocsmárosok közül hányan, illetve hány százalékok lakott a kocsmájukkal megegyező cím alatt (azonos cím), az east side-i kerületekben, az East Side-on kívül, illetve Hartfordon kívül. A táblázat egyértelműen mutatja, hogy a főként ír és német származású Front Street-i kocsmárosok fokozatosan követték honfitársaikat, és átköltöztek az East Side-on más negyedekbe. 19 esetben a Geer's címjegyzék nem adta meg a kocsmárosok lakcímét. Az East Side-on lakók számának 1896-os megnövekedése a kerülethathaték 1895-os megnagyobbításával magyarázható.

A város jómódú WASP lakossága az egyik legfőbb társadalmi rossznak tekintette az East Side-i kocsmákat. Meggyökeresedett volt az a nézet, miszerint egy sor társadalmi probléma – alkoholizmus, hajléktalanság, csavargó életmód, prostitúció, politikai korrupció, családok tönkremenetele – a kocsmázásból vezethető le. McCook Hartford majd minden társadalmi problémáját a kocsmák okozta erkölcsi zülléssel magyarázta. E túlzó és leegyszerűsítő véleményeknek mégis volt egy kevés igazságtartalmuk.

A *Hartford Courant* rendőrségi rovata szinte minden nap beszámolt letartóztatásokról köztéri alkoholizmus vádjával, alkalmanként pedig kocsmái és utcai verekedésekről, ittasan elkövetett erőszakos cselekedetekről is értesített.⁸⁵ Az esetek többségében az East Side volt a helyszín. Az sem volt ritka, hogy egyes férfiak elitták családjuk keresetét.⁸⁶ A hartfordi bandák egy része ugyan csak kötődött a kocsmákhoz; módszerük az volt, hogy az egyik bejáratott East Side-i kocsmában leittatták, majd kirabolták gyanútlan áldozataikat.⁸⁷ A közvélekedéssel szemben az East Side-i kocsmák nagyon kis százalékanak volt köze a prostitúcióhoz. Ebben az esetekben is általában csak kerítés folyt a kocsmákban, habár egyesek bordélyházként is üzemeltek.⁸⁸ Így a város legnagyobb bordélyja, az *Old Riverhouse*, illetve Patsie Fusco 50 centes háza – a bevett gyakorlat szerint 25 centet kaptak a lányok, míg a másik 25 cent Patsie-nél maradt. A Fusco-bordéllyal kapcsolatban 1911-ben egy nagy port kavart rendőrségi korrupciós ügy is kipattant.⁸⁹ A botrány hatására Hartford legnagyobb prostitúcióellenes harca vette kezdetét, és betiltották a prostitúciót; mindez azonban csekély eredménnyel járt.⁹⁰ Gyakran összefüggésbe hozták az East Side-i kocsmákat a szerencsejátékkal is.⁹¹ Úgy tűnik azonban, hogy ez a kapcsolat gyenge; noha a

⁸⁵ „Threw Her Face Powder on the Street,” *Hartford Courant*, 1916. július 28.; „Yesterday's Police Court,” *Hartford Courant*, 1893. szeptember 27.; „Yesterday's Police Court,” *Hartford Courant*, 1916. február 18.; „Police Court Cases,” *Hartford Courant*, 1905. február 13.; „Peterson Gets the Sentence that He Well Deserves,” *Hartford Courant*, 1911. november 23.

⁸⁶ John J. McCook, „Pauperism and Whiskey: Possibilities of Social Amelioration,” *Addresses, Sermons and Drafts. The Social Reform Papers of John James McCook (1894)* (Hartford: Trinity College Library), microfilm, reel 7, item 10.

⁸⁷ „Gangs of Today and Yesterday in Hartford,” *Hartford Courant*, 1914 február 8.

⁸⁸ BALDWIN, 1999. 66–68.; John J. McCook, *Poor Law Administration*; Report, 1913.

⁸⁹ Report, 1913. 22.; „Detective Caught by Marked Mone,” *Hartford Courant*, 1911. november 23.; „Judge Clark Orders Patsy' Resort Closed,” *Hartford Courant*, 1911. november 25.; „Pigniuolo is Held for Trial,” *Hartford Courant*, 1911. november 25.

⁹⁰ BALDWIN, 1999. 66–68.

⁹¹ MCCOOK, *Poor Law Administration*; WALSH, 1996. 3.

források, ez esetben még a *Hartford Courant* is, hallgatnak e kérdésről. Jogos aggodalomra adtak okot az önkormányzati választásokon tapasztalt csalások. Előfordult, hogy a helyi politikában nem ritkán sikeres kocsmárosok ingyen whiskyvel kedveskedtek szavazóiknak, illetve hajléktalanszállókról szállították be a szavazókat, hogy némi ital és ingyen étel ellenében eladják voksukat.⁹²

Az elfogult források egyoldalú, elítélő, torz képet festenek az East Side-i kocsmáéletről. Anélkül, hogy alábecsülném a kocsmák és az alkoholizmus, a bűnözés, a politikai korrupció kapcsolatát, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az East Side-i kocsmák a negyed életében fontos és pozitív társadalmi szerepet tölthettek be. A kocsmák komplex, nyersességében is kifinomult intézmény volt, ami szolgáltatások egész sorát nyújtotta a bevándorlóknak. Olyan intézmény volt, amely mélyen az East Side életében gyökerezett: etnikai, osztályalapú és szomszédsági kötelékekkel kapcsolódott az itt élők mindennapjaihoz.

A kocsmái élet főszereplője a kocsmáros; nélküle az intézmény működése, rendeltetése aligha érthető meg. A döntőrészt ír, kisebb részt német tulajdonban álló East Side-i kocsmák közönsége a negyed etnikai összetételének megfelelően elsősorban ír volt. Másrészt az 1890-es évekig a kocsmárosok klientúrájukkal nemcsak szoros etnikai, de szomszédsági kapcsolatokat is ápoltak, döntő részük ugyanis az East Side-on élt, általában ugyanaz alatt a cím alatt, ahol kocsmájuk volt. A sikeres kocsmárosok az 1890-es évektől kezdték elhagyni a negyedet, míg kocsmájukat változatlanul az East Side-on működtették. Az egyre dráguló kocsmáengedélyek miatt az olaszok és a kelet-európai zsidók csak késve, az 1910-es évekre tudtak belépni az üzletágba. A századforduló környékén így még változatlanul ír és német kocsmárosok láttak vendégül egy döntően olasz és zsidó klientúrát; a szomszédsági és etnikai kötelékek tehát egy időre meggyengültek.

Rengeteget számított a kocsmáros személyisége. A jó kocsmáros kulturális, társadalmi mágnesként funkcionált a közösség számára. Calkins szavaival élve a kocsmáros „*az egyszerű, hétköznapi emberek közé való; jól ismeri vendégeit, azok családját, életét, és megértéssel viseltet irántuk.*”⁹³ A kocsmáros személyes kvalitásain múltott, hogy a kocsmák mennyire vált a helyi közösség számára fontos intézménnyé. Ideális esetben a kocsmákban lehetett hallani először a legújabb

⁹² John J. MCCOOK, „The Alarming Proportion of Venal Voters,” *Published Writings. The Social Reform Papers of John James McCook (1892)* (Hartford: Trinity College), Library, microfilm, reel 7, item 2; John J. MCCOOK, „Address to the Connecticut League of Women Voters,” *Published Writings. The Social Reform Papers of John James McCook (1892)* (Hartford: Trinity College Library), microfilm, reel 7, item 38; Duis, 130-135.

⁹³ CALKINS, 1901. 11.; ADE, 1931. 147-148.

munkalehetőségekről, helyi hírekről és a helyi politikáról is. Itt lehetett ingyen újságot olvasni és megvitatni az olvasottakat. Számos kulcsfontosságú szolgáltatást is kínáltak a kocsmárosok vendégeiknek. Hosszú ideig a kocsmák voltak az East Side postaszolgálata, így a bevándorlók legfontosabb kapcsolata az óhazával. Itt lehetett a heti fizetésről kiállított csekket készpénzzé váltani, a kisebb megtakarításokat, értéktárgyakat biztonságban elhelyezni, esetleg kölcsönt felvenni. A munkahely-közvetítés az olasz kocsmák egyik legfontosabb funkciója volt. Emellett gyakran a kocsmárosok bonyolították az Atlanti-óceáni hajóútra szóló jegyek eladását, a rokonok és barátok részére Amerikában előre kifizetett jegyek Európába juttatását.⁹⁴

A kocsmák egyik legkülönlegesebb, talán legnépszerűbb szolgáltatása mégis az ingyen ebéd (*free lunch*) volt.⁹⁵ Mindössze egyetlen ital áráért a vendégek kiszolgálhatták magukat a bárpulton kínált ételekből. Kétségtelen, hogy az East Side szegényei számára felbecsülhetetlen értékű volt ez a szolgáltatás. Amikor 1913-ban egy tuberkulózis-fertőzés miatt a hatóságok betiltották az ingyenes konyhát – az egyik kocsmát ingyen ebédjét gyanították ugyanis a háttérben –, egy ápolts így nyilatkozott: ha beszüntetik a kocsmákban kínált ingyen ebédet, „a hatóságoknak legkevesebb két házat kell majd építeniük, hogy elhelyezzék azokat, akik képtelenek máskülönben ételhez jutni.”⁹⁶ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kora reggeltől éjfélig nyitva tartó kocsmák mosdót, WC-t, mindenekelőtt pedig fűtött, meleg helyiségeket kínáltak a vendégeknek – a hartfordi tél pedig nagyon hosszú és hideg.

A kocsmák információs hálózata ugyancsak jó szolgálatot tett az East Side társadalmi, etnikai és szakszervezeteinek.⁹⁷ A kocsmárosok széles ismeretségi körrel rendelkeztek, jártasak voltak a pénzügyekben és szabad klubhelyiséget kínáltak a társadalmi szervezetek számára. Érthető, hogy egy sereg szervezet választotta valamelyik East Side-i kocsmát székhelyéül, a kocsmárost pedig hálaból gyakran szervezetük kincstárnokának tették meg. Így tett például a közművesek és vakolómunkások szakszervezete is, aminek hivatalos székhelye és rendszeres találkozóhelye a Front Street 32. alatti kocsmát volt, aminek tulajdonosa, James Lawler egyben a szervezet kincstárnokaként is tevékenykedett.⁹⁸

A kocsmát egyes kocsmárosok számára a politikai karrier ugródeszkájaként is szolgált. Különösen igaz ez az ír kocsmárosokra, akik a szervezeti élet mel-

⁹⁴ CALKINS, 1901. 8–20.; POWERS, 1998. 65–70.; ROSENZWEIG, 1983. 53–57.

⁹⁵ CALKINS, 1901. 15–17.

⁹⁶ „Free Lunch Counter Breeds,” *Hartford Courant*, 1913. március 24.; „Saloon Men Will Fight Lunch Law,” *Hartford Courant*, 1913. augusztus 1.

⁹⁷ POWERS, 1998. 127–133., CALKINS, 1901. 10.

⁹⁸ Geer's 1890. 564.

lett a helyi politikában is kiemelkedően aktívak voltak. Az ír születésű Thomas Monahan például az 1870-es, 80-as és 90-es évek folyamán végig fontos funkciókat töltött be a legnagyobb tekintélyű ír szervezetek, így az *Ancient Order of Hibernians*,⁹⁹ a *Knights of St. Patrick's* és az *Emerald Benevolent Society* helyi képviseleteiben; e szervezetek kincstárnoka, első titkára volt. Karrierje csúcspontján, az 1870-es és 80-as években Monahan két terminuson át az ötödik kerület polgármestereként is szolgált.¹⁰⁰ Sikeréhez minden bizonnyal hozzájárult, hogy ebben az időben a Front Street 70. alatt, vagyis kocsmája épületében lakott. Az etnikai és szomszédsági kötelékek, a kocsmák és Monahan személyes kvalitásai egy sikeres politikai karrier záloga volt. A képhez az is hozzátartozik, hogy Monahan kocsmáját 1901-ben McCook a prostitúció egyik központjaként sorolta fel.¹⁰¹ Mindebből gyanítható, hogy Monahan nem riadt vissza a politikai meggyőzés nem éppen ártatlan formáitól sem.

Jól látható: az East Side-i kocsmák egyszerű szórakozóhelyeknél jóval komplexebb intézmények voltak. Legfontosabb funkciójuk mégis a szabadidő eltöltése volt. A korban a kocsmák szigorúan a férfiak felségterületének számított; jó hírű nők csak férfi kíséretében térhettek be. A szegény emberek klubja egyszerre kínált menedéket a munkásoknak munkahelyüktől és az otthontól.¹⁰² Jack London szavaival élve a kocsmákban „más volt az élet. A férfiak nagy hangon beszéltek, harsányan nevettek, az egész helyet a nagyszerűség érzete lengte körül.”¹⁰³ A kocsmák egyik legfőbb sajátossága „belső demokráciájuk” volt; a viselkedés szabályai a reciprocitás elvére épültek.¹⁰⁴ Látványos kifejeződése volt ennek a kölcsönös megvendégelés kifinomult formái. A vendégek rendszerint meghívták egymást, jól tudva, hogy a megvendégelés mindig viszonzással jár.¹⁰⁵ A szabályok megsértése nem egyszerűen udvariatlanságnak, hanem a szertartás rendje megsértésének számított. Egy sereg társasági tevékenység – így a kártya, biliárd, teke – ugyancsak szorosan kötődött a kocsmázáshoz. Rendkívül népszerűek voltak a különböző sportesemények, mindenekelőtt a bokszfogadás.¹⁰⁶

⁹⁹ Az *Ancient Order of Hibernians* különösen nagy kocsmáros tagsággal rendelkezett. 1875 és 1885 között Monahan mellett a szervezet tagja volt még Martin Conway, a Front Street 136, illetve Patrick B. Smith, a Commerce Street 101. alatti kocsmák tulajdonosa. Geer's 1875. 299.; Geer's 1879. 306.; Geer's 1885. 551.

¹⁰⁰ Geer's 1875. 299.; Geer's 1890. 576.; Geer's 1900. 785.

¹⁰¹ McCook, *Poor Law Administration*.

¹⁰² POWERS, 1998. 30–35.

¹⁰³ Jack LONDON, *John Barleycorn: Alcoholic Memoirs*.

¹⁰⁴ ROSENZWEIG, 1983. 58–59;

¹⁰⁵ ROSENZWEIG, 1983. 58–59; POWERS, 1998. 98–102., 159–161.; ADE, 1931. 32.

¹⁰⁶ POWERS, 1987. 144–151.

Egyes kocsmák népszerű kabarészínházként is működtek; így Lynn színháza a Market Street 66. alatt.¹⁰⁷ A források tanúsága szerint a kocsmárosok valósággal versengtek egymással, hogy ki tud minél több érdekes szolgáltatást nyújtani. A legkedveltebb italok a sör – mindenekelőtt a német lager, de az ale és a porter is –, illetve a whisky voltak. Mindez pedig baráti társaságban, megfizethető áron. Nem csoda: a férfiak számára az East Side-on a kocsmáknál aligha volt népszerűbb hely a szabadidő társasági eltöltésére.

Összefoglalás

Önkényesnek is tűnhetnek azok a szempontok, amelyek alapján megpróbáltam rekonstruálni egy 19. század végi, 20. század eleji amerikai *port of entry* negyed világának egyes részleteit. Mivel teljességre nem törekedhettem, úgy ítélt meg, hogyha különböző, mégis egymással párbeszédben álló, egymást kiegészítő szempontokra összpontosítok, a kutatás érzékletesebbé válik. Ugyanolyan fontosnak tartottam, hogy pontosan feltárjam, kik laktak az East Side-on, mint azt hogy megrajzoljam hétköznapi életük egyes részleteit; a negyed etnikai képletének kvantitatív rekonstrukciója mellett ezért fordultam a lakáskörülmények, illetve a kocsmá, mint társadalmi intézmény vizsgálata felé. Az iránytűt a chicagói iskola tézisei adták, amely elméleti kerethez a tanulmány során végig igyekeztem hű maradni.

A dolgozat másik kiindulási pontja az volt, hogy a hartfordi East Side vizsgálata, ami egyébként önmagában is érdekes, a modern amerikai, megkockáztatom, nyugati társadalom- és várostörténet egyes alapvető összefüggéseinek megvilágítására is alkalmas. Mindenekelőtt az iparosodás, urbanizáció és migráció szoros kapcsolatára gondolok. A transzatlanti migráció ugyanis a nyugati világ általánosan érvényes fejlődési tendenciáiba illeszkedett, azaz a kor meghatározó társadalmi jelenségének, a vidéki népesség városokba tömörülésének földrajzi értelemben vett kiszélesedése volt a technológiai fejlődésnek köszönhetően. A transzatlanti migráció tehát az ipari urbanizáció kontextusában értelmezendő. Tízmilliók éltek a hartfordi bevándorlókhoz hasonló életet Amerika számtalan iparvárosában. A bevándorlók élete pedig, mint láttuk, sok szállal kapaszkodott az európai gyökerekhez. Így gondolkodva, Hartford története már nem is tűnik olyan távolinak.

Mint azt az elemzés kimutatta, a hartfordi bevándorló negyed etnikai képlete az általános történelmi folyamatokkal összhangban állandóan változott;

¹⁰⁷ Geer's 1879. 230.

nagyrészt a chicagói iskola által vázolt logika szerint. A *port of entry* East Side egy par excellence átmeneti zóna volt, magas mobilitással. A negyed az újonnan érkezett bevándorlók első szálláshelyeként funkcionált. Az olcsó albérletek és az ipari negyed közelségén túl egyes közösségek belső csoportkohéziója, de a WASP társadalom által gyakorolt diszkrimináció is az etnikai negyedek kialakulásának irányába hatott. A vizsgált ötven év alatt az írek, az olaszok és a kelet-európai zsidók esetében beszélhetünk jól elkülöníthető etnikai negyedekről. Az East Side-ot jellemző nyomorúságos lakáskörülmények másrészt nagyfokú mobilitást is eredményeztek; aki csak tehette, elhagyta a negyedet, hogy tisztább, rendezettebb városrészbe költözzön.

Az átmeneti zóna sajátos és izgalmas intézménye volt a kocsmá. A Hartford népessége közel 20%-ának otthont adó East Side a vizsgált korszakban a kocsmák felével rendelkezett. A kocsmá a negyed integráns része, társadalmi életnek egyik legfontosabb, legsokoldalúbb színtere volt. Egy sor nélkülözhetetlen szolgáltatás mellett a szabadidő társasági eltöltésének legnépszerűbb formáját kínálta az East Side lakosságának, azon belül is a férfiaknak. Ilyen értelemben a kocsmá éppen úgy a bevándorló negyedhez tartozott, mint az olasz borbély, vagy a jiddis színház. A máskülönben nehéz sorsú bevándorló, aki munkahelyén egyszerű árucikknek minősült, értékét kizárólag a munkaerőpiaci pozíciója határozta meg, lakása pedig minden volt, csak éppen otthonos nem, a kocsmában egy számára érhetőbb, bensőségesebb közegben otthon találta magát. A kocsmá annak a különös, átmeneti életnek az egyik legfőbb színtere volt, amely milliók számára az európai kivándorlással kezdődött és általában csak a későbbi generációk beilleszkedésével ért véget.

Kiadatlan források

Sanborn Fire Insurance Maps. City of Hartford 1885; 1900; 1917. Hartford: Trinity College Library, microfilm, reel 6.

The Social Reform Papers of John James McCook (1893) Hartford: Trinity College Library, microfilm, reel 1, item 16, 13.

Thirteenth Census of the United States, 1910. Manuscript Population Schedules Hartford: Connecticut State Archives, Connecticut State Library, microfilm, reel 132, 133.

Twelfth Census of the United States, 1900. Manuscript Population Schedule Hartford: Connecticut State Archives, Connecticut State Library, microfilm, roll, 136, 137, 138.

Szakirodalom

ADE

1931 ADE, George: *The Old-Time Saloon*. New York, Ray Long & Richard R. Smith, 1931.

ANDERSON

1923 ANDERSON, Nels: *The Hobo; the Sociology of the Homeless Man, a Study Prepared for the Chicago Council of Social Agencies under the Direction of the Committee on Homeless Men*. Chicago, University of Chicago Press, 1923.

BALDWIN

1999 BALDWIN, Peter C.: *Domesticating the Street: The Reform of Public Space in Hartford, 1850–1930*. Columbus, Ohio State University Press, 1999.

BERRY

- 1973 BERRY, Brian J. L.: *The Human Consequences of Urbanization: Divergent Paths in the Urban Experience of the Twentieth Century*. New York, St. Martin's Press, 1973.

BURGESS

- 1984 BURGESS, Ernest W.: „The Growth of the City; An Introduction to a Research Project,” In: *The City*. Szerk. Robert E. PARK, Ernest W. BURGESS és Roderick D. MCKENZIE. Chicago, University of Chicago Press, 1984.

CALKINS

- 1901 CALKINS, Raymond: *Substitutes for the Saloon*. Boston, Mifflin, 1901.

CASTELLS

- 1976 CASTELLS, Manuel: „Is there an urban sociology?” In: *Urban Sociology*. Szerk. C. PICKVANCE. London, Tavistock, 1976.

CASTLES-MILLER

- 1993 CASTLES, Stephen-MILLER, Mark: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York, Guilford Press, 1993.

Census

- 1872 *Ninth Census of the United States: Population and Social Statistics*. Washington, Government Printing Office, 1872.
- 1883 *Tenth Census of the United States. Population*. Washington, Government Printing Office, 1883.
- 1897 *Eleventh Census of the United States. Population Part I*. Washington, Government Printing Office, 1897.
- 1901-02 *Twelfth Census of the United States. Population Part I*. Washington, Government Printing Office, 1901-1902.
- 1913 *Thirteenth Census of the United States. Population Volumes I*. Washington, Government Printing Office, 1913.
- 1923 *Fourteenth Census of the United States. Population and Social Statistics, Volume VIII*. Washington, Government Printing Office, 1923.

CLOUETTE

- 1992 CLOUETTE, Bruce A.: *Getting Their Share: Irish and Italian Immigrants in Hartford, Connecticut, 1850–1940*. Disszertáció, University of Connecticut, 1992.

CRESSEY

- 1932 CRESSEY, Paul G.: *The Taxi-dance Hall; a Sociological Study in Commercialized Recreation and City Life*. Chicago, University of Chicago Press, 1932.

DALIN–ROSENBLAUM

- 1997 DALIN, David G.–ROSENBLAUM, Joseph: *Making a Life, Building a Community: A History of the Jews of Hartford*. New York & London, Helmes & Meier, 1997.

DE FOREST–VEILLER

- 1970 DE FOREST, Robert W.–VEILLER, Lawrence: *The Tenement House Problem*. New York, Arno Press & The New York Times, 1970.

DICKENS

- 1990 DICKENS, Peter: *Urban Sociology: Society, Locality and Human Nature*. New York, Harvester Wheatsheaf, 1990.

DUIS

- 1983 DUIS, Perry R.: *The Saloon: Public Drinking in Chicago and Boston, 1880–1920*. Chicago, University of Illinois Press, 1983.

Geer's

Geer's Hartford Directory for 1870/71, 1875, 1879, 1885, 1890, 1896, 1900, 1905, 1909, 1914, 1918. Hartford, Hartford Printing Co.

GRANT–GRANT

- 1986 GRANT, Ellsworth S.–GRANT, Marion H.: *The City of Hartford 1784–1984*. Hartford, Connecticut Historical Society, 1986.

GYÁNI

- 1992 GYÁNI Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep: A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, Magvető, 1992.

GYÁNI

- 1999 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940*. Budapest, Új Mandátum, 1999.

HALL

- 1996 HALL, Peter: *Cities of Tomorrow, An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Malden: Blackwell, 1996.

HANNERZ

- 1980 HANNERZ, Ulf: *Exploring the City: Inquiries toward an Urban Anthropology*. New York, Columbia University Press, 1980.

JACOBSON

- 1998 JACOBSON, Matthew F.: *Whiteness of a Different Color: European Immigrants and the Alchemy of Race*. Cambridge, Harvard University Press, 1998.

LENDER-MARTIN

- 1982 LENDER, Mark E.-MARTIN, James K.: *Drinking in America: A History*. New York & London, Macmillan, 1982.

PACIONE

- 2001 PACIONE, Michael: *Urban Geography: a Global Perspective*. London, Routledge, 2001.

PARK

- 1952a PARK, Robert E.: "The City: Suggestions for the Investigations of Human Behavior in the Urban Environment." In: *Human Communities; the City and Human Ecology*. Szerk. Robert E. PARK. Glencoe, Free Press, 1952.
- 1952b PARK, Robert E.: "The Urban Community as a Spatial Pattern and a Moral Order." In: *Human Communities; the City and Human Ecology*. Szerk. Robert E. PARK. Glencoe, Free Press, 1952.
- 1952c PARK, Robert E.: "Sociology, Community and Society." In: *Human Communities; the City and Human Ecology*. Szerk. Robert E. PARK. Glencoe, Free Press, 1952.

PARK

- 1952d PARK, Robert E.: "Succession, an Ecological Concept." In: *Human Communities; the City and Human Ecology*. Szerk. Robert E. PARK. Glencoe, Free Press, 1952.

POLÁNYI

- 1997 POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás*. Budapest, Mészáros Gábor, 1997.

POWERS

- 1998 POWERS, Madelon: *Faces Along the Bar: Lore and Order in the Workingman's Saloon, 1870–1920*. Chicago, University of Chicago Press, 1998.

Report

- 1913 HARTFORD VICE COMMISSION: *Report of the Hartford Vice Commission, Hartford, Conn.* Hartford, Reprinted by the Connecticut Women Suffrage Association, 1913.

ROZENZWEIG

- 1983 ROSENZWEIG, Roy: *Eight Hours for What We Will: Workers and Leisure in an Industrial City, 1870–1920*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

SHANNON–KLENIEWSKI–CROSS

- 1991 SHANNON, Thomas R.–KLENIEWSKI, Nancy–CROSS, William M.: *Urban Problems in Sociological Perspective*. Prospect Heights, Ill., Waveland Press, 1991.

THERNSTROM

- 1980 THERNSTROM, Stephan: *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1980.

THRASHER

- 1927 THRASHER, Frederic M.: *The Gang: a Study of 1,313 Gangs in Chicago*. Chicago, University of Chicago Press, 1927.

VECOLI

- 1986 VECOLI, Rudolph J.: "The Formation of Chicago's Little Italies." Szerk. Ira A. GLAZIER és Luigi DE ROSA. New York, Holmes & Meier, 1986.

WALSH

- 1996 WALSH, Andrew: *For Our City's Welfare: Building a Protestant Establishment in Late Nineteenth Century Hartford*. Diss. Harvard University Press, 1996.

WARD

- 1971 WARD, David: *Cities and Immigrants: A Geography of Change in Nineteenth-century New York*, Oxford University Press, 1971.

WEAVER

- 1982 Weaver, Glenn: *Hartford: An Illustrated History of Connecticut's Capitol*. Woodlands, CA, Windsor, 1982.

WIRTH

- 1928 WIRTH, Louis: *The Ghetto*. Chicago, University of Chicago Press, 1928.
1995 WIRTH, Louis: „Urbanism as a Way of Life.” In: *Metropolis: Center and Symbol of Our Times*. Szerk. Philip KASINITZ. New York, New York University Press, 1995.

ZORBAUGH

- 1937 ZORBAUGH, Harvey Warren: *The Gold Coast and the Slum: a Sociological Study of Chicago's Near North Side*. Chicago, University of Chicago Press, 1937.

A képek forrásai:

1–2. kép: EastSideBHox3430 (Hartford: Connecticut State Archives, Connecticut State Library).

3–4. kép: Img0029.pcd illetve Img0019.pcd (Hartford: The Connecticut Historical Society, 1912).

5., 7–8. kép: Record Group 101, Box 2, Connecticut Women Suffrage Association Records, 1869-1921, (Hartford: Connecticut State Archives, Connecticut State Library, 1912)

6. kép: Photographs – Businesses (Hartford: The Greater Hartford Jewish Historical Society, 1910)

A fertőző gyermekbetegségek leküzdése hazánkban és a nagyvilágban (19–20. század)

Bevezetés

AZ ÓKORI ORVOSOK többsége elismerte, hogy bizonyos betegségek fertőzőek, és bár Terentius Varro Raetius a mocsárból születő kicsiny élőlényeket, Galenos pedig a miazmákat jelölte meg a kórok okozóiként, mégsem ezek a nézetek váltak elfogadottá. A különféle kezelési módok mellett a fertőzettek elkülönítésével igyekeztek megakadályozni a ragályos betegségek elterjedését. A fertőzött elszigetelését legkövetkezetesebben és legsikeresebben az ókori zsidó orvosok valósították meg. Az ókori gondolkodók nagyobb része isteni büntetésnek tekintette a járványokat, s ez az elképzelés a középkorban sem változott. A betegségek leküzdését egészen a 19. század közepéig hátráltatta, hogy mindig akadtak olyan orvostudorok, akik tagadták a fertőző betegségek létezését.

A 19. században a fertőző betegségek terjedéséről a kor orvosai eltérő nézeteket vallottak, sokféle álláspont látott napvilágot. A láthatatlan mikroorganizmusok létezését Pasteur bizonyította be egyértelműen, továbbá felfedezte, hogy a mikroszkopikus gombák csírákból szaporodnak, és hő hatására elpusztulnak. A század közepén Pollender figyelte meg a lépfenés állatok szövetein azokat a kis pálcika alakú élőlényeket, amelyek egészséges állatok testébe fecskendezve betegséget idéztek elő. Robert Koch munkássága a mikroszkopikus lények fertőzésmechanizmusának alaposabb megismerését tette lehetővé. Sokáig tartott, míg a század orvostársadalma megértette a korábbi nézetektől nagyon különböző, forradalmian új felfedezések jelentőségét, így fordulhatott elő, hogy még a század vége felé sem hiányoztak az elképesztőbbnél elképesztőbb, az előző századok meghaladott eredményein alapuló ötletek. Erismann Frigyes azt írta, hogy a fertőző betegségeket nem a mostoha életkörülmények váltják ki. A fertőzések mérgezések, mert „a kifejlődésükhöz ún. specifikus ok szükséges:

oly különös betegséget okozó mérég, mely kívülről hatol be a szervezetbe.”¹ Hölbling Miksa véleménye szerint a járványok oka az, hogy „a köznép házai egészségtelenek, táplálása sovány, ruházatja, ágyai céliránytalanok és a kora házasságok”.² Rózsay József a járványok okának az emberi ürüléket gondolja, mert ennek rothadása és a nagymértékű gombaképződés káros, a fertőzést terjesztő anyagokat juttatnak a levegőbe.³

Az eredményes védőoltások a korábban veszedelmes gyermekbetegségeket enyhe lefolyásúvá szelídítették, vagy megszüntették, ezért a kiterjedt, gyakran pandémiás méreteket öltő kolera-, himlő-, hastífusz- és vérhasjárványokkal ellentétben a 20. század második felére ezek a betegségek szinte kikerültek a kutatók látóteréből, pedig a 19. században az előző csoporttal megegyező figyelemben részesültek. Az utólagos számítások bebizonyították, hogy az évről évre visszatérő járványos gyermekbetegségek több áldozatot követeltek a nagyobb periodicitással felbukkanó első csoport betegségeinél. Tanulmányomban a diftéria, a skarlát, a kanyaró és a szarvarköhögés, tehát a legveszedelmebb betegségek elleni harcot mutatom be vázlatosan, nemzetközi és hazai viszonylatban. Az első fejezetben röviden bemutatom a magyarországi általános járványügy törvényes kereteinek kialakulását, a központi irányító rendszer kiépülését. A következő fejezetekben a kiválasztott betegségek elleni specifikus védekezési módszereket foglalom össze.

Legrészletesebben a diftéria legyőzéséhez vezető felfedezéseket, intézkedéseket ismertetem az olvasóval, mivel az e betegség legyűrésére irányuló kutatás következtében két új tudományág is megszületett, a bakteriológia és az immunológia. Faragó Ferenc, az Országos Közegészségügyi Intézet kutatóorvosa így fogalmazta meg a diftériaoltás felfedezésének jelentőségét: „Azt is lehet mondani, hogy a diphtheria immunizálás terén végzett munka sikere valósággal fermentálta a többi védőoltás haladását. Új módszerek és principiumok merültek fel, amelyeket a másik munkában is kipróbáltak, a próbálkozás ismét új kérdéseket vetett fel és új eredmények születtek. Ezen a nyomvonalon fejlődött a hastífusz, a scarlatina és a pertussis elleni védőoltás.”⁴

¹ ERISMANN, 1884. 332.

² HÖLBLING, 1845. 149.

³ RÓZSAY, 1870. 9.

⁴ FARAGÓ, 1947. 4.

Magyarországon az 1876. évi XIV. tc. vetette meg a járványok elleni védekezés törvényes alapjait. A törvénycikk részletes útmutatást adott a járványok kialakulásának és terjedésének megakadályozására. A 10. § kimondja, hogy a lakóhelyek közelében fekvő és az egészségre veszélyes posványokat és mocsarakat a hatóság köteles felszámolni, továbbá a hatóság feladata gondoskodni az utcák és a terek tisztántartásáról. A 11. § a hatóságok által egészségtelennek ítélt lakások kiürítéséről és kisajátításáról rendelkezik. A 28. § a fertőző betegségben szenvedő tanulót eltiltja az iskola látogatásától addig, amíg gyógyultságát hatósági okmánnyal igazolni nem tudja.⁵

Az 1876. évi XIV. tc. 80. §-a kimondja, hogyha valahol több egyén egyidejűleg ugyanabba a betegségbe esik, vagy ha ragályos kórok esetei mutatkoznak, akkor a községi elöljáróságnak kötelessége ezt az ügyben illetékes első fokú hatóságnak azonnal bejelenteni, amely erről a törvényhatóságot értesíti. A bejelentés az orvosok, tanítók, papok, bábák, halottkémek és mindazok kötelessége, akik tudomást szereztek a megbetegedésről. A bejelentést elmulasztó lelkész, tanító és kisdédóvó az 1876. évi XIV. tc. 7. §-a értelmében 300 Ft-ra büntethető. A fertőző beteget be nem jelentő orvos szintén 300 Ft-ra büntethető az 1879. évi XL. tc. 99. §-a alapján. A kötelező bejelentés alá eső betegségek a következők: diftéria és croup, scarlatina, morbilli (kanyaró), pertussis (szamárköhögés), variola, varicella, variolois (himlő különböző fajtái), typhus abdominalis (hasi hagymáz), typhus exanthematicus (kiütéses hagymáz), dysenteria, cholera asiatica és cholera nostras (ázsiai és honi kolera), parotitis cerebrospinalis (járványos fültőmirigy-gyulladás), trachoma, febris puerperalis (gyermekágyi láz). A bejelentés után a körorvos köteles volt a beteget vagy a betegeket megvizsgálni. Ha az orvos más községben lakott, akkor a községi elöljáróság gondoskodott a helyszínre szállításáról. Ha az orvos fertőző beteget talált, akkor erről portómentes vörös levelezőlapon értesítette a községi elöljáróságot és a szolgabíró. A főszolgabíró feladata volt, hogy minden bejelentett esetről tájékoztassa az alispánt. Az 1893. évi március 11-i 17.415 szám alatt kelt körrendelet szerint az egyes községekben fellépett első esetekről 24 órán belül jelentést kellett tenni a belügyminiszternek, és félhavi kimutatásban az összes előfordult szórványos esetet fel kellett terjeszteni neki. A főszolgabíró feladata volt a bejelentőlapok megőrzése hónaponkénti bontásban másfél évig. Ha a járvány kialakult, akkor a diftéria, typhus, morbilli és a scarlatina esetén 15 naponként, a choléráról pedig 5 naponként kellett jelentést felterjeszteni a minisz-

⁵ KORÁNYI, 1886. 12.

tériumnak. Ezt a jelentést a megyei tisztii főorvos állította össze, és az alispán írta alá. Az 1876. évi XIV. tc. 9. §-a alapján a belügyminiszter azokra a vidékekre, ahol a halálozás járványmentes időben a rendes mértéket felülmúlja, a helyi viszonyokat megvizsgáló küldöttet küldhet ki.⁶

Több megbetegedés estén a főszolgabíró a járási orvossal együtt kiment a helyszínre, és a helyzetnek megfelelő intézkedéseket foganatosított, amelyekről jelentést tett az alispánnak. Az általuk hozott intézkedések végrehajtása a községi előjáróságra hárult. A végrehajtás ellenőrzését a járási orvosra bízták. A főszolgabíró állapította meg, hogy a járási orvos milyen időközönként látogassa meg a fertőzött települést. Ezekben a községekben a járási főszolgabírónak vagy helyettesének hetente legalább egyszer kötelessége volt megjelenni. A fertőző beteg házára, jól látható helyre vörös táblát szegeztek, figyelmeztető felirattal. A házba csak a családtagok, az orvosok és az ápolók léphettek be, ennek betartását a községi közegek ellenőrizték. Ha a falu több pontján is felütötte a fejét a járvány, akkor a települést több kerületre osztották, és ezekbe utcai biztosokat neveztek ki. A szülők és a rokonok feladata volt a beteg gyermek számára orvosi gyógykezelésről gondoskodni. A szülők ellenkezése esetén kényszergyógyítást rendelhettek el.⁷ A kezeltetés elmulasztó szülőkre 300 Ft bírságot szabhat ki.⁸ A főszolgabíró feladata volt, hogy a kényszergyógyításnak érvényt szerezzen.⁹ Például Baranya vármegyében 1895-ben, a kolerajárvány idején 360 esetben folytattak vizsgálatot olyan szülők ellen, akik hét évnél fiatalabb gyermekük gyógyíttatását elmulasztották. Közülük 60 szülőt marasztaltak el.¹⁰ Problémát okozott a járványban elhaltak holttestének tárolása is, mivel a járványok áldozatainak hulláit a többi hullától elkülönítve kellett tárolni, s ezek az ideiglenes ravatalozók sértették a családtagokat. Így egyre több helyen építettek a járványban elhaltak számára az igényeknek megfelelő ravatalozót. A halottat legkorábban csak 48 órával a halál beállta után lehetett eltemetni. Kivételt csak járvány esetén lehetett tenni, de ekkor a halottkém külön felhatalmazást kapott a törvényhatóságtól. Azokban a házakban, ahol fertőző beteg volt, kötelező fertőtlenítő eljárást végeztek el, és csak ennek megtörténte után vették

⁶ KORÁNYI, 1886. 11–13.

⁷ 7 éven aluli gyermekek gyógyítását 1877-ben 49 087, 1878-ban 59 216, 1879-ben 55 580, 1880-ban 62 273 esetben mulasztották el. A mulasztás miatt 1877-ben 2 319, 1878-ban 8 055, 1879-ben 5 496, 1880-ban 9 816 esetben róttak ki büntetést. Orvosi segítség nélkül 1877-ben 78 709, 1878-ban 97 891, 1879-ben 83 258, 1880-ban 98 779 fő hunyt el. Forrás: LÁNG-JEKELFALUSSY, 1884. 432.

⁸ 1879. évi XL. tc. 99. §.

⁹ 1879. évi XL. tc. 20. §.

¹⁰ 175/1895. Baranya vármegyei tisztii főorvosának iratai. IV. 413. 5. dobóz

le a ház faláról a figyelmeztető táblát. Az 1876. évi XIV. tc. 81. §-a csak a cholera- és a diftériaesetekre rendel el kormányhatósági intézkedéssel kötelező fertőtlenítést. A nagyobb községek egyedül, a kisebbek pedig többen együtt tartottak egy, a fertőtlenítésben jártas személyt. A járvány végét kizárólag a tisztifőorvos mondhatta ki. A járványokban vagy fertőző betegségekben elhunytak tetemét kihantolni és elszállítani csak a járvány hivatalosan megállapított vége után két évvel lehetett. A kihantoláshoz külön engedélyt állítottak ki, és az eseményen a hatósági orvos is részt vett. A koporsót nem nyitották fel, hanem mindenestül egy új koporsóba tették át. Az új koporsót szurkolással vagy forrasztással zárták le.¹¹

A járványok költségeit elsősorban a községek viselték. Az 1875. évi III. tc. szerint nagy kolera-, himlő- és diftérijárvány idején az anyagi terhekhez a törvényhatóság is hozzájárult. Később, 1898-ban hoztak törvényt arról, hogy a községeknek a heveny fertőző betegség elleni védelem költségeinek csak felét kell állniuk.¹² A kolera- és a pestisjárvány költségeit teljes egészében magára vállalta az állam.¹³

Amint láttuk, a járványok elleni fellépés törvényes keretei az országban megvoltak, sőt, a különböző törvények az európai színvonalnak is megfeleltek, de sajnos a gyakorlatban még csak töredékük érvényesült. A járványok elleni fellépés az 1885. évi Országos Orvosi és Közegészségügyi Congressus egyik fő témája volt. A kongresszuson Korányi Frigyes tett érdemi javaslatokat a fertőző betegségek terjedésének megakadályozására és a meglévő közegészségügyi törvények hatékonyabb alkalmazására. Véleménye szerint „*a közegészségi törvényhozás föltétele, a conditio sine qua non: a civilizációnak és culturának követhetetes előhaladása, az egészségügyi fogalmak fejlődése és a lakosság minden rétegeibe való behatolása. Ha hazánk közegészségügyéért valami gyümölcsözőt tenni akarunk: legelőbb társadalmi úton kell azt tennünk, ez kitartást és átgondoltságot követelő feladat.*”¹⁴ Korányi a kongresszuson elmondott gondolatait különnyomatban hozta nyilvánosságra. A kötetben a fertőző betegségek terjedését elősegítő tényezőket is ismerteti, amelyeket az egészségügyi törvények betartásával nagyrészt meg lehetne szüntetni. A legfőbb gond, hogy a községekben a fertőző betegek elkülönítése nem megoldható. Hiába rakják ki a ház falára a vörös táblát, ha ugyanabban a házban több család él, s télen gyakran egyetlen fűtött helyiségbe húzódik a ház minden lakója. A betegeket a faluból kórházba vinni szinte lehetetlen a távolság, a szegénység és a kórházak kis száma miatt. A problémát

¹¹ BÉKÉSY, 1899. 5–27.

¹² 1898. évi III. tc. 8. §.

¹³ 1898. évi III. tc. 9. §, BÉKÉSY, 1899. 1–28.

¹⁴ KORÁNYI, 1886. 13–14.

minél több községi kórház felállítása oldaná meg. Erre a célra a község bármelyik lakatlan háza megfelelő lenne, melyet kevés ráfordítással tiszta és megfelelő elkülönítő hellyé lehetne alakítani. A községi kórházakat értelmes emberek felügyeletére bízna, akiknek vezetésével az anya ápolhatná elkülönített gyermekét. A létesítményeket időnként képzett orvos ellenőrizné. A szegénység miatt általában nem égetik el a fertőzött ruháit, mely továbbra is terjeszti a fertőzést. A rendszeres elkülönítés és a fertőtlenítési előírások betartásához erélyes hatósági fellépésre lenne szükség. A lakosság egészségügyi kultúráját rendszeres felolvasások tartásával, egészségügyi körök és egyletek létrehozásával, valamint orvosi kiállítások rendezésével akarta fejleszteni. Felelevenítette és megfontolandónak tartotta munkájában Trefort Ágoston javaslatát, amely a papnöveldekben, a nép- és középiskolákban kötelezővé tette volna a közegészségtan oktatását.¹⁵

Az 1908. évi XXXVIII. törvénycikk ismételten kimondta, hogy a fertőző betegségek elleni küzdelem Magyarországon a törvényhatóságok és a községek feladata. Az 1925-ben hozott XXXI. törvénycikk a küzdelem irányítását az Országos Közegészségügyi Intézetre bízta, amelynek célja az egységesség biztosítása volt. A nevezett törvénycikk új korszakot nyitott a fertőző betegségek elleni harcban. 1927-ben kezdték meg a közegészségügyi laboratóriumi szervezet kiépítését az egész ország területén. Az Országos Közegészségügyi Intézet központi laboratóriuma mellett tizenöt vidéki fióklaboratórium segítette a vidéki orvosokat a diagnózis pontos felállításában, illetve bakteriológiai és szerológiai kutatásokat végeztek. A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium 36.500/1930. számú rendelete előírja, hogy a megnevezett huszonöt fertőző betegséget ezen túl az Országos Közegészségügyi Intézetnek is kötelező bejelenteni, mivel a minisztérium a tisztii főorvosok jelentéseiből csak kettő-négy hét múlva értesült a kialakult járványokról, s csak ezt követően értesítette a Közegészségügyi Intézetet.¹⁶

¹⁵ KORÁNYI, 1886. 15–22.

¹⁶ JOHAN, 1941. 688–671.

Az ókortól a kór azonosításáig

A 19. századi orvostudomány képviselői úgy tartották, hogy a torokgyík egyidős az emberiséggel, és már Hippokratés¹⁷ egyik eseteleírásában felfedezni vélték. A római Aretaeus,¹⁸ Galenos¹⁹ és Aetius²⁰ „*ulcera pestifera*” nével illetet kórképét tartják a következő bizonyítékoknak.²¹ Aretaeus Egyiptomot és Szíriát tartotta a veszedelmes betegség hazájának, ahonnan időnként előtörve járványokat okoz, ezért *morbus Aegyptiacus*nak nevezte.²² Nehéz megmondani, hogy tulajdonképpen mióta szedi áldozatait a ragály, mivel másféle heveny torokbajoktól nem tudták pontosan megkülönböztetni, és az évszázadok során számtalan különféle nevet adtak neki. A középkori *angina maligna* megnevezést sokan azonosították torokgyíknak, mások a torokpestis elnevezést tartják a diftéria fedőnevének.²³

A kutatók egy része azon a véleményen van, hogy a középkorban először 580-ban, Saint Denis-ben jegyezték fel torokgyíkjárványt. Hirsch, a jeles német kutató elmélete szerint az ókortól a 16. századig e veszedelmes betegség csak szórványosan fordult elő, s az első nagyobb járványt Svájcban okozta, majd innen a nyugati német területekre és Németalföldre áterjedve a század utolsó harmadában lassan elenyészett.²⁴ A 16–17. században Spanyolországban igen súlyos torokgyíkjárványok alakultak ki, melyek többször megismétlődve Itáliába és Franciaországba terjedtek tovább.²⁵ A torokgyík ezután legközelebb a 18. századi Észak- és Nyugat-Európában (Anglia, Németalföld, Franciaország, Svájc, Ibériai-félsziget) bukkant fel, de csak lokális járványokat okozott. Lehet, hogy

¹⁷ „A mandulákon fellépő pókhálószerű izzadmány ráterjed a garatra, a letakarítás után kiújul, légszomjat okoz és halálhoz vezethet. Gyógyulás után fenyeget még a bénulás veszélye. A betegség nyáron fokozott mértékben veszélyes.” Idézi Hints Elek Hippokratésnek a fogzás betegségeiről feljegyzett egyik eseteleírását. HINTS, 1939. 1. köt., 275.

¹⁸ A Kr. u. 2. században élt tudós eseteleírása a legkifejezőbb az ókori leírások közül.

¹⁹ Kr. u. 129–200 k.

²⁰ A Kr. u. 6. században élt, a bizánci uralkodó orvosaként tizenhat könyvből álló gyűjteményes munkát írt az orvostudományról. IRMSCHER, 1993. 13.

²¹ BALOGH, 1876. 4.

²² HINTS, 1939. 1. köt., 276.

²³ HINTS, 1939. 2. köt., 329.

²⁴ BALOGH, 1876. 4.

²⁵ Spanyolországban garotillónak hívták a betegséget, mert úgy fojtotta meg az áldozatot, mint a vaspánttal a cölöphöz rögzített elítéltet a meghúzott csavar, más néven a garotte. PÓLYA, 1941. 277.

a 18. században azért jegyezték fel a korábbinál több esetet, mert ezidőtájt már számos kitűnő esetleírás folytán a betegség szélesebb körben ismerté vált.

A 19. század második és harmadik évtizedében (1818, 1825, 1826) kialakult óriási franciaországi járvány új fejezetet nyitott a torokgyík történelmében. Kiterjedtsége, valamint nagyon magas halálozási mutatói miatt a francia orvostársadalom a betegség minél részletesebb megfigyelésére és leírására törekedett. A betegség elkülönítése 1826-ban a hasonló, főként a vörhennyel kapcsolatos torokbajoktól Paul Bretonneau, az eleinte diploma nélkül Tours-ban praktizáló orvos érdeme. Ő nevezte el a kórképet diphteritisnek, de a tanítványa, Trousseau által használt diftéria elnevezésforma terjedt el szélesebb körben.²⁶

Bretonneau meghatározása után sem tisztázódott egyértelműen a diftéria és a krupp (croup) egymáshoz való viszonya. 1795-ben Everard Home skót orvos a kruppot önálló kórként jegyezte le, mivel ebben az esetben az álhártya a gégeüregeket vonja be, míg a torokgyíknál a garatképleteket. Röviddel ezután Bard, egy New York-i orvos hívta fel a figyelmet a két kór azonos voltára, pontosabban arra, hogy a gégekrupp a torokdiftéria folyamánya.²⁷ A krupp és a diftéria különböző vagy azonos voltáról még hosszú évtizedekig vitáztak a tudósok, mivel a különböző járványok során a kórkép nem mindig volt egyező.²⁸ A 19. század elején a német területeken és Magyarországon a kruppos formák fordultak elő gyakrabban, míg az évszázad közepén a torokdiftéria került túlsúlyba.²⁹

A fertőző betegség Franciaországból³⁰ gyors ütemben terjedt tovább Európa többi, eddig nem érintett országaiba (pl.: a skandináv államokba), sőt, a század közepén Észak-Amerikában is felütötte fejét Kaliforniában és a Mississippi kör-

²⁶ Uo.

²⁷ PÓLYA, 1941. 278.

²⁸ A kórbonctanban Virchow meghatározása bizonyult időt állónak, aki szerint a krupp a nyálkahártya felületének rostonyos izzadmány kiválasztásával járó bántalma, a diphteritis ellenben a nyálkahártya fekélyesedéséhez vezető beszűrődés. A krupp és a diftéria összefüggését bizonyították azok a megfigyelések, amelyekből kiderült, hogy a beteg gyermeket ápoló személyzet vagy a családtagok nagy részénél néhány nappal később kruppos torokgyulladás alakul ki. ZELIZY, 1879. 26–27.

²⁹ A Debrecenben 1877 őszétől a következő év végéig tartó járvány idején a tizennegyedik életévnél fiatalabbak körében az esetek 70%-ában kruppos diftéria lépett fel, ugyanekkora százalékban volt súlyos a kór. Uő. 137.

³⁰ 1829-ben, 1848-ban, majd 1850-ben és 1853-ban hatalmas diftériajárványok söpörtek végig Franciaországon. Az 1850-es Verdun és az 1853-as Valenciennes járásbeli járvány érdekessége, hogy a legtöbb áldozat a jómódú családok gyermekei közül került ki. BALOGH, 1876. 5–6.

nyékén.³¹ Gyors terjedése és magas halálozási mutatói miatt a diftéria a 19. század legfélelmetesebb gyermekbetegségévé vált. A fertőzött területeken a korábbi szörványos előfordulás helyett pusztító járványként söpört végig. Utólagos számítások alapján az évszázad első felében a nagy német városokban a diftéria letalitása 2% körül mozgott, s csak 1842-ben kezdett emelkedni, de 8,6%-nál magasabb értéket nem ért el. Átmeneti csökkenés után a legkiugróbb értéket 1850-ben érte el 35%-kal. A következő epidémia 1856-ban kezdődött, s a halálozási mutató 6,2%-ról 12,7%-ra nőtt, majd 23,7%-kal tetőzött.³²

A betegség magyar neve torokgyík, roncsoló toroklob, fertőző toroklob. Az anyakönyvekben általában „*diphtheria*”, „*diphtheritis*”, „diftéria” és „*gutturis dolor*” alakban tüntetik fel a betegség nevét, de ezek csak a leggyakoribb elnevezések. A diftéria valószínűleg régóta fel-felbukkant Magyarországon, és időnként emberi életet is követelt. Pápai Páriz Ferenc a következőket írta róla: „*A mi a Torokgyéket illeti: az nem egyéb, hanem a torok felső részeinek, kiváltképen pedig a nyeldeklő körül való apró petsenyéknek tüzesen való megdagadása, mely miatt az ember többire se lélegzetet nem vehet, sem semmit le nem nyelhet. [...] E nyavalya rendszerint az ifjabbidejű embereken esik meg, mind a vérnek bőségétől, mind pedig a bilisnek,³³ mely miatt is a vér, mint hordóban a bor, felforr és utat keres a hol kiüsse magát, mivel tág és puha hússokkal rakva. [...] Ez veszedelmes nyavalya, mert a testi életnek minden útját elfogja, azonkívül az embert igen hirtelen fogja, melyből vagy hamar megfordul, vagy pedig hamar elvész benne a beteg. [...] Különbségei: Ez néha a toroknak belső részeit fogja el, s az veszedelmesebb is, néha a külsőt, mely ugyan kívül meg is látszik, mert nagy tüzességgel üti ki magát, de a belső nem mindjárt, mindenik pedig forrózó hidegletélssel, hol nagyobb, hol gyengébbel jár együtt. A belsőben nehezebb mind léleketvétel, mind nyelés, mind szólás, de a külsőben könnyebb mindenik.*”³⁴ Hazánkban járványos formában az 1860-as évek elején bukkant fel, s különösen Erdélyben okozott többé-kevésbé kiterjedt, veszélyes epidémiákat. Budán és Pesten 1860–1861-ben alakult ki az első járvány.³⁵

Bretonneau közvetlenül a kórkép leírását követően hangsúlyozta, hogy a betegség fertőző. A kórokozó utáni kutatás rögtön elkezdődött, s egy új tudományág, a bakteriológia fejlődését eredményezte. A diftériabaktériumok kórkeltő hatásának bebizonyítása nehéz feladatnak bizonyult, mivel más baktériumokkal ellentétben általában nem mutatható ki a különböző szervekben, hanem csak az álhártyában, s ott sem túl nagy számban. Nem diftériás tünete-

³¹ BALOGH, 1876. 4.

³² JUSSAS, 1939. 11–12.

³³ epe

³⁴ PÁPAI PÁRIZ, 1984. 107–108.

³⁵ BALOGH, 1876. 5.

ket mutató torokgyulladásoknál is sikerült időnként kimutatni a kórokozót, sőt egészséges embereknél is. Tovább nehezítette a kutatást, hogy sokáig a nagyon hasonló, de halálos megbetegedést nem okozó pseudo-diftériabaktériumok miatt többen kétségbe vonták a vizsgálati eredményeket.³⁶ Végül Ervin Klebs 1883-ban jelentette be, hogy a diftéria a *Corinobacterium diphtheriae* okozta heveny fertőző betegség.³⁷ Friedrich Löffler a következő évben a baktériumot ismételtelen azonosította, és sikeresen szaporította is.³⁸

A betegség lefolyása

Emberről emberre terjedő betegség. Fertőző forrás maga a beteg vagy a kórokozógazda, aki a torokban, az orrban vagy a garatban tünetmentesen hordozza a baktériumot. A tünetmentes baktériumhordozók száma még endémia idején is viszonylag magas értéket mutatott,³⁹ epidémia kitörésekor pedig három-négyszeresére, vagyis 15-20%-ra növekedett. A fertőzés gyors terjedéséhez nagy mértékben hozzájárult, hogy a diftériás beteggel egy háztartásban élők közel fele baktériumgazdává vált. A gyógyult betegeknek csak körülbelül a felénél szűnt meg két-három hét múlva a baktériumürítés, további 10-15%-uk néhány hónapig még baktériumgazda maradt, a fennmaradó rész pedig ennél hosszabb ideig hozzájárulhatott más személyek megfertőződéséhez.⁴⁰ A betegségre a 9 hónapos és 6 éves kor közötti gyermekek a legfogékonyabbak. Immúnis anya gyermeke körülbelül 6 hónapig védett a betegség ellen, de egyes kutatók szerint csak a születés utáni első két hónapban.⁴¹ A megbetegedésre való fogékonyság bizonyos mértékig korszpecifikus. Az újszülötteknek csak 10%-a fogékony, majd egy éves kor körül gyors ütemben növekedni kezd a megbetegedés esélye, a második életévben érve el a legmagasabb értéket, vagyis a 75%-ot. A negyedik életévre 40%-ra csökken, a tizedikre pedig 30%-ra, a húsz év-

³⁶ A pszeudo-diftériabaktérium a valódi diftériabaktériumhoz hasonló tüneteket okozhat, de a betegség soha nem halálos kimenetelű. PREISICH, 1898. 3-7.

³⁷ TANGL, 1891. 148.

³⁸ PÓLYA, 1941. 280.

³⁹ A Magyar Közegészségügyi Intézet kutatói a huszadik század első évtizedeiben 85 000 iskoláskorú gyermeket vizsgált meg, és 2,4%-uk bizonyult diftériahordozónak. PÓLYA, 1941. 280.

⁴⁰ PÓLYA, 1941. 280.

⁴¹ PÓLYA, 1941. 281. A kérdés máig sem dőlt el, és a védőoltás általános bevezetése, illetve a betegség „megszelídülése” miatt már nem is eldönthető. Annyi biztos csak, hogy a betegséget átvészelt anya csecsemője a passzív immunitás miatt néhány hónapig, de akár egy évig is kevésbé fogékony a betegségre.

nél idősebbeknek már csak 20%-nyi esélyük van a diftériafertőzésre.⁴² A 19. században a fertőzés manifeszt vagy látens átvészélése következtében az immúnis személyek aránya 18 éves korra elérte a 90%-ot.

A betegségnek több, különböző lefolyású formája van:

1. *Difteria faucis* (klasszikus torokgyík). 1-3 nap alatt fokozatosan alakul ki. A láz lassan emelkedik, emellett fejfájás, étvágytalanság, levertség a kísérő tünetek. A torokban először csak foltokban szürkés lepedék képződik, majd összefüggő, a mandulák felszínét is elborító álhártya. A szürkés hártya könnyen eltávolítható, de 2 nap alatt újraképződik. A hártya helyén a nyálkahártya pontszerűen bevérvik. Kezelés nélkül jobb esetben a 6-8. nap körül a lepedék leválik és helyén vékony szürkés lepedékkal borított fekély marad, amely a második hét végére hámosodik. Rosszabb esetben a lepedék tovább vastagodik és átterjedhet a légyszájpadra, a gégeire, a garatára és az ornyálkahártyára. Toxikus szövődemények alakulhatnak ki, és létrejön a diftéria szekunder toxikus formája. A toxin gyakran a szívizomszövetet támadja meg, amely maradandó nyomokat hagy a szövetben. Gyakran bekövetkezik a szívizom bénulása, amely halálhoz vezet. A toxinnak köszönhetően végtagbénulások, capilláris vérzések jelentkezhettek.

2. *Primer toxikus („malignus”) diftéria*. A kórkép heves tünetekkel kezdődik. A láz hirtelen magasra szökik, hányás és hidegrázás kíséri. A mandulák és környékük ödémásan megduzzad, amely az arcra és a nyakra is átterjedhet. A torkot vékony szürkés hártya borítja. Orrvérzés, csillapíthatatlan hányás léphet fel. A pulzus szapora, a máj megduzzad, a vizeletben fehérje mutatható ki. A betegek nagyobb hányada már az első két napon meghal keringési elégtelenségben.

3. *Difteria laryngis* (gégediftéria). Jelei ugató köhögés, rekedtség, hangos be- és kilégzés, légszomj. A beteg halálához fulladás vezet.

Kísérletek a diftéria gyógyítására

A fertőzést többféle különböző gyógymóddal próbálták gyógyítani. A korai időkben egészen meghökkenítő gyógyszerekkel próbáltak segíteni a betegeken. A magyarországi receptek közül Pápai Páriz Ferenc ajánl néhány ilyen kétes hatékonyságú orvosságot. „*A fetskefészket egészen tollastól, gazostól föld meg Fa-olajban vagy Petz-olajban, vagy új Vajban (jobb ha annyira valót kaphatni Székfű vagy fejer Liliomolajban) megfőzvéen, szitán törd által az Ebnek fejer aszszúganéját megtörvéen elegyítsd belé, jó melegén mint valami pépet hirtelen kend ruhára s kösd bé egészen a torkát véle, ha meghűl újítsd meg.*” De a gyógyszeres kezelésnél többre tartotta a kiegészítő terápiás eljárásokat. Leghatásosabbnak a külföldi orvosi gyakorlatban

⁴² PÓLYA, 1941. 281.

elterjedt kezelésmódot, a gyakori és minél bőségesebb érvágást tartotta, akaratlanul is növelve a halálozási statisztikát olyan esetekkel, amikor a beteg a nagyfokú vérvesztés miatt vesztette életét. A szervezetet belülről hűvösítő szerekekkel, kívülről pedig meleg borogatásokkal próbálta gyógyulásra ösztönözni. „Ami a diétát illeti e szorgos nyavajában, így viselje magát: Benn legyen, a szél ne érje, mert veszedelmesen elfojtódik. Árpakásának a levét, melyet citrom levével megsavanyíthatni, hőrpölgesse hígán sült tyúkmonyat,⁴³ korpaciberét, egreses levest, melyben borkő is legyen,⁴⁴ s egyéb ehhez hasonlókat egyék osztán, ha nyellhet, eltávoztatván minden fűszerszámot igen. Bort ne igyék, hanem árpával s fügével főtt vizet, tamarin-dussal⁴⁵ is igen jó főtt vizet savanyú ízüű főzetni, ezt a patikában találhatni. A hasára igen vigyázzon, meg ne szoruljon az, mert annál veszedelmesebb hévség követi miatta. Melyre nézve igen jó minden borkővel savanyított leves étel.”⁴⁶ Az álhártyás részt megpróbálták különböző gargarizáló szerekekkel helyileg kezelni. Pápai Páriz Ferenc receptes könyvében gránátalma levét magában, vagy sóval, salétrommal, gálíkővel⁴⁷ vegyítve javasolja, de az útifüvet is megfelelőnek tartja. A szegény betegek számára a tiszta vízben megfőzött szedret, aszalt kökényt, barkócát,⁴⁸ tengeri szőlőt ajánlja salétrommal elegyítve, majd rózsamézzel, közönséges mézzel édesítve. A gyógyulásnak indult betegnek a gyakori rózsavizes öblögetést tartotta kívánatosnak.⁴⁹ A 19. században a pécsi járási orvos által leírt gyógymód volt leggyakoribb. Az orvos elmondta, hogy a beteg nyakára gyakran tettek hideg borogatást, toroköblögetőnek acid lacticumot (tejsavat) használt. A fertőzött torkát carbololdattal ecsetelte. Emellett a kininfa kérgéből készített china-főzetet, bort és tápláló ételeket rendelt a betegnek.⁵⁰

A 19. század első felétől kezdve az orvosok az álhártya eltávolításától várták a gyógyulást. Próbálkoztak mechanikai úton égetéssel és edzéssel leválasztani a hártyát, de a nyugtalan kisgyermek akár maradandó sérüléseket is szerezhettek a beavatkozás következtében. A kezelés nem csak a hártya gyors kiújulása miatt maradt eredménytelen, hanem mert a sérülések helyén kialakult gyulladások az egész szervezetre kiterjedő szeptikus állapotot hozhattak létre,

⁴³ tyúktojás

⁴⁴ A must erjedésekor a hordó oldalára lerakódott mészföldes só, melyből kellemes ízű savat (*cremor tartari*) nyertek.

⁴⁵ Indiai pálmagyümölcs.

⁴⁶ PÁPAI PÁRIZ, 1984. 112.

⁴⁷ Vitriolium, a réz-, vas- és a cinkszulfát közös elnevezése.

⁴⁸ *Sorbus torminalis*, hasmenés és vérhas ellen használták.

⁴⁹ Uő. 110.

⁵⁰ 410/1892. Zárjelentés a pécsi járásnak Hetény községben 1892. évi november 19. és december 7-e közötti diftériáról. Baranya vármegye útszü főorvosának iratai. IV. 413. 4. doboz.

a beteg halálát okozva ezzel. A hártya eltávolítása vegyi úton különböző savakkal csak azért hozott jobb eredményeket, mert kevesebb páciensnél alakult ki vérmérgezés.⁵¹ Szelídebb gyógymódnak bizonyult a fertőzött torok ecsetelése, vagy a gargarizálás különböző fertőtlenítő szerekkel, például kámmal, brómmal, jóddal, rézgáliccal.⁵² Toroköblögetőként rendelték az orvosok a bort és a konyakot, de a betegek többsége inkább lenyelte a nevezett italokat, sok esetben a kívánatosnál nagyobb mennyiségben, így az alkoholok alkalmazásával hamar felhagytak.⁵³ Néhányan az „élősdiek” eltávolítását a vérből vízajtó adásával kísérelték meg, de legyengült pácienseiket nagyon gyorsan elveszítették, ezért gyorsan felhagytak az ilyesféle gyógymóddal. A század közepétől az orvosok tudatosan próbálták a szervezetet erősíteni és ezáltal ellenállóbbá tenni, amit főleg vasoldat és különböző borok rendelésével igyekeztek elérni.

Nem szabad elfeledkezni a kruppos formát öltött diftéria sebészeti beavatkozással történő gyógyításáról sem, bár a nagy kockázat miatt az orvosok többsége nem merte ezt a megoldást választani, sokszor külön kérésre sem. Többen felfedezni vélik az ókori leírásokban a gégemetszést (*tracheotomia*) mint a krupp és a diftéria életmentő gyógymódját. Az arab és a középkori orvosok többször megemlítik ezt az eljárást, de nem ismerünk olyan személyt, aki alkalmazta volna. Az első, aki megkísérelte, a 15. században Antonio Benivendi volt, de ezután sem terjedt el széles körben. 1808-ban hiába ígért Caron 1 000 frankot annak az orvosnak, aki egy torokgyíkban szenvedő gyermek életét megmenti, vállalkozó nem akadt. Először 1825-ben Bretonneau mentette meg sebészeti úton Puysegur gróf fuldokló kisleányának életét, akinek már három testvérét vitte el a kór. A francia orvosok körében hamar népszerűvé lett a nem veszélytelen eljárás, ugyanakkor a német orvosok a kezdetektől kifogásolták az új módszert. Az 1880-as évek közepén a gégemetszést a humánusabb intubáció váltotta fel, amely nem igényelt sebészeti eljárást, így nem komplikálták utólagos vérzések és sebfertőződés. Az ún. tubust, egy a gyermek életkora szerint változó átmérőjű bronzcsövet megfelelő eszközzel a beteg légcsövébe helyezték, s így vették elejét a fulladásos halálnak. A tubus felhelyezését azonban csak gyakorlott szakember tudta károsodás nélkül végrehajtani. A módszer Észak-Amerikában rövid idő alatt közkedvelté vált, majd nemsokára Európában is sok követőre talált. Az elsők között karolta fel a magyar Bókay János, de 1894-ben felhívta a figyelmet, hogy a beavatkozás körülbelül 20%-al növelheti a be-

⁵¹ Főleg karbolsavat, szalicilsavat, borkősavat, sósavat, kénsavat használtak erre a célra. BALOGH, 1876. 33–41.

⁵² BALOGH, 1876. 51.

⁵³ BALOGH, 1876. 43.

teg életben maradási esélyeit. A krupp nagyon alacsony, csupán 10%-os gyógyulási arányát a gégemetszés 20%-ra, az intubáció 30%-ra növelte.⁵⁴

A fejezetben hosszadalmas volta miatt csak vázlatosan mutattam be a diftériabetegyek kezelésére kidolgozott különféle gyógyszereket és terápiás módszereket, de ebből is könnyen megérthető, mennyire sokféleképpen igyekeztek elejét venni a kórnak. Végezetül nem hagyhatom említés nélkül a korszak divatos orvosi irányzatának, a homeopátiának kimagasló eredményeit. Míg a fentebb leírt allopatha orvosok, tudniillik az akadémiai orvostudomány hívei, módszereikkel csupán a fertőzöttek 60-70%-át kezelték sikeresen, addig a homeopata orvosok eredményessége 95% körül mozgott, és ez az arány a legsúlyosabb eseteknél sem csökkent. A hasonszervi orvoslás ellenfelei a sikereket annak tulajdonították, hogy a homeopaták soha nem törekedtek az álhártya eltávolítására, így annak következményei nem rontották a halálozási mutatójukat. Ezt a magyarázatot a magas gyógyulási arány miatt valószínűtlennek tartom. Európa jeles homeopatái különböző gyógymódokat dolgoztak ki. Legtöbbször a belsőleg alkalmazott, porított karbolsavat vagy szalicilsavat, brómot és cianhiganyt (*cyanuretum mercurii*) rendelték a diftéria ellen. Tudománytörténeti érdekesség, hogy Bakody Tivadar, a Bethesda alapító főorvosa huszonkét súlyos, vörhennyel fertőzött diftériás betegéből egyet sem veszített el annak ellenére, hogy a homeopaták által e betegségek kezelésére alkalmatlannak tartott arzénal gyógyította őket.⁵⁵

A diftéria elleni küzdelem első eredményei

A diftéria elleni harc első sikeres eredménye, a kórokozó baktérium felfedezése nagy lendületet adott a kutatásnak. Nem egészen egy évtized múlva Pierre Paul Emile Roux,⁵⁶ a párizsi Pasteur Intézet munkatársa Yersinnel előállította, és elemezte a diftéria halálos toxinját.⁵⁷ A második fordulópontra a torokgyík leküzdésében Emil Behring felfedezésével következett be, aki Robert Koch intézetében 1890-ben felfedezte a diftéria antitoxinját.⁵⁸ Mind Roux, mind Behring belekezdett a diftéria elleni védőoltás és a korábbiaknál hatékonyabb gyógy-

⁵⁴ PÓLYA, 1941. 286–288.

⁵⁵ BALOGH, 1876. 54–63.

⁵⁶ Roux később a Pasteur Intézet igazgatója lett.

⁵⁷ A diftériatoxin egyetlen grammja 20 000 tengerimalac megölésére képes.

⁵⁸ Behring Kitasoval, a munkatársával nem sokkal később újabb nagy felfedezést tett a tetanusz-szérum előállításával. 1894-ben a hallei egyetem közegészségtan-tanárának nevezték ki. PÓLYA, 1941. 282.

szer kidolgozásába.⁵⁹ Behring 1891 karácsonyán, Roux 1894 februárjában – a két legnagyobb járvány idején – kezdte meg a vérsavó tesztelését beteg gyermekeken. A párizsi Hopital D’Enfants Malades-ban 1890 és 1893 közt a beosztott 3 971 diftériás gyermek közül 2 029, azaz 51%-uk hunyt el. Roux mintegy 400 gyermeket kezelte a savóval, akiknek 24%-át veszítette el. Az Hopital Trousseau-ban, a másik párizsi járványkórházban a savókezeléssel egy időben a fertőzött gyermekek 60%-a meghalt. A savóval kezelték gyógyulási arányában ekkor még nem vették figyelembe, hogy a fertőzötteknek az első tünetek jelentkezése utáni hányadik napon kezdték adagolni a sérumot, így a ténylegesnél valamivel rosszabb eredményeket kaptak. Később Deycke 78 000 diftériás betegre kiterjedő vizsgálatában igazolta, hogy a halálozási arány nagy mértékben függ attól, hogy hányadik napon kezdték meg a terápiát. Az első naptól kezelték csupán 4,3%-a hunyt el, a második naptól kezeltéknek 7,6%-a, a harmadik naptól kezeltéknek 14,7%-a, a negyedik-hatodik naptól kezeltéknek pedig 19,7-31,6%-a.⁶⁰ Behring korszakalkotó felfedezésével megvetette az anatoxin-terápia⁶¹ és egyben a passzív immunitás alapjait.⁶² A diftéria-anatoxin felfedezéséért 1901-ben neki ítéltek az első orvosi Nobel-díjat.

Országos szinten az 1880-as években minden térségben egyre inkább emelkedett a diftériás megbetegedések száma. 1886 őzétől 1887 tavaszáig 2,5-szeresére nőtt a fertőzések száma, majd némi csökkenés után 1889 augusztusától újra emelkedni kezdett; ez a folyamat 50 hónapon keresztül, 1893 nyaráig tartott, és csak akkor indult meg a lassú csökkenés. A járvány országsszerte 1892 első hónapjaiban tetőzött.⁶³

A diftéria elleni oltóanyagot 1924-ben Ramon tökéletesítette, megteremtve ezzel a tartós védelmet gyújtó aktív immunizálás feltételeit.⁶⁴ A védőoltás ered-

⁵⁹ Behring bebizonyította, hogy a fertőzésen átesett élő szervezetből kivont ellenanyaggal más élő szervezeteket is védetté lehet tenni a fertőző betegséggel szemben. Ez a passzív immunitás alaptörvénye. Behring kísérleteit tengerimalacokon végezte, ezek vérsavója nagy mennyiségben alkalmasnak bizonyult a betegség gyógyítására. A passzív immunizálás azonban a szervezetbe jutott ellenanyagok, illetve az érzékenyebbé tett limfociták fokozatos kiürülése miatt csak egy-két hetes védelmet nyújtott a fertőzéssel szemben. Roux hasonló kísérleteket végzett lovakon, amelyek vérsavója közelebb állt az emberihez, így a gyógyításban ezt alkalmazták.

⁶⁰ PÓLYA, 1941. 284.

⁶¹ Az anatoxin nem mérgező, de antigén tulajdonságú baktériumtoxin.

⁶² GALAMBOS, 1993. 8.

⁶³ 1892 első harmadában Budapesten a járvány tetőzése idején naponta 65-68 új diftériás megbetegedést jelentettek be. KÖRÖSI, 1894. 7.

⁶⁴ Aktív immunizálás esetén antigéningerként elölt vagy gyengített kórokozót, illetve ezek hatástalanított toxinjait (anatoxin), valamint szintetikus anyagokat használnak. A fo-

ményességét számos országban tesztelték. A kanadai Ontarióban 1929-ben vezették be próbaképpen a védőoltást, melynek következtében 1934-re a 100 000 főre számított morbiditás 97-ről 10-re, a mortalitás pedig 6-ról 0,6-ra esett vissza.⁶⁵

A diftériafertőzés elterjedésének megakadályozására hazánkban a század utolsó két évtizedében komoly intézkedéseket hoztak. Így megtiltották fertőzött egyén szállítását közhasználati járműben. A beteget nem lehetett engedély nélkül egyik házból a másikba szállítani községen belül, és szigorúan tilos volt másik községbe átszállítani. Magánlakásban csak nagyon szigorú elkülönítés mellett lehetett diftériás halottat őrizni. Diftériában elhunyt gyermek temetésén gyermekek nem vehettek részt. Tiltották azt is, hogy a gyermek koporsóját ölben vigyék a temetésre. Azokból a házakból, ahol diftériafertőzött tartózkodott, nem lehetett tejet kivinni. Járvány esetén az 1876. évi XII. tc. és az 1873. évi 46.569. számú valamint az 1892. évi 11.530. számú belügyminiszteri körrendeletek intézkednek az iskolák bezárásáról.⁶⁶ A betegség elleni passzív védőoltást 1896-ban vezették be országunkban,⁶⁷ mely az addigi 30 000-50 000 ezres évi diftériaalóhalozást 6 000-8 000-re szorította vissza.⁶⁸ A szérumot 1ft 50kr díj ellenében adták be a gyerekeknek, kivéve a rászorulókat, akik megfelelő igazolással ingyen kapták meg azt.

Magyarország a Népszövetség Járványügyi Osztályának 1924–1933. évekre terjedő jelentése szerint azok közé az országok közé tartozott, ahol a diftéria halálozási arányszáma magasnak bizonyult.⁶⁹ Az 1926–1928 közti időszakot felölelő statisztika szerint országunkban az összes gyermekkori fertőző betegségből adódó halálozások 40,8%-áért a diftéria volt a felelős.⁷⁰ Az 1930-as évtizedben a széleskörű megelőzési harc következtében hazánkban erősen csökkent a kór mortalitása. 1933-ban a belügyminiszter kívánatosnak minősítette a diftéria elleni széles körre kiterjedő immunitást, ezért ebben az évben kezdték nagy számban a gyermekek beoltását. 1928–1938 között mintegy 2 000 000 gyermeket oltottak be a betegség elleni védőoltással. A rendszeres védőoltásokat 1935-ben kilenc törvényhatóságban vezették be, amelyek más törvényhatóságok-

lyamat során a szerzett immunitással egyenértékű (évtizedekre vagy életre szóló) védelem jön létre a szervezetben anélkül, hogy betegség alakulna ki.

⁶⁵ FARAGÓ, 1947. 143.

⁶⁶ BÉKÉSY, 1899. 55–56.

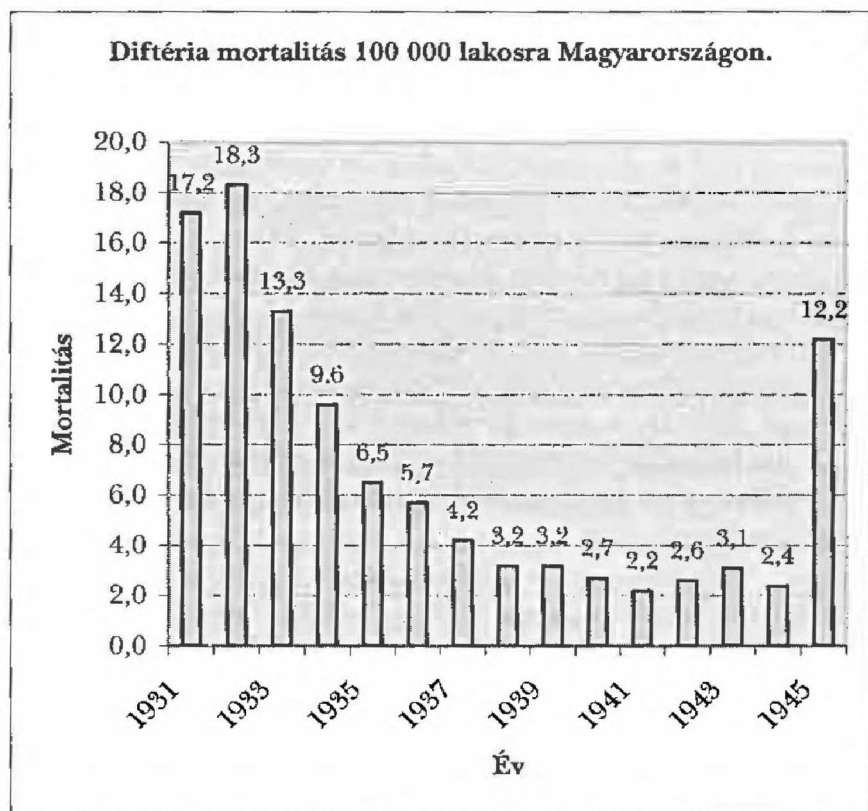
⁶⁷ 106.248. sz. belügyminiszteri körrendelet a diphteria elleni vérsavó forgalomba hozatala, árszabása, alkalmazása és ellenőrzése tárgyában. PESTI, 1897. 197.

⁶⁸ FARAGÓ, 1947. 19.

⁶⁹ JOHAN, 1941. 696.

⁷⁰ GALAMBOS, 1993. 20.

nál lényegesen jobb diftériastatisztikákat produkáltak.⁷¹ 1938. január elsején lépett életbe a kötelező diftéria-védőoltást elrendelő törvény, erre az időre azonban a harmincöt törvényhatóságból huszonöt már bevezette a kötelező oltást.⁷² Az oltást egy év alatt háromszor kellett volna ismételni, de főleg a vidéki lakosság az egyszeri oltástól is tartott. A problémát Faragó Ferenc oldotta

⁷¹ Svájcban és Olaszországban 1939-ben, Romániában 1935-ben, Franciaországban 1938-ban vezették be a diftéria elleni kötelező védőoltást. JOHAN, 1941. 696.

⁷² FARAGÓ, 1947. 148–149.

meg, aki anatoxin praecipitatumával lehetővé tette az egyszeri oltást. A fertőzésre fogékony egyének korcsoport szerinti megoszlása hamar megváltozott, a görbe maximuma főleg a kisebb számban oltott kisgyermek felé tolódott el, ugyanakkor az arányeltolódások következtében a nem oltott kisiskolás korúnál idősebbek száma a megbetegedettek közt relatíve nőtt. A központilag irányított diftériaellenes intézkedések rövid idő alatt látványos eredményeket produkáltak, hiszen míg a védőoltás bevezetése előtt Magyarországot a diftériamortalitás térképén a legfertőzöttebbek (11-13,2), Csehszlovákia és Portugália társaságában ábrázolták, addig 1936–38-ban 4,1-4,5-es mortalitásával – a hatfokozatú skálán négyet ugorva – az alig fertőzött országok közé sorolták.⁷³ A huszadik században a diftéria megszelídítésében a vérsavó-terápia mellett nagy szerepet játszott, hogy a baktérium penicillinérzékeny.⁷⁴

Ma Magyarországon a csecsemők első életévükben kapják az ún. Di-Per-Te oltást, amely diftéria- és tetanusz-anatoxint tartalmaz előlt pertussis baktériumokkal együtt.⁷⁵ Az első három oltást harminchat hónapos korban, majd a hatodik életévben követi ismételőltás. A gyermekek a tizenegyedik életévükben kapják az utolsó, csak diftéria és tetanusz elleni oltást.⁷⁶

A védőoltásprogram szisztematikus végrehajtása gyors eredményt hozott, mivel a diftériaesetek száma az 1960–1970-es években nem haladta meg a tízes nagyságrendet. Magyarországon 1976-ban hunyt el kisgyermek diftéria következtében. A ma hazánkban előforduló néhány eset többsége olyan gyermekeknél lép fel, akik azokból az országokból származnak, ahol nem vezették be a rendszeres diftériaoltást.⁷⁷

⁷³ A diftéria letalitása 1937-ben hazánkban 4,9%, ugyanennyi Németországban, Angliában 4,8%, Svájcban 4,7%, Ausztriában 3,7%, Hollandiában 4,4%. A többi európai államban ennél jóval magasabb értékeket mutattak ki. Finnországban 8,2%-ot, Spanyolországban 14,4%-ot, Belgiumban 22,7%-ot, Romániában 22,9%-ot, Jugoszláviában 36,7%-ot, a legmagasabb értéket Görögország képviselte 39,7%-kal. JOHAN, 1941. 695., 697.

⁷⁴ BODA, 1985. 193.

⁷⁵ A 19. század utolsó évtizede óta kísérleteztek több védőoltás egyesítésével. Elsőként 1902-ben a tífusz és a paratífusz oltóanyagát egyesítették. 1925-ben sikerült a diftéria és a skarlát elleni oltóanyagot egy vakcinába összevonni. A Magyar Közegészségügyi Intézetben Faragó Ferenc és Tomcsik Tamás kísérletezett több oltóanyag párosításával. FARAGÓ, 1947. 367–370.

⁷⁶ BODA, 1985. 161.

⁷⁷ DÉSI, 2001. 140.

A skarlátot hosszú ideig összekeverték a diftériával és a kanyaróval. Hazája ismeretlen, de biztosnak látszik, hogy az egész világon⁷⁸ csak a 19. században terjedt el. Az 1850-es évektől kezdve lépett fel rosszindulatú endémia, majd epidémia alakjában, s a huszadik század elejére ismét mérséklődött az ereje.⁷⁹ A skarlát („*scarlatina*”) magyar neve vörheny. Az anyakönyvekben leggyakrabban a skarlát és a vörös megjelölést alkalmazták a betegségre. A „vörös” megjelölés azonban néha nem a skarlátot, hanem a kanyarót jelenti, de ezt a zárójelbe tett latin név bizonyos esetekben jelölte.

A skarlát a *Streptococcus pyogenes* baktérium okozta fertőző betegség. 1675-ben Sydenham írta le először a kórt. A fertőzésre leginkább a 3–8 év közti gyermekek fogékonyak.⁸⁰

Cseppfertőzéssel terjed emberről emberre, de a beteg játéka, használati eszközei is fertőznek. Az egészséges baktériumhordozók aránya járványmentes időszakban 4–6%, járvány idején 20–70%. A betegségre a 3–10 éves kor közötti gyermekek a legfogékonyabbak. Leginkább a hideg évszakokban alakul ki járvány.

Magyarországon a 19. század első felében csak enyhe lefolyású lokális járványokat okozott. Ilyen járvány alakult ki 1840-ben Pécs környékén, melyről azt írta Fekete Lajos, hogy a tavaszi hónapokban pusztított, és enyhe lefolyású himlő követte.⁸¹ Nagyobb járványokat Magyarországon az 1880-as évektől kezdve okozott, s az elkövetkezendő húsz évben átlagosan 10 000 halálalós áldozata volt.⁸² Pikler Gyula kutatásai igazolták, hogy a skarlát letalitása a szegények körében jóval magasabb, mint a vagyonosabbaknál. A skarlátban elhunyt gyermekek közel 90%-a szegény családból került ki.⁸³

A járvány terjedésének megakadályozását a beteg hosszan tartó és lehetőleg teljes körű elkülönítésével lehetett elérni. Magánházaknál sem a teljes izolálás, sem a minden használati eszközre kiterjedő fertőtlenítés nem valósulhatott meg tökéletesen, ezért az 1930-as években egyre inkább a skarlátos betegek

⁷⁸ Kivéve a trópusi éghajlatú országokat, ahol a skarlát nem fordul elő.

⁷⁹ A huszadik század elejére a nyugat-európai államokban a skarlát letalitása 0,5-1,5%-ra csökkent, de a kelet-európai államokban továbbra is magas maradt, és 10-20% között ingadozott. Japánban 20%-os letalitást produkáló, Kínában a 30%-ot is elérő súlyos skarlát-járványok alakultak ki a századelőn. FARAGÓ, 1947. 296.

⁸⁰ MELLY, 1934. 26.

⁸¹ FEKETE, 1874. 77.

⁸² RIGLER, 1922. 336.

⁸³ MELLY, 1927. 79.

kórházi ápolását javasolták. Mivel ebben az időben az aktív immunizálás még kezdeti stádiumban volt, inkább a passzív immunizálást alkalmazták. A passzív oltást⁸⁴ csak indokolt esetben adták be a veszélyeztetett személyeknek az oltóanyag magas előállítás költsége miatt. A fertőző betegség ellen csupán néhány hétig nyújtott bizonyos védelmet,⁸⁵ ezért csak fokozott fertőzésveszélynek kitett kisebb közösségek védelmére használták (pl.: internátusok, kórházi fertőzőosztályok személyzete). Magyarország sem tért el a nemzetközi gyakorlattól és évi 20 000-30 000 védőoltással akadályozták meg a betegség terjedését.⁸⁶

A skarlátfertőzöttek száma még az 1980-as években is elég széles határok, évi 3 500-13 500 közt mozgott, a fertőzöttek több mint 50%-a a tíz év alatti korosztályból került ki. Az utolsó skarlát miatti haláleset Magyarországon 1979-ben fordult elő. A következő évtizedben a fertőzések száma évi 6 000-7 000 körülire süllyedt.⁸⁷

Kanyaró

A kanyaróról mint járványos betegségről az arab orvosok a himlővel kapcsolatban emlékeztek meg. A két betegséget a 16. században különítették el egymástól.⁸⁸ Latin neve „*morbilli*” („*morbillia*”). Az anyakönyvekben „*morbillia*”, „*morbilli*” és kanyaró megnevezéssel szerepel. Ritka esetben az anyakönyvek „vörös”-nek nevezi a fertőzést, de ilyenkor általában legalább egy helyen zárójelben a latin megnevezést is közlik.

A kanyaró heveny, járványos, vírus okozta fertőző megbetegedés. Kórokozóját 1952-ben izolálták. Addig számos elképzelés született a kórokozóról. Többen a vérszívó élősködők szerepét hangsúlyozták a betegség terjesztésében.⁸⁹ A kórokozó azonosításáig a betegség tüneti kezelésére törekedtek, a fertőzés terjedésének gátlómódszerei megfigyeléseken alapultak. Az emberről emberre terjedő vírus a légutakon jut be a szervezetbe. A betegség felismerésekor a beteg környezetében tartózkodó fogékony személyek már 3-4 napja a lappangás szakaszában vannak. Védőoltás nélküli populációban 2-3 évenként okoz na-

⁸⁴ A passzív skarlátoltást 1905-ben fedezte fel Gabricsevszkij, de a skarlát elleni szérum kutatása háttérbe került, mivel a tudósok többsége a nagy pusztítást okozó diftéria megszelídítésén dolgozott. FARAGÓ, 1947. 3.

⁸⁵ HAINISS, 1938. 15–16.

⁸⁶ FARAGÓ, 1947. 297–298.

⁸⁷ DÉSI, 2001. 139.

⁸⁸ RIGLER, 1922. 336.

⁸⁹ RIGLER, 1922. 337.

gyobb epidémiát. A betegségre lázas, hurutos, majd az azt követő kiütéses szakasz a jellemző. A kiütések a 14. nap körül jelennek meg. Toxikus formája során heveny keringési elégtelenség léphet fel. Ez az állapot gyakran a beteg halálához vezet. A betegséget gyakran súlyos bakteriális fertőzések kísérik szövődményként, mivel átmeneti immungyengeséget okoz.⁹⁰

Magyarországon az 1870-es években emelkedett meg a kanyarófertőzések száma, az ezt követő negyed évszázadban átlagosan évi 7 000-8 000 gyermek életét követelve.⁹¹ Országunkban 1883 és 1888 között voltak a legnagyobb járványok. Az 1882 és 1897 között eltelt tizenöt évben a kanyaró hetven hónapig mutatott járványszerű alakot a fővárosban, azaz legalább egy hónapon át napi tíz új megbetegedés fordult elő. A tizenöt év alatt egyetlen olyan esztendő sem volt, amelyben legalább egy-két hónapra ne alakult volna ki kanyarójárvány. Ezen idő alatt Budapesten 54 294 megbetegedést jelentettek be, amelyek közül 2 043 végződött halállal. Az elhunytak 95%-a gyermek volt. 1884-ben nyolc hónapig, 1896-ban pedig hét hónapig dühöngött a kanyaró Budapesten.⁹² 1891–1892-ben márciusban és májusban okozta a legtöbb megbetegedést a kanyaró. Ezt a betegséget jellegzetes iskolabetegségnek tartják, amely szeptemberben vagy a tavaszi hónapokban támad, és főleg az iskolás gyermekeket veszélyezteti.⁹³ A kanyarószezon az iskolaév kezdetétől a végéig tartott. A gyermekek a negyedik és a hetedik életévükben a legveszélyeztetettebbek, vagyis az óvodába és az iskolába kerülés évében. Jurkiny Emil vizsgálata szerint 1882 és 1897 közt júniusban (11), májusban (10), áprilisban (9), februárban (9), márciusban (8), novemberben (7), decemberben (6) és januárban (5) ütötte fel a fejét járványos formában a kanyaró a budapesti gyermekek körében, augusztusban és szeptemberben viszont sohasem.⁹⁴ Gyermekekben a kanyarón átesett anyák gyermekei élveznek átmeneti védettséget életük harmadik-ötödik hónapjában.⁹⁵ A kilencedik életévben nagy arányban csökken a gyermekek fogékonyága a betegséggel szemben, valószínűleg azért, mert a többség ekkorra már átesett a fertőzésen.⁹⁶ A 19. század elején a himlőhöz hasonló módszerrel a betegről vett pár csepp vért egészséges gyermekbe oltották. Magyarországon dr. Katona, a Heves megyei tisztii főorvos alkalmazta a módszert. A századfordulón csak bejelentésre kötelezett betegség volt, így csak egyes városokban

⁹⁰ BODA, 1985. 180.

⁹¹ RIGLER, 1922. 336.

⁹² JURKINY, é. n. 121., 110.

⁹³ KŐRÖSI, 1885. 9.

⁹⁴ JURKINY, é. n. 111.

⁹⁵ BODA, 1985. 180.

⁹⁶ JURKINY, é. n. 117.

rendelték el a kötelező elkülönítést és a fertőtlenítést.⁹⁷ A kanyaró mortalitása a 19. század utolsó évtizedétől kezdve határozott, de nem gyors ütemű csökkenést mutatott. Letalitása 1922-ben és 1923-ban ért el kiugróan magas értéket, ennek kizárólagos oka a budapesti gyermekmenhelyeken kialakult elhúzódó, lokális járvány volt.⁹⁸

1969-ig,⁹⁹ a kanyaró elleni védőoltás bevezetéséig évente huszonötezer és ötvenezer közötti megbetegedés fordult elő hazánkban. A fertőzöttek megközelítőleg 90%-a a tíz év alatti korosztályból került ki. A rendszeres oltás következtében az esetek száma az 1980-as évekre száz körülire csökkent. Kivételt csak az 1989-es év jelentett 16 000 megbetegedéssel, a fertőzöttek ugyanabból a korcsoportból kerültek ki, valószínűleg hatástalan védőoltás következtében. A következő évtized egyetlen évében sem haladta meg a kanyaróesetek száma a tízes nagyságrendet.¹⁰⁰

Szamárköhögés

A kórkép részletes leírását a 16. századtól kezdve találjuk meg az orvosi munkákban. Nagyobb járványai a 18. századból ismertek, s ekkor indult gyors terjedésnek világszerte.¹⁰¹ A betegség megnevezésének másik, majdnem ugyanolyan gyakran használatos magyar formája a szamárhurut. A *Bordetella pertussis* és a jóval ritkább *Bordetella parapertussis* okozza, melyeket 1900-ban azonosított Bordet és Gengou.¹⁰² A védőoltás megjelenése előtt az egyik legelterjedtebb fertőző betegség volt, amely különösen a csecsemők körében szedte áldozatait. Bizonyos országokban több áldozata volt, mint a többi fertőző gyermekbetegségnek. Így például Norvégiában 1925–1928 között a szamárköhögés és szövődményei által okozott halálesetek száma meghaladta a diftéria-, a skarlát- és a kanyaróhalálozás együttes számát. Az Amerikai Egyesült Államok több tagállamában 1926-ban, megelőzve a diftériát a szamárköhögés követelte a legtöbb gyermekéletet, Németországban szintén a nevezett betegség került a halálozási statisztikák élére.¹⁰³

⁹⁷ RIGLER, 1922. 337.

⁹⁸ MELLY, 1927. 50.

⁹⁹ A kanyaró elleni élő, legyengített baktériumokat tartalmazó oltást a gyermekek tizennégy hónapos koruk betöltése után kapják. BODA, 1985. 161.

¹⁰⁰ DÉSI, 2001. 149.

¹⁰¹ RIGLER, 1922. 337.

¹⁰² FARAGÓ, 1947. 301.

¹⁰³ HAJNISS, 1938. 18.

Lefolyási ideje rendszerint hat hétig tartott, mely két-két hetes időközökkel három különböző szakaszra osztható. A betegség terjedésének kedvezett, hogy a cseppfertőzéssel terjedő ragály az első, ún. hurutos szakaszban a legfertőzőbb (4-10 napig), azaz még a betegség felismerése előtt. Az első szakaszban az enyhe köhögés egyre kifejezettebbé válik, majd annyira görcsös lesz, hogy a gyermek belepirul. Az erősödő rohamok éjszaka sem szünetelnek. Az ezt követő konvulzív szakaszban, látszólag tünetmentes állapotban mély belégzés után sok, rövid egymás utáni megszakítással, köhögéssel minden levegő kipurcellódik a tüdőből, majd újra kezdődik a jellegzetes ugató köhögés. A pár percig tartó roham végén a páciens köhögéssel üvegszerű nyákot hány, bágyadt, szaporán lélegzik, panaszosan sír. A betegség csúcspontján egy nap alatt az előforduló rohamok száma tíz és negyven közt változik. Csecsemőknél a betegség felismerését nehezíti, hogy a köhögési roham ebben a szakaszban gyakran nem tipikus, hanem csak igen erős és görcsös jellegű. Az oldódási, azaz a harmadik szakaszban a tünetek lassanként enyhülnek, majd megszűnnek. A fertőzést gyakran bakteriális szövődmények súlyosbították, melynek következményeképpen a légutak gyulladása, illetve tüdőgyulladás alakulhatott ki, és nem ritkán ezek okozták a halált.¹⁰⁴ A gyermekek első öt életévében mutatja a betegség a legmagasabb morbiditást, ezen belül a második életévben éri el a legmagasabb értéket, 20%-ot. A mortalitás a csecsemőkorban a legnagyobb, akik körében eléri a 26%-ot, majd az első év betöltése után körülbelül a felére mérséklődik.¹⁰⁵ A rosszindulatú szövődmények a csecsemőknél jóval gyakoribbak, így az ő esetükben a letalitás a 4-5%-ot is eléri, míg az első életév betöltését követően 1-1,5%-ra csökken.¹⁰⁶ A szamárköhögésben szenvedő beteg gyermekek kórházi elkülönítése sokszor inkább rontotta a túlélési esélyeket, mivel a hetekre egy szobába zárt kis páciensek különböző baktériumtörzseikkel megfertőzték egymást, illetve az ún. kórházi törzseknek sem tudott ellenállni a legyengült szervezetük, ezért a kórházban ápolt gyermekeknél nagyobb valószínűséggel lépett fel rosszindulatú szövődmény, mint az otthon ápoltaknál.¹⁰⁷

Oltatlan népességben három-öt éves ciklusokban, tavaszi-nyári szezonálitással jelentkezik. Hazánkban a 19. század utolsó évtizedében terjedt el szélesebb körben, és attól kezdve évi 7 000-10 000 fertőzött halálát okozta.¹⁰⁸ Antibiotikum hatására mind a szamárköhögés kórokozói, mind a szövődményeket okozóké érzékenyek, ezért a penicillin felfedezésével a betegség veszített koráb-

¹⁰⁴ BODA, 1985. 193-195.

¹⁰⁵ HAINISS, 1938. 18.

¹⁰⁶ DÉSI, 2001. 142.

¹⁰⁷ HAINISS, 1938. 18.

¹⁰⁸ RIGLER, 1922. 337.

bi erejéből. Hazánkban még az 1950-es években is több ezer szamárköhögéses esetet jelentettek viszonylag magas, 2-3%-os letalitással. Az 1980-as években a bejelentett esetek száma nem haladta meg a tízes nagyságrendet, a fertőzöttek túlnyomó részben a három hónaposnál fiatalabb, még oltatlan csecsemők közül kerültek ki. Hazánkban utoljára 1986-ban okozta egy oltatlan csecsemő halálát szamárköhögés.¹⁰⁹ A védőoltások következtében úgyszólván eltűnt, illetve csak ritkán, leginkább abortív formában zajlik le.

A következő oldalakon:

1. táblázat

*Endémiás fertőző betegségek és halálozások 10 000 lakosra
1874–1925-ig.*

Forrás: MELLY, 1927. 48–50.

¹⁰⁹ DÉSI, 2001. 142.

Év	Betegség					Halálozás					Letalítás											
	Vörheny	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis	Vörheny	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis	Vörheny	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis	
1874								7,6	9,6	2,8	3,2											
1875								8,4	12,6	1,6	1,5											
1876								4,8	10,4	9,1	2,7											
1877								3,6	17,3	3,8	10,3											
1878								9,9	19,4	4,5	3,7											
1879								2,5	11,1	7,0	4,4											
1880								3,2	9,1	3,2	0,7											
1881								7,1	11,0	2,4	2,4											
1882	36,4	23,1	75,9	9,7	6,8	10,1	4,2	3,4	18,8	43,8	5,5	35,5										
1883	18,9	14,5	52,9	6,0	2,2	6,1	0,9	1,3	11,5	42,1	1,7	21,1										
1884	11,7	13,5	108,9	16,1	1,4	6,1	3,0	2,0	11,8	45,0	2,7	12,5										
1885	12,2	13,0	76,5	20,4	0,8	4,9	4,2	1,3	6,8	45,4	5,4	6,3										
1886	60,5	22,1	102,2	11,3	12,6	12,7	7,6	0,9	20,9	57,4	7,4	8,2										
1887	17,0	18,6	81,6	9,6	3,1	11,4	2,3	0,7	18,0	61,4	2,8	7,7										
1888	12,4	17,1	64,8	5,0	2,0	9,5	2,4	0,5	16,0	56,0	3,6	9,7										
1889	17,9	26,0	35,9	7,7	2,5	13,2	0,4	1,5	13,9	50,8	1,1	19,5										

* A kötelező bejelentés előtti évek; a kötelező bejelentés 1881 júniusában lépett életbe.

Év	Betegség					Halálozás					Letalítás				
	Vörheny	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis	Vörheny	Scarlatina	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis
1890	43,7	47,7	96,0	4,3	5,5	18,4	1,8	0,7	12,7	38,6	1,8	15,5	1,8	15,5	1,8
1891	51,8	54,6	51,1	2,9	6,2	17,7	1,6	0,5	11,9	32,5	3,0	16,6	3,0	16,6	3,0
1892	40,2	49,8	83,0	3,7	4,2	17,2	2,4	0,4	10,4	34,5	2,9	9,4	2,9	9,4	2,9
1893	20,4	34,0	79,0	17,4	1,9	12,9	2,8	1,0	9,4	38,0	3,5	5,9	3,5	5,9	3,5
1894	17,7	27,4	68,4	4,4	2,1	9,0	3,2	0,4	12,1	33,0	4,2	8,2	4,2	8,2	4,2
1895	18,8	22,6	69,2	4,6	1,9	4,3	2,5	0,4	10,0	18,9	3,7	8,2	3,7	8,2	3,7
1896	23,7	18,0	85,8	10,8	3,1	4,4	3,1	0,7	12,9	24,5	4,4	6,0	4,4	6,0	4,4
1897	17,5	14,0	143,8	13,8	2,1	2,6	2,7	1,4	12,0	18,8	3,1	9,8	3,1	9,8	3,1
1898	30,1	15,4	76,8	7,0	3,5	3,1	4,7	0,7	11,5	20,0	3,3	9,3	3,3	9,3	3,3
1899	36,2	13,9	78,9	7,7	4,8	2,9	3,5	0,4	13,4	20,9	4,5	5,6	4,5	5,6	4,5
1900	29,3	11,7	68,4	14,8	3,6	2,1	3,4	0,9	12,3	17,8	4,3	6,1	4,3	6,1	4,3
1901	27,7	11,6	116,1	18,0	4,0	1,8	3,1	1,0	14,3	15,7	4,5	5,5	4,5	5,5	4,5
1902	25,5	18,6	74,0	11,6	4,0	2,5	3,9	1,0	15,7	13,5	3,4	9,0	3,4	9,0	3,4
1903	45,9	29,9	77,9	7,7	6,8	4,1	3,7	0,5	14,7	13,6	5,0	5,8	5,0	5,8	5,0
1904	58,7	26,6	92,8	9,7	6,3	3,4	3,6	0,8	8,9	12,9	4,6	8,0	4,6	8,0	4,6
1905	30,7	17,5	84,1	10,2	2,6	2,0	4,3	0,7	8,5	11,5	4,7	18,2	4,7	18,2	4,7
1906	22,8	16,6	82,1	12,6	3,0	2,0	3,3	1,2	13,3	12,1	3,9	9,3	3,9	9,3	3,9
1907	34,6	13,0	47,5	8,3	4,3	1,3	3,4	0,9	12,4	10,2	4,1	10,9	4,1	10,9	4,1

Év	Betegség					Halálozás					Letalítás				
	Vörheny	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis	Vörheny	Torokgyík	Croupdiphtheria	Kanyaró	Morbilli	Szamárköhögés	Pertussis	
1908	37,1	13,9	65,5	4,9	3,2	1,4	2,2	0,3	8,6	9,0	4,6	6,2			
1909	38,6	14,6	72,7	12,2	2,5	1,8	2,4	0,6	6,6	12,9	3,6	4,9			
1910	47,3	14,6	72,8	12,8	4,0	1,6	2,6	1,1	8,5	11,1	3,6	8,9			
1911	51,3	16,8	91,9	5,1	4,1	1,9	3,5	0,3	7,8	11,7	3,8	4,7			
1912	41,3	15,3	43,4	11,6	4,8	2,0	1,3	0,7	11,6	13,1	3,0	6,4			
1913	52,5	18,5	77,6	8,4	7,1	2,4	2,0	0,3	13,3	12,4	2,8	4,0			
1914	27,7	19,6	71,6	15,7	2,8	1,9	2,7	0,8	10,4	9,7	4,0	5,3			
1915	28,3	20,8	79,2	6,2	3,2	2,7	2,7	0,3	11,3	13,2	3,4	5,5			
1916	38,0	22,2	54,3	14,9	4,1	2,8	2,3	0,9	10,9	12,4	4,3	6,0			
1917	33,1	17,1	19,2	7,6	2,6	2,3	1,9	0,4	7,7	13,1	9,7	5,6			
1918	17,8	15,6	85,6	7,8	2,2	2,2	3,2	0,5	11,6	13,4	2,8	5,8			
1919	10,5	8,4	1,7	16,2	1,2	1,1	0,0(2)	0,9	10,6	11,8	1,1	5,2			
1920	25,4	8,4	81,1	6,4	4,1	1,8	3,2	1,2	14,4	18,8	3,5	1,7			
1921	41,7	9,5	68,1	7,7	5,0	1,4	3,1	1,2	12,4	14,3	4,6	1,5			
1922	21,8	6,6	18,4	6,9	2,5	1,1	3,1	1,0	11,5	15,9	1,7	1,4			
1923	18,3	5,4	40,8	9,4	1,3	0,7	2,5	2,2	7,3	13,7	6,2	2,3			
1924	25,0	5,9	35,1	14,5	1,4	0,6	0,3	1,6	5,8	10,7	1,3	1,1			
1925	43,5	9,1	51,4	5,8	2,4	1,0	0,7	0,5	5,5	10,9	2,3	9,1			

Százalékokban													
Év	gazdag			szegény			inséges			ismeretlen			
	közép-osztályú	szegény	inséges	közép-osztályú	szegény	inséges	közép-osztályú	szegény	inséges	közép-osztályú	szegény	inséges	
	Scarlatina						Croupdiphtheria						
1906	0,4	8,3	84,6	1,7	5,0	4,4	82,4	1,3	11,9	4,4	82,4	1,3	11,9
1907	0,4	4,9	87,1	0,9	6,8	3,7	84,3	1,8	10,2	3,7	84,3	1,8	10,2
1908		3,8	89,4		6,8	4,3	93,0		2,7	4,3	93,0		2,7
1909		6,9	88,5		4,6	2,0	92,8		4,5	2,0	92,8		4,5
1910	0,3	2,6	92,9		4,2	1,4	83,8	0,7	11,3	2,8	83,8	0,7	11,3
1911	0,6	3,8	86,3		9,3	4,1	73,8	0,6	21,5	4,1	73,8	0,6	21,5
1912	0,7	5,5	82,7		11,1	0,5	77,4		18,9	3,2	77,4		18,9
Összesen	0,4	4,9	78,2	0,3	7,2	0,3	83,2	0,7	12,3	3,5	83,2	0,7	12,3

2. táblázat

Budapest scarlatina- és croupdiphtheria-halálkozása vagyomosság szerint,
1906-1912.

Forrás: MELLY, 1927. 80.

Felhasznált források és rövidítések jegyzéke

Levéltári források:

BML (Baranya Megyei Levéltár)

IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai.

4. d. 410/1892. Zárjelentés a pécsi járásnak Hetény községben 1892. évi november 19. és december 7-e közötti diftériáról.

5. d. 175/1895.

Irodalomjegyzék:

BALOGH

1876 BALOGH Tihamér: *A sajátlagos roncsoló toroklob (Diphtheritis) ellen alkalmazott gyógykezelő módszerek bírálata*. Budapest, Lafite és Elsner Bizománya, 1876.

BÉKÉSY

1899 BÉKÉSY Géza: *Hatósági eljárás hevenyfertőző betegségek s egyéb közveszélyes bántalmak korlátozása körül*. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, 1899.

BODA

1985 BODA Domokos: *Gyermekgyógyászat*. 2., átdolg. kiad., Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1985.

DÉSI

2001 *Népegészségtan*. Szerk.: DÉSI Illés. 5., átdolg. kiad., Budapest, Semmelweis Kiadó, 2001.

ERISMANN

1884 ERISMANN Frigyes: *Népszerű egészségtan*. Ford.: IMRE József, Budapest, 1884.

FARAGÓ

1947 FARAGÓ Ferenc: *Diphtheria, scarlatina és pertussis védőoltás*. Budapest, Gergely R. Könyvkereskedés, 1947.

FEKETE

- 1874 FEKETE Lajos: *A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme*. Debrecen város nyomdája, 1874.

GALAMBOS

- 1993 GALAMBOS Eszter: *A diftéria elleni védekezés kialakulása különös tekintettel a hazai viszonyokra*. Szakdolgozat. 1993. Semmelweis Orvostudományi Egyetem Általános Orvostudományi Kar, Társadalomorvostani és Orvostörténeti Intézet. (Kézirat.)

HAINISS

- 1938 HAINISS Elemér: *A gyermekkori ragályos betegségek elleni praeventív eljárások lényege, kivitele és értéke*. Budapest, 1938. (Különlenyomat az Orvosképzés 1938. évi Bókay-füzetéből.)

HINTS

- 1939 HINTS Elek, farkaslaki: *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében*. 1. köt.: *Az őskori és ókori orvostudomány*. 2. köt.: *A középkori orvostudomány*. Budapest, Az Eggenberg-féle Könyvkereskedés, Rényi Károly kiadása, 1939.

HÖLBLING

- 1845 HÖLBLING Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, A Lyceum könyvnyomó-intézete, 1845.

IRMSCHER

- 1993 *Antik Lexikon*. Főszerk.: IRMSCHER, Johannes. Budapest, Corvina, 1993.

JOHAN

- 1941 JOHAN Béla: *A fertőző betegségek elleni küzdelem utolsó 10 éve Magyarországon*. Budapest, Hornyánszky Viktor Rt. Nyomdai Műintézet, 1941. (Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemle 1941. (XIX.) 10. számából.)

JURKINY

- é. n. JURKINY Emil: *A kanyaró terjedésének korlátozása*. Budapest, é. n.

JUSSAS

- 1939 JUSSAS, Gerda: *Die Diphtherie in Königsberg (Pr.) während der letzten 45 Jahre*. Inaugural-Dissertation. Königsberg, Johann Raabe, 1939.

KORÁNYI

- 1886 KORÁNYI Frigyes: *Fertőző betegségek terjedésének gátlása községekben.* Budapest, Athenaeum, 1886.

KÖRÖSI

- 1894 KÖRÖSI József: *A hevenyfertőző betegségek statisztikája és az időjárás befolyásának vizsgálata az 1881–1891-iki évekből.* Budapest, Grill Károly Császári és Királyi Könyvkereskedése, 1894.
- 1885 KÖRÖSI József: *Budapest Főváros halandósága az 1876–1881-diki években és annak okai.* Budapest, Ráth Mór Bizománya, 1885. (*Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei, XVIII.*)

LÁNG–JEKELFALUSSY

- 1884 LÁNG Lajos–JEKELFALUSSY József: *Magyarország népességi statisztikája.* Budapest, Athenaeum, 1884.

MELLY

- 1927 MELLY József: *A vörhenykérdés különös tekintettel a székesfővárosi viszonyokra.* Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1927. (*Statisztikai Közlemények.*)
- 1934 MELLY József: *Nagy-Budapest közegészségügyi vonatkozásban.* Budapest-Székesfőváros Házinyomdája, 1934. (*Statisztikai Közlemények.*)

PESTI

- 1897 *Orvosi Évkönyv.* Szerk.: PESTI Alfréd. Budapest, Petőfi Könyvkiadó-Vállalat, 1897.

PÁPAI PÁRIZ

- 1984 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Pax Corporis.* Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta: SZABLYÁR Ferenc. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984. (*Magyar Hírmondó.*)

PÓLYA

- 1941 PÓLYA Jenő: *Az orvostudomány regénye.* Budapest, Béta Irodalmi Rt. Kiadása, 1941.

PREISICH

- 1898 PREISICH Kornél: *A diphtheria bakteriológiájáról és vegyes fertőzéseiről*. Budapest, Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája. 1898. (*Az Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei.*)

RIGLER

- 1922 RIGLER Gusztáv: *A közegészségtan és a járványtan rövid tankönyve*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1922.

RÓZSAY

- 1870 RÓZSAY József: *Adatok a járványok oki viszonyaihoz*. Pest, Athenaeum, 1870.

TANGL

- 1891 TANGL Ferenc: *A diphtheria aetiológiája*. Budapest, Grill Károly Császári és Királyi Könyvkereskedése, 1891.

ZELIZY

- 1879 ZELIZY Dániel: *Vihar a gyermekkor felett*. Debrecen város nyomdája, 1879.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A *Sic Itur ad Astra*, *Fiatal Történészek Folyóirata* és a *Sic Itur ad Astra Egyesület* pályázatot hirdet

Nemek a társadalomban – a nemi szerepek történeti változásai címmel.

Graduális és posztgraduális képzésben részt vevő hallgatók egyaránt pályázhatnak olyan, a tudományos értekezés formai és tartalmi követelményeinek megfelelő dolgozatokkal, amelyek középpontjában a *nemekhez kötődő szerepek*, *normák* történeti szempontú bemutatása áll. Szívesen fogadunk – elsősorban – női életrajzokat is. Az elbírálás során azok a munkák élveznek előnyt, amelyekben kifejezett hangsúlyt kap a nemi szerepek változásának elemzése. Kronológiai megkötés nincs, a tanulmányok terjedelme azonban lehetőség szerint ne legyen rövidebb 20 oldalnál, és ne haladja meg a 45 oldalt, oldalanként 1800 karaktert számítva.

A beküldött pályamunkákat szakmai bíráló bizottság értékeli, az első három helyezettet az egyesület a következő módon díjazza:

- I. díj: 50 000 Ft
- II. díj: 30 000 Ft
- III. díj: 20 000 Ft

A legjobbnak ítélt dolgozatok szerzőinek részvételével a *Sic Itur ad Astra Egyesület* 2005 őszén konferenciát szervez, és pályamunkáik megjelentetését tervezi.

**A pályázatok postára adásának határideje:
2005. szeptember 16.**

A pályázatokat az *ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékére* várjuk (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. I./133). A pályázattal kapcsolatban érdeklődni lehet e-mailben: sicitur@stella.eotvos.elte.hu.

Szerkesztőségi közlemények

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. A publikálni kívánt tanulmány, recenzió, könyvismertetés stb. két kinyomtatott példányát juttassák el a szerkesztőkhöz.

2. A szerkesztőkkel való egyeztetés után egy floppy lemezen küldjék el az anyagot, figyelembe véve az alábbiakat:

– a dolgozatot lehetőség szerint ne, vagy csak nagyon kis mértékben szerkeszték meg,

– a dolgozatban Times New Roman CE (vagy HTimes New Roman) betűtípust használjanak,

– a keresztneveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E.H. Carr), akik maguk sem tüntetik fel munkáikban,

– folyamatos számozással készítsék el a dolgozat végére kerülő jegyzeteket,

– egységes jegyzetelési rendszert kövessenek, a szerkesztők által megadott sablon alapján.

– kérjük, hogy a szakmunkákra mindig eredeti nyelven hivatkozzanak, ellenkező esetben jelöljék meg a munka fordítóját.

3. A *Sic Itur ad Astra* által támogatott módszer az ún. szerző-évszám jegyzetelés. Eszerint a jegyzetekben csak az említett két adat jelenik meg, a teljes leírást pedig a bibliográfia tartalmazza. Az oldalszám után nem szükséges „o.” vagy „p.” betűt tenni.

pl. a jegyzetben: RÁNKI, 1981. 55.

irodalomjegyzékben:

RÁNKI

1981 RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika*. Budapest, Magvető, 1981.

1988 RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest, Magvető, 1988.

Ez alól egyetlen kivételt a levéltári források jelentenek, melyekre a következőképpen hivatkozunk a jegyzetekben:

A forrás címe, [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)] Levéltári jelzet.

a, hivatkozás egy szerző munkájára

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év **SZERZŐ:** *A könyv címe* [kurzíválva]. Kötet száma. Kiadás száma.
Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: **KÖRÖSÉNYI**

1993 KÖRÖSÉNYI András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Századvég, 1993.

KOSÁRY

1994 KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 2. köt. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.

megjegyzés: A szerzőknek mindig csak a keresztnévét kell KISKAPITÁLISSAL kiemelni.

b, hivatkozás egy szerkesztő által összeállított munkára:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év *A könyv címe* [kurzíválva]. Szerk.: NÉV. Kiadás helye, kiadó, kiadási év.

pl.: **RICHTER**

1990 *Ellenzéki kerekasztal – portrévázlatok* –. Szerk.: RICHTER Anna. H. n., Ötlet, 1990.

MEZEY

1996 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1996.

megjegyzés: Amennyiben egy adat nincs feltüntetve a könyvben, a szerzők használják a h.n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (év nélkül), k. n. (kiadó nélkül) stb. rövidítéseket a hiány jelzésére. A „szerk.:" rövidítést mindig a kötet nyelvén kell megadni.

c, hivatkozás egy tanulmánykötetben megjelent írásra:

RÖVIDÍTÉS

Kiadási év A TANULMÁNY SZERZŐJE: A tanulmány címe. In: *A tanulmánykötet címe* [kurzíválva]. Szerk.: A SZERKESZTŐ NEVE. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: OWEN

1993

OWEN, Bernard: A szavazási mód hatásai és a kelet-európai választások. In: *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992*. Szerk.: BIIHARI Mihály. [Budapest], Kossuth, 1993. 43–45.

LOMAX

1998

LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. A kelet-európai változások és a tranzitológia elmélet. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág, 1998. 307–308.

megjegyzés: Amennyiben egy, a könyvben fel nem tüntetett adatot ki lehet deríteni máshonnan, akkor [szögletes zárójellel] célszerű azt jelezni.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenési év

SZERZŐ: A tanulmány címe. In: *A folyóirat címe*, évfolyam. (Megjelenési év) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: SZILÁGYI

1978

SZILÁGYI Domokos: Az önismeret iskolája. In: *Korunk*, 37. (1978) 2. sz. 116–117.

ACZÉL

1998

ACZÉL Endre: A három (párt)vezér. In: *Mozgó Világ*, 24. (1998) 4. sz. 45–48.

megjegyzés: Amennyiben a lap folyamatosan számozza oldalait egy évfolyamon belül, a megjelenési számot nem szükséges feltüntetni.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikke:

RÖVIDÍTÉS

Megjelenés éve

SZERZŐ: A cikk címe. In: *A napilap címe*, évfolyam. (Megjelenési dátum) Megjelenési szám. Oldalszám.

pl.: KUN

1998

KUN Miklós: Sztálin árnyékában. „Pártutasításra nősültem...” In: *Magyar Nemzet*, 61. (1998. november 28.) 279. sz. 16.

CSAPODY

1999

CSAPODY Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

A bibliográfiákat célszerű forrásokra és feldolgozásokra osztani, minden esetben fel kell tüntetni a felhasznált levéltári állagokat is.

Szerzőink

Baics Gergely: Az ELTE történelem és amerikanisztika szakán 2002-ben szerzett diplomát. A Közép-Európai Egyetemen 2003-ban történelemből szerzett magiszteri fokozatot. Jelenleg a Northwestern University (Evanston, IL) történelem / összehasonlító várostörténet programjának doktorandusza.

Benda Gyula: Az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársa.

Géra Eleonóra: Az ELTE történelem szakát 2001-ben, levéltár szakát 2004-ben végezte el, latin szakon ugyanebben az évben abszolválta. 2001 és 2004 között az ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Iskola keretében végezte doktori tanulmányait.

Gérecz Balázs: Az ELTE IV. éves szociológia szakos hallgatója.

Hermann István: Az ELTE történelem és latin szakán végzett. Jelenleg ugyanott az Atelier Fracia–Magyar Posztgraduális Műhely hallgatója, illetve a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár levéltárosa.

Koltai Gábor: Az ELTE történelem szakán 2003-ban végzett, levéltár szakon végzős hallgató. Budapest Főváros Levéltárának segédlevéltárosa.

Tóth Árpád: Az ELTE történelem szakát 1993-ban, szociológia szakát 1998-ban végezte el. 1997-ben a University of Leicester várostörténeti programján szerzett magiszteri fokozatot. Doktori disszertációját 2003-ban védte meg a Debreceni Egyetemen. Jelenleg a Miskolci Egyetem Újkori és Jelenkori Történeti Tanszékének adjunktusa.